

Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

Ministry of Education and Science of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy

ISSN 2076-5908 (Print)
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

BULLETIN OF CHERKASY UNIVERSITY

HISTORICAL SCIENCES

№ 2. 2021

Черкаси - 2021
Cherkasy - 2021

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Свідоцтво про державну перереєстрацію КВ № 21390-11190Р від 25.06.2015 р.

Збірник наукових праць містить статті, в яких висвітлено актуальні проблеми історії України, історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. У збірнику також розміщено огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка тощо.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 видання включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Випуск збірника наукових праць Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 2 від 26.10.2021 р.).

Збірник наукових праць індексовано в міжнародній наукометричній базі *Index Copernicus (ICV 2020: 56.4)*.

Голова редакційної колегії:

д. і. н., проф. *С. В. Корновенко*.

Заступник голови редакційної колегії:

д. і. н., проф. *В. В. Масненко*.

Відповідальний секретар:

д. і. н., доц. *К. В. Івангородський*

Редакційна колегія:

к. і. н. *О. М. Абразумова*; д. і. н., проф. *В. Ф. Боєчко*; к. і. н., доц. *Г. М. Голиш*; д. і. н., проф. *В. В. Гоцуляк*; д. і. н., проф. *О. О. Драч*; к. і. н. *О. М. Донік*; д. і. н., проф. *Н. І. Землюліна*; к. і. н., доц. *А. П. Іржавська*; д. і. н., проф. *Дмитро Карев* (Білорусь); к. і. н., доц. *В. О. Кіреєва*; д. і. н., проф. *С. В. Кульчицький*; к. і. н., доц. *Л. Г. Лисиця*; к. і. н., проф. *В. М. Мельниченко*; д. і. н., проф. *В. Меньковський* (Білорусь); д. і. н., проф. *А. Г. Морозов*; д. і. н., проф. *С. С. Падалка*; д. і. н., проф. *О. Г. Перехрест*; д. і. н., проф. *Ю. П. Присяжнюк*; к. політ. н., доц. *М. І. Ратніков*; д. і. н., проф. *З. В. Священко*; д-р габлітований, проф. *Павел Серженга* (Польща); д. і. н., проф. *Л. І. Синявська*; д. і. н., проф. *Є. Г. Сінкевич*; д-р габлітований, проф. *Анджей Стемпнік* (Польща); к. і. н., доц. *Р. П. Сухацький*; д. і. н., проф. *І. А. Фареній*; д. і. н., проф. *А. Ю. Чабан*; д. і. н., доц. *М. Шмигель* (Словаччина).

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к. 508,

тел. (0472) 35-52-37

web-сайт: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: visnukistoria@ukr.net

© Автори, 2021

© Черкаський національний університет, 2021

Founder, editor, publisher and manufacturer - Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

Certificate of state re-registration KB № 21390-11190P dated 25.06.2015.

The collection of scientific works contains articles that cover current issues of Ukrainian history, historiography and methodology of historical research, and world history. The collection also contains overviews and reviews of Ukrainian and foreign scientific and educational publications, scientific chronicles, etc.

For a wide range of scholars, teachers, graduate students, students and anyone interested in historical science.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 No 409 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Issue of a collection of scientific works Bulletin of Cherkasy University. The series “Historical Sciences” is recommended for printing and distribution via the Internet by the Scientific Council of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Minutes № 2 of October 26, 2021).

Collection of scientific works indexed in the international scientific database Index Copernicus (ICV 2020: 56.4).

Chair of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kornovenko.*

Deputy Chairman of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. *V. V. Masnenko.*

Secretar responsible:

Dr. of hist. sc., Assoc. Prof. *K. V. Ivangorodsky*

Editorial board:

Cand. of hist. sc. *O. M. Abrazumova*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. F. Boyechko*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *G. M. Golysh*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. V. Gotsulyak*; Cand. of hist. sc., *O. M. Donick*; Dr. of hist. sc., Prof. *O. O. Drach*; Dr. of hist. sc., Prof. *N. I. Zemziulina*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *A. P. Irzhavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Dmytro Karev* (Belarus); Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *V. O. Kireeva*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kulchytskyi*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *L. G. Lysytsya*; Cand. of hist. sc., Prof. *V. M. Melnychenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. Menkovsky* (Belarus); Dr. of hist. sc., Prof. *A. G. Morozov*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. S. Padalka*; Dr. of hist. sc., Prof. *O. G. Perehrest*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. P. Prysajniuk*; Cand. of pol. sc., Assoc. Prof. *M. I. Ratnikov*; Dr. of hist. sc., Prof. *Z. V. Svyashchenko*; Dr. Hab., Prof. *Pawel Sierzhenga* (Poland); Dr. of hist. sc., Prof. *L. I. Synyavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. G. Sinkevich*, Dr. Hab., Prof. *Andrzej Stempnik* (Poland); Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *R. P. Suhatsky*; Dr. of hist. sc., Prof. *I. A. Farenii*, Dr. of hist. sc., Prof. *A. Y. Chaban*; Dr. of hist. sc., Assoc. Prof. *M. Schmigel* (Slovakia)

The authors are responsible for the respect of intellectual property rights, the accuracy of the materials and the justification of the conclusions.

Editorial Board Address:

18000, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 508,
tel. (0472) 35-52-37
Website: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>
e-mail: visnukistoria@ukr.net

© Authors, 2021

© Cherkasy National University, 2021

ЗМІСТ

Історіографія

- Фареній І. А.** Теорія історії людства Семена Десницького (до джерел наукової методології пізнання історичного процесу) 7
- Надтока Г. М., Потіха З. А.** Українська діаспора в Канаді: історіографічний огляд . 22
- Івангородський К. В.** Політика пам'яті сучасної України у сприйнятті «постмайданної» російської гуманітаристики: засоби та стилістика . . . 31

Історія України

- Перга Т. Ю.** Єврейські жінки-ремісниці в Українській СРР у 1920-х рр.: боротьба або адаптація? 45
- Скус О. В., Возна З. О., Лісовська О. В.** Формування структури репресивних органів на Київщині в другій половині 1930-х рр. 52
- Чубіна Т. Д., Федоренко Я. А.** Історичні особливості становлення національного законодавства України в процесі формування державної політики забезпечення гендерної рівності 58
- Мазур О. О., Синявська Л. І.** Діяльність факультету громадських професій Черкаського державного педагогічного інституту в 1970–1980-х рр. . . . 65
- Михайлюк Ю. М.** Розвиток науки в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького (1990-ті – початок 2000-х рр.) 71
- Присяжнюк Ю. П., Мальована О. В.** Ідеологічні кліше в сучасних українських телепрограмах як вияв постімперського синдрому 81
- Платмір Я. Л., Хоменко Д. В.** Монументальна пропаганда як засіб гібридної війни (на прикладі тимчасово окупованих територій ОРДЛО) 89
- Касян А. І.** Незаконні археологічні розкопки в окупованому Російською Федерацією Криму. 97

Всесвітня історія

Цюпак В. М. Заколот Авідія Кассія: передумови, перебіг та наслідки	108
Швець І. А. Нормативно-правове та організаційне врегулювання переселення до Амурської та Приморської областей Східного Сибіру у другій половині ХІХ ст.	114
Шваб А. Г., Шваб Л. П., Шваб М. А. Національна політика польських комуністів у 1943–1945 рр.	123
Тельвак В. В., Масненко В. В. Ukraine Crisis: російсько-українська війна очима кореспондентів «BBC News»	136
Петречко О. М., Журавльов С. А. Проблема формування образу «російського героя» у контексті збройної агресії Росії проти України	144
Харковенко Р. В. Історичний аспект охорони пам'яток культурної спадщини за кордоном та його значення для пам'яткоохоронної галузі України . .	152

Рецензії та огляди

Ковальков О. Л. Збірник документів з історії американсько-афганських відносин (Foreign relations of the United States, 1977–1980. Vol. XII. Afghanistan / ed. D. Zierler; gen. ed. A. M. Howard / United States government publishing office. – Washington: Department of state, 2018. – 909 p.)	160
--	-----

CONTENTS

Historiography

- Fareniy I.** Theory of Human History by Semen Desnytskyi (to the origins of the scientific methodology of cognition of the historical process) 7
- Nadtoka H., Potikha Z.** Ukrainian diaspora in Canada: historiographical review 22
- Ivangorodsky K.** Memory politics of contemporary Ukraine in the perception of “Post-Maidan” Russian humanitarian studies: means and stylistics 31

History of Ukraine

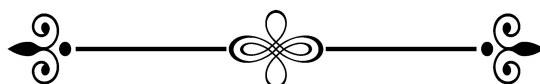
- Perga T.** Jewish woman artisans in the Ukrainian SSR in 1920s: fight or adapt? 45
- Skus O., Vozna Z., Lisovska O.** Formation of the structure of repressive bodies in Kyiv region in the second half of 1930s 52
- Chubina T., Fedorenko Ya.** Historical features of formation of the national legislation of Ukraine in the process of forming state policy of ensuring gender equality. . 58
- Mazur O., Syniavska L.** Activities of the Faculty of public professions of the Cherkasy State Pedagogical Institute in 1970–1980s 65
- Mykhayluk Yu.** Development of science in Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (1990s – early 2000s) 71
- Prysiachniuk Yu., Malyovana O.** Ideological clichés in modern Ukrainian television programs as manifestations of Post-Empire syndrome 81
- Platmir Ya., Khomenko D.** The monumental propaganda as a means of hybrid war (on the example of the temporarily occupied territories of ORDLO). 89
- Kasian A.** Illegal archeological excavations in Crimea occupied by the Russian Federation. . 97

World History

- Tsiupak V.** The revolt of Avidius Cassius: backgrounds, course of events and aftermath . . 108
- Shvets I.** Regulatory and organizational regulation of resettlement to the Amur and Primorsky regions of Eastern Siberia in the second half of the XIX century. . 114
- Shvab A., Shvab L., Shvab M.** National policy of the Polish Communists in 1943–1945 . . 123
- Telvak V., Masnenko V.** Ukraine Crisis: Russian-Ukrainian War through the vision of BBC News correspondents 136
- Petrechko O., Zhuravlov S.** The problem of shaping image of the “Russian hero” in the context of Russia’s armed aggression against Ukraine 144
- Kharkovenko R.** Historical aspect of cultural heritage monuments protection abroad and its significance for the monument protection industry of Ukraine. 152

Reviews

- Kovalkov O.** Collection of documents on the history of American-Afghan relations (Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Vol. XII.: Afghanistan / ed. D. Zierler / gen. ed. A. M. Howard / United States Government Publishing Office – Washington: Department of state, 2018. – 909 p.) 160

ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94: 165.6]: 930(477)–051 Десн (045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-7-21

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри археології
та спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
Orcid ID: 0000-0001-5176-6055
e-mail: fareniy_igor@ukr.net

ТЕОРІЯ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА СЕМЕНА ДЕСНИЦЬКОГО (до джерел наукової методології пізнання історичного процесу)

Стаття розкриває погляди відомого українського і російського вченого XVIII ст. Семена Десницького на історичний процес. Вчений запропонував для пояснення історії теорію станів роду людського. Сутність теорії полягає у визнанні типу господарювання критерієм прогресу людства та зумовленості усіх сфер суспільного буття зрушеннями економічного поступу. Він виокремлював чотири стани соціальної організації людства: первісний, стан скотарства, хліборобства і комерційний. У русі від одного стану до наступного полягає сенс і благополуччя людства. Вказані стани розвитку суспільства з відповідним типом економічної діяльності зумовлюють правління ними, закони і традиції, визначають рівень досягнень у сфері науки і мистецтва. Перехід від стану до стану вчений пояснював формуванням потреб людей, які породжуються страхом перед небезпекою погіршення умов життєдіяльності.

Ключові слова: Семен Десницький, теорія станів роду людського, теорія історії, Адам Сміт, XVIII ст.

Постановка проблеми та аналіз публікацій. Постать Семена Юхимовича Десницького (бл. 1740 – 1789) не обділена увагою наукової літератури. Він добре відомий як правознавець, професор права Московського університету [1–3]. Визнаються його заслуги і у сфері соціології [4]. Знайшов своє місце він і в історії економічної думки як учень і вихованець Адама Сміта, як перший з українців, хто досягнув явище економічної науки [5, 19-25; 6, 55-57; 7; 8]. Водночас Семен Юхимович Десницький залишив і своє цілісне бачення історичного поступу суспільства в його найсуттєвіших рисах і проявах, яке претендує не лише на пояснення змін та етапів у розвитку господарської діяльності, а й загальну теорію історії людства. Остання знаходила свій розгляд у контексті політико-правових та фінансово-економічних поглядів вченого [1; 4; 5; 7; 9; 10]. Власне, малопомітним виявився вчений як історик-теоретик. Можливо ця обставина виникла внаслідок того, що розуміння історичного процесу Десницьким приховано за назвами його праць, які не демонструють відношення до історичних знань. Водночас високий рівень інтердисциплінарності науково-пізнавальних зацікавлень вченого зумовлював розгляд суто історичних тем. Щоправда пов'язані вони з глобальною історією людства, її визначальними рисами і закономірностями.

Погляди С.Ю. Десницького на історичний розвиток викладені ним у добре відомих дослідникам його спадщини роботах «Слово про прямиий та найближчий спосіб до навчання юриспруденції» («Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции»),

1768 р.), «Юридичний роздум про початок і походження подружжя у первісних народів та про досконалість, до якої воно розвинулося у народів освіченіших» («Юридическое рассуждение о начале и происхождении супружества у первоначальных народов и о совершенстве, к какому оно приведенным быть кажется последовавшими народами просвещеннейшими», 1775 р.) та «Юридичний роздум про різні поняття, які мають народи про власність маєтностей в різних станах суспільності» («Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имени в различных состояниях общежительства», 1781 р.). Крім помітних юридичних та економічних тем, що знайшли свій аналіз у науковій літературі, за цими назвами криються добре пророблені і осмислені етапи розвитку людства та фактори, які з точки зору вченого їх зумовлювали. Щоправда, у свій час ці роботи були ідентифіковані як такі, що стосуються соціологічного знання [4]. Констатувалося й розроблення Десницьким «концепції общественного развития». При цьому з певних причин, очевидно пов'язаних кон'юнктурними тенденціями, вказувалися недоліки його «концепції»: „Схема общественного развития ... не была оригинальной”, „не вскрыл источников развития ... хозяйства, не объяснил причин смены его форм», відзначалася «историческая ограниченность ... концепции», слабо «разработана ... теория социального неравенства» [4, 59-61], «трактовка характера и уровня экономической жизни ... была односторонней», а „материализм Десницкого был метафизическим» [10, 62]. Звичайно ж, відзначалася й «Классовая ограниченность ... Десницкого» [1, 111].

У свій час радянська історіографія відзначала, що «в сводных работах по русской историографии фамилия Десницкого не упоминается» [10, 61]. Прикметно, що і „в сводных работах” сучасної української історіографії маємо аналогічну ситуацію [11–12]. Водночас глобальна історична панорама подана у працях С.Ю. Десницького дає підстави віднести їх до сфери історичної науки. Вважаємо, що існує науково-пізнавальна необхідність розгляду теоретичних напрацювань вченого не лише в контексті розвитку правової, політичної, економічної думки, а й як результату історичного осягнення суспільного поступу, як суто історичної теорії розвитку.

Мета представленої статті: докладно розкрити теорію історії людства Семена Юхимовича Десницького.

Виклад основного матеріалу. Шлях до осягнення історичного процесу був зумовлений стремлінням Десницького пояснити відносини власності на різних етапах суспільного розвитку, як він писав – «в различных состояниях общежительства» [13, 62]. Останнє і зумовило розгляд вченим історії людства як такого, а не лише окресленого ним предмету дослідження.

Десницький висловлював переконання, що усі явища природи і суспільства не можуть знаходитися у незмінному стані, а постійно еволюціонують. Загалом явища, на думку вченого, проходять етап підлітковості, юності, змужнілості та старості. Народи і країни також не можуть бути унебезпечені від негараздів та відсутності перспектив свого існування. Словами вченого, відбуваються «Сии толь чувствительные, прискорбные и чудные перемены рода человеческого...» [13, 60]. Однак, Десницький вважав, що не достатньо підстав для висновку про приреченість людства на гірший сценарій розвитку. Він пропонував взяти до уваги досвід «народов в различных преуспеваниях» [13, 61].

У якості критерію «преуспевания» народів, Десницький визначив тип господарської діяльності. Він виокремлював чотири стани соціальної організації людства: первісний, коли люди живуть за рахунок мисливства та збиральництва, наступний стан, що існує дякуючи скотарству, третій – хліборобству, і четвертий стан вчений назвав комерційним. Словами Десницького: «Таковых состояний роду человеческому ... четыре, из которых первобытным почитается состояние народов, живущих ловлею зверей и питающихся плодами саморождающихся на земле; вторым – состояние народов, живущих скотоводством, или пастушеское; третьим – хлебопашественное; четвертым и последним – коммерческое» [13, 61].

Перехід від стану до стану, загальний рух історії людства вчений пояснював необхідністю задоволення його потреб – його «желания», яке має властивість породжувати нові потреби. Задоволення одних потреб зумовлює виникнення нових потреб з наступним

етапом формування чергових потреб та відповідних дій, у разі результативності яких виникають вже інші наступні потреби. «Одни желания рождают ... другие» і «всегда влекут ... и возносят к возвышению», «человек одни исполнив желания, предаётся другим и избирает вдаль себе лучший способ жития», – відзначав Десницький [14, 53-54]. Отже, процес невгамовного формування і задоволення потреб виступає рушійною силою чи збудником просування людства до стадійно вищих станів «роду людського».

Сутність «желания», причину його виникнення Десницький також намагався пояснити. На його думку, воно виходить з остраху перед небезпекою погіршення умов життєдіяльності чи навіть відсутності їх прогресу. «... низвержение в низшее состояние, равномерно как и закоснение во едином, всеми чувствуется наиужаснейшим злополучием, какому только род человеческий подвержен быть может», – писав Десницький. Тому «желания» виступають для людства способом протидії перед цим «наиужаснейшим злополучием» та шляхом, що веде «жизнь на верх благополучия». У результаті – у русі від одного стану до наступного, за визначенням Десницького, полягає сенс, благополуччя і справжнє щастя людства. «Попечительна о блаженстве смертных природа верховное счастье человека, повидимому, утвердила на всегдашнем его устремлении к высшему состоянию», – відзначав вчений [14, 53-54].

Водночас, говорячи про походження людських потреб, які спрямовують «на верх благополучия», Десницький називає їх «страстоприимством», що даровано природою. Цим «страстоприимством от природы устремляемый и предохраняемый ... человек», – вказував він [14, 54]. Очевидно, Десницький пов'язував «желания» із характером, так би мовити, людського ества.

Вчений стверджував, що вказані ним стани розвитку суспільства, свого роду, зумовлюють історію народів, правління ними, закони і традиції, визначають рівень досягнень у сфері науки і мистецтва. Словами Десницького: «... по оным четверояким народов состояниям мы должны выводить их историю, правление, законы и обычаи и измерять их различные преуспевания в науках и художествах» [13, 61]. Отже, з тверджень вченого виглядає так, що вказані стани розвитку суспільства, а з тим і тип економічної діяльності, зумовлюють характер усіх сфер суспільного життя, або виступають критерієм їх оцінки чи, щонайменше, служать орієнтиром для систематизації. Власне, Семен Десницький майже за століття до французької романтичної історіографії та марксизму дійшов висновку про визначальну роль економічного фактору в історії. При цьому так само як Карл Маркс Десницький зробив свої висновки паралельно із знайомством з Адамом Смітом. Щоправда Маркс був знайомий з Адамом Смітом лише за його працями, а Десницький – ще й особисто. Але Десницький зробив свої висновки без усього комплексу досягнень класичної політичної економії та діалектики Гегеля і матеріалізму Фейєрбаха. Він демонстрував свою релігійність, і відверто вказував, що доля світу визначається «Могуществом творца», хоч і підкріпленим «человеческим пособием» [15, 34-35]. Щоправда, зміст праць Десницького не знаходить місця божественному провидінню, і виглядає цілком атеїстично-матеріалістично. Очевидно, популярна у XVIII ст. ідея про роль Творця як зачинателя світу та подальший рух людства за власними законами знайшла у працях московського професора свою реалізацію.

Відрізняється від положень учених творів XIX ст. й бачення Десницьким основних етапів розвитку людства, його перспектив, ставлення до приватної власності, яка у Десницького виступає, свого роду, вінцем цивілізованого життя. Не зайвим буде згадати при цьому про XX ст., що подарувало людству теорію індустріального та постіндустріального суспільства, теорію економічних циклів та теорію світів-економік, що, так чи інакше, відводять економіці роль основного критерію оцінки людського прогресу та його визначальної рушійної сили. А першопрохідцем такого підходу, очевидно, був московський професор українського походження Семен Юхимович Десницький, що продемонстрував його лише у якості побічного продукту своїх юридичних розмислів над проблемою власності. Так вже вийшло, що факультативний епізод дослідження вченого випередив цілеспрямовані досліди мислителів майбутнього над відкриттям законів суспільного буття.

Теорія історичного поступу Семена Десницького, очевидно, органічно була пов'язана з науковими дослідженнями Адама Сміта. Широкі історичні екскурси у наукових пошуках останнього, демонстрація становища соціальних верств на фоні їх економічних основ, і навіть пояснення культурно-побутових рис людей з їх майнового стану та способу його набуття переконують у безпосередньому зв'язку теоретичних набутоків московського професора права з теоретичною спадщиною «великого шотландця» [Див.: 16]. Водночас наукові доробки Десницького з теорії історії не виглядають інтерпретацією чи популяризацією вчення Сміта, і очевидно, навіть не є їх системно-тематичним продовженням. Спадковість чи генетичний зв'язок проглядається лише у використанні певних положень чи ідей Адама Сміта. А саме: взаємопов'язаність економіки, з одного боку, та історичного розвитку, соціальних відносин і культурно-поведінкових характеристик різних верств, з іншого, які у працях Сміта виступають лише фрагментами викладу (нехай навіть дуже помітними) для пояснення питань матеріального добробуту, економічних явищ. Семен Десницький, використавши метод шотландського вченого, показав цілісну систему (чи картину) історичного поступу і прогресу суспільства, елементами якої стали типи економіки, власність та фактори соціального домінування.

Предметну увагу приділяв Десницький проблемам походження соціальної і політичної ієрархії і домінації, які виявляють роль економічного фактору в організації і розвитку людства. Словами вченого, слід «уразуметь происшествие правления, ... обстоятельства в обществе, которые советуют одному поддаться власти и повелению другого» [15, 42]. Таких обставин, що зумовлюють «происшествие правления» вчений бачив три: фізична сила – «дебелость и крепость тела», інтелектуальна і духовна сила – «превосходство в качествах душевных», а також – високі матеріальні статки – «превосходство в богатстве и изобилии всего» [15, 42-43].

Перша обставина характерна для перших етапів розвитку людства. Десницький говорив, що відповідні «качества необходимо нужны для непросвещенных и варварских народов», і «им служит на войне, на уловление животных и в снискании нужного пропитания» [15, 43]. Тобто, соціальна і політична домінація у «непросвещенных и варварских народов» виходить із здатності вирішувати матеріальні проблеми шляхом війни і полювання. Ця здатність у відповідних народів «заслуживают ... великую честь и славу у всех ... до раболепства», носіїв цієї здатності «мнение и слово за божественное почитается», – відзначав вчений [15, 43]. Дякуючи саме «телесным качествам» [15, 43], у «непросвещенных странах ... производят ... в великое старшинство и достоинство» їх носіїв, які стають «как вождь и первоначальник» [15, 43-44]. Інші ж у підпорядкуванні останнім бачать спосіб свого існування – намагаються «в ... своем подданстве сыскать себе выгоду и покровительство в житии» [15, 43].

На якісних різних етапах розвитку людства, на думку Десницького, причиною соціальної та політичної домінації можуть стати інтелектуальні можливості людей. «... у всех народов невежественных и просвещенных, – вказував учений, – превосходные качества душевные возводят человека на высокую степень достоинств и власти.» Щоправда, така обставина несе різні наслідки для характеру політичного режиму. У «непросвещенных и варварских народов» вона призводить до тиранії – стає «началом и источником тиранской власти». І що не менш важливо – зумовлює тривале перебування на владних позиціях, «невероятную долготу царствования некоторых государей, упоминаемых в истории варварских веков». Причиною того Десницький бачив утвердження у військовій справі, яке, у свою чергу, не можливе без «крепости телесной». Остання і зумовлювала тривалість правління. Вчений відзначав, що «государи выбирались крепкого, сильного и дебелого сложения». І без коментарів вказував на сучасні йому часи – «нынешние просвещенные и роскошные веки», коли монархи одержують владу у спадщину «без всякого разбора в летах и телесной крепости» [15, 45-47]. Тобто, своєрідно вказав, що політична стабільність здатна забезпечуватися за наявності у глави держави належного життєвого досвіду та доброго здоров'я, і що не менш важливо – мирне успадкування влади не гарантує її ефективність.

Без коментарів залишив вчений і питання про зв'язок економічного фактору з політичним домінуванням на підставі інтелектуальних якостей людей. Однак, відзначив,

що успіхи у сфері воєнної справи безпосередньо залежать від розуму воєнних начальників, чим не залишив матеріальні інтереси за межами логіки свого викладу. «В походе и на войне люди имеют великую причину ... надеются на себя, когда они состоят под предводительством полководца с великим знанием ... в воинском искусстве, и потому ... самый разум им советует отдавать себя ... управлению такого человека, который неоспоримо доказанные ... дарования в себе имеет», – зазначав вчений [15, 45]. Цивільна служба також не була обійдена увагою, і Десницький відзначав велике значення знань і здібностей чиновників. «При делах государственных ... – говорив він, – люди великою надеждою себя ласкают в ожидании общего благополучия, когда ... их дела поручены ... министру премудрому, искусному и прозорливому» [15, 45-46]. Очевидно, що сподівання «общего благополучия» принаймні не може увійти в суперечність з матеріальним добробутом, і пошанування чиновників також пов'язувалося із їх роллю у вирішенні питань соціально-економічного становища держави.

Найважливішим фактором домінування в соціальної ієрархії Семен Десницький вважав багатство. Він зазначав: «... больше еще из сих обстоятельств придает ... чести, достоинства и преимущества ... богатство и изобилие во всем ... По причине ... безмерного богатства все пути отворены к достоинству и чинам ...» [15, 47], а також «преимущества над другими» [15, 48]. Пізнавальне походження такого підходу пов'язано з прикладами наукової творчості Адама Сміта. Останній, зокрема, вказував, що авторитет людини вимірюється в грошах, і про «багату людину ... говоримо, що вона коштує багато тисяч, а про бідняка – що ціна йому гріш» [16, 261]. Власне, сам же Десницький відзначав визначальну роль у з'ясуванні цього питання Адама Сміта. Говорячи про пошанування багатих з боку суспільства, він писав: «Сие столь изрядно изъяснено благоразумным сочинителем новой нравоучительной философии господином Смитом» [15, 47].

Десницький наполягав, що саме суспільство виступає ініціатором пошанування і возвеличення заможних людей. Багатий, за його словами, «привлекает взор на себя всех других нижнего состояния и меньшего достатка», внаслідок чого «народы отовсюду стекаются к нему на поклон, и ... всякий из них, будучи исполнен ужаса и удивления, благоговейно всякую честь отдают ему» [15, 47]. У результаті – «великие особы могут тьмы народов единственно от себя зависящими сделать» [15, 48].

Крім факту матеріального благополуччя, який, за словами вченого, «блещет и сверкает всем в глаза», високе соціальне становище багатих людей зумовлює можливість скористатися їхніми статками у своїх інтересах. Десницький вказував на декілька стратегій суспільства щодо його заможної частини – реалізація багатим товарів власного виробництва, «снабжая ... надобностями или отправляя ему те услуги, которые к ... величественному состоянию надобны», та влаштування до них на службу, оскільки багаті потребують «премножество людей в службу для своего спокойствия, роскоши, прохлады и тщеславия». Десницький відзначав зацікавленість у тривалому перспективному вибудовуванні відносин з багатими людьми. Усі «служат и угождают ..., имея в намерении свой верный прибыток и ожидая ... снискать себе будущее благополучие», – відзначав вчений. Серед вигод суспільства від багатих – можливість одержання милостині і допомоги, оскільки вони «в состоянии кормить множество бедных и недостаточных людей, которых пропитание совсем зависит от них» [15, 48]. Щоправда, усі вигоди від заможних людей зумовлюють залежність від них – «премножество бывает обязанных людей, которые принуждены отдавать ... честь и уважение» [15, 47-48].

Водночас неоднаково впливають заможні верстви на різні категорії людей – «не с равномерным успехом действуют ... у всех народов». Десницький відзначав, що сприйняття багатства має морально-психологічний характер – «не всяких людей уловляет сердца». Однак, у цій констатації вченого не лише врахування індивідуальних особливостей людей, а й соціальних реалій його епохи та вже сформованого культурно-ідеологічного обличчя конкретних суспільних верств – купців і фабрикантів. Десницький вказував, що останні мають вигоду від реалізації своєї продукції багатим людям, під якими вчений розумів, як можна судити з текстів його праць, стану спадкову земельну аристократію. Водночас втрата багатих покупців їм не загрожує великою шкодою, адже їх становище залежить від

маси споживачів їх товарів. «Купец и фабрикант, которые доставляют ему (багатому – *И. Ф.*) все потребности на его великолепие, весьма мало надеются на его милость и доброе сердце, поелику их прибыль и интерес несравненно больше зависит от множества покупателей, нежели от единого только ...», – зазначав Десницький. Характер залежності суспільства від заможних людей та загалом матеріальних факторів існування у різні епохи, за викладами вченого, позначено глибокою специфікою [15, 49].

Перший етап в розвитку людства – доба «первобытного ... общежительства со зверьми» [13, 61] – вчений бачив, сучасною мовою, у привласнюючому способі ведення господарства. Люди в таких умовах, за словами Десницького, «получают ... пропитание ловлею диких зверей и собираемых плодов, саморождаемых на земле» [13, 63]. Характерними рисами цього стану суспільства також є, за визначенням вченого, неможливість тривалого збереження продуктів харчування і накопичення продовольства, фактична відсутність уявлення про землеробство, люди мають «одеяние нешвейное из кожи зверские» [14, 51], із «рубещ самопростейших», житло в приміщеннях «сделанных природою или ... немногим искусством ... человеческим», що дозволяє жити у «самопростейших хижинах» [13, 63-64].

Аналізуючи проблему власності у первісному суспільстві, Десницький констатує відсутність у «первобытные времена ... ясного понятия о собственности» [13, 63, 65] і їм взагалі «собственность неизвестны» [14, 52]. При цьому вчений стверджував, що «право собственности ... совсем нераздельное с владением» [13, 65]. Тобто – стверджує, що у «первобытные времена» власність на предмети діє поки людина ними розпоряджається – «только, пока вещь во владении имеется» [13, 65]. Крім цього, практично невідомими є поняття про індивідуальне користування речами та про право на повернення своїх речей внаслідок крадіжки чи інших обставин. Десницький говорив, що остання риса прав людей для первісного ладу «невразумительно бывает» [13, 65].

Відсутність «великого понятия о собственности» [13, 63] Десницький пояснював матеріально-технічними обставинами життя людей у ті часи, і зовсім незвично як для сучасної наукової думки, яка здебільшого як причину визначає колективний характер праці. Вчений вказував на неможливість для тодішньої людності «сохранять пищу от истления». При цьому він стверджував про надання переваги їжі з м'яса тварин, у порівнянні з продуктами рослинного походження. Цю перевагу пояснював смаками людей, підкреслював відсутність стремління у первісних людей до нагромадження «плодов земных на пищу» [13, 64]. Але обґрунтованих пояснень своїм твердженням не давав, що звичайно не підносить науковий рівень суджень Десницького з цього питання.

Ще однією причиною «нераздельной» власності московський професор побачив у примітивності речей, які знаходилися у розпорядженні людей: одягу, жител, знарядь праці. «А поелику они имеют весьма немногие и недрагоценные у себя во владении вещи, того ради и собственность сих редко у них бывает подвержена татьбе и похищению», - зробив висновок Десницький [13, 64]. За цим, на його думку, – нескладність виготовлення чи здобуття речей, які виготовляються «употребив немного труда» [13, 64]. У таких судженнях вченого, очевидно, проявляється екстраполяція уявлень про якість речей у XVIII ст. на первісне суспільство, що зумовлювала логіку вибудовування пояснення відсутності приватної власності, яка з позицій XXI ст. не видається обґрунтованою.

Щодо ідентифікації форми власності «у народов, живущих ловлею зверей» Десницький наполягав, що вони «имеют совокупное и нераздельное владение и употребление», яке стосується житла, продуктів харчування, і навіть одягу – усе це, як він казав, «общее всем» [13, 64].

Визначальною рисою первісного суспільства було, сучасною мовою, натуральне господарство, а словами Семена Десницького: «У таких народов рукоделия бывают весьма простые и немногие, ... всеми ... везде ... производятся не с излишеством, но сколько надобно для себя самих» [13, 67]. Тому «... меня вещей никакой почти не применяется ...» [13, 67]. Відсутність товарного обміну Десницький пов'язував з тим, що відповідні народи знаходяться «в ... бедственном и недостаточном состоянии, в которое они ... не имеют для продажи и обмена никаких и вещей» [13, 66].

Серед характерних рис первісного суспільства – відсутність явища сім'ї. «Смешение у них обоего пола невозбранное есть вместо супружества», «обращение обоего пола у таких народов незапрещенное и неззорное со всяким», – відзначав Десницький. Він пояснював таку ситуацію критично скромними матеріальними ресурсами у, як він казав, «первоначальных народов», а також неспроможністю союзу чоловіків з жінками бути об'єктивно необхідними для життєдіяльності. «... жена по слабости своего сложения мужу не токмо не может быть помощницею, но паче обременением, а рожденные дети еще большим ему бывають отягощением ...», – пояснював вчений. Десницький відзначав, що в умовах скрути і симпатії не мають практичного значення, бо «любовь ... без пищи и пития ... гладнеет». А довільність у відносинах між чоловіками і жінками лише поглиблює неможливість стабільних стосунків, оскільки викликає «отвращение от ... неразлучного общежития» [14, 52].

Десницький констатував нерівність у статусі чоловіків і жінок у «первоначальных народов». Причиною того, як він пояснював, є різниця у їхніх фізичних можливостях, які у чоловічої статі мають відчутні переваги. І останнє стає визначальним у соціальній ролі і статусі в умовах, «когда все нужное ко продолжению жизни снискивается крепостию, трудом и не меньше как исторжением насильственным у природы». Десницький вказував, що жінки у «первоначальных народов» знаходяться у цілковитій залежності від чоловіків – «суть вместо рабынь, над коими они живота и смерти власть имеют» [14, 52].

Епоха «пастушества» відкривала новий етап в розвитку людства. Його виокремлення Десницьким, очевидно, відбулося під безпосереднім впливом вченого наставника Сміта. Адже «великий шотландець» оперував категорією «пастуший ступінь розвитку». Згадував і нації, що вийшли з «пастушого стану» [16, 502]. Ймовірно і поділ суспільного поступу саме на «стани» у працях Десницького завдячує Адаму Сміту.

З епохою «пастушества» московський вчений українського походження пов'язував принципові зрушення в житті людей, викликані «приучением и разведением у себя диких зверей домашними» [13, 67], внаслідок чого народи живуть «изобилуя стадами различных животных» [13, 67]. Для цієї стадії характерні певні відносини власності, умови життя та суспільної моралі і свідомості. Десницький підкреслював, що «пастушеські» народи знаходяться на вищому щаблі розвитку, ніж «живущие ловлею диких зверей». Народи скотарські, відзначав вчений, «возвышаются ... в своем понятии права, принадлежащего до собственности» [13, 67]. За цим наявність у них «вещей прочнейших и долговременнейших, нежели в первом состоянии» [13, 67]. Тобто, Десницький послідовно проводив думку про залежність явища власності від здатності речей до збереження та тривалості їх використання, що безумовно має свою логіку і видається обґрунтованим.

Водночас і в період «пастушества» вчений констатував існування суспільної власності чи володіння на засоби виробництва, яка, на думку московського вченого, не дозволяє «доходить до совершеннейшего понятия о праве собственности и употреблению вещей по произволению». Недосконалість власності часів «пастушества», за версією Десницького, полягала в існуванні саме «совокупного и нераздельного имения». Суб'єктом такої власності виступали родини («семейства») і орди. Предметом суспільної власності (як можна судити з тексту праць вченого) – земля і тварини. Однак, земельні площі виступають лише володінням і лише в силу того, що земля експлуатується для випасу худоби. Десницький писав, що «стада пасутся вместе ... на общей земле», але загалом такі народи «не имеют собственности в земле», оскільки «не могут пристраститься ... к одному утвержденному жилищу». Відповідно поділу землі між ними не буває – «разделения оной никакого не бывает». Тому власність як така у скотарських народів, словами вченого, «токмо в одних движимых вещах» [13, 68].

Власність на рухоме майно у народів-скотарів Десницький, очевидно, пов'язував саме з худобою, і виходячи із змісту його праць, власність ця була колективною. Принаймні, про приватну власність він щодо стану «пастушества» не згадує, вказуючи що «живущие в пастушеском состоянии народы не имеют ... понятия о праве отыскания своей собственности» та водночас «о праве отчуждения своей собственности по причине ... общественного владения ...» [13, 68].

Говорячи про «пастушеский» стан в історії людства та характерну для нього суспільну власність і володіння, вчений вказував і на колективний характер організації праці у народів-скотарів. Десницький з цього приводу писав: «... их стада пасутся вместе и на общей всем земле и присматриваются совокупным надзирателем ...» [13, 68].

За висновками Семена Десницького, «пастушеский» стан народів призводить до принципових зрушень не лише у сфері права і власності, а й моралі та етики. Безпосередню причину цього вчений бачив у покращенні матеріальних статків людей, вищий рівень стабільності в їх надходженні. За словами Десницького, «изобилуя стадами различных животных, они имеют великое приумножение имений» і тому мають більше вільного часу і впевненості – «имеют спокойнейшую и прохладнейшую жизнь». За логікою Десницького це сприяє розвитку людської моралі. Люди, «живучи ... прохладнее и выгоднее», «делаются расположенными больше к людскости, человечеству ...», «бывают благосклоннейшими и обходительнейшими» [13, 67]. Тобто, на думку мислителя, моральність людей прямо пропорційна рівню їхнього матеріального благополуччя, заможності, за якими стоїть стан розвитку «роду людського».

В умовах «пастушества» помітно зросла господарська роль жіночої частини населення. Як можна судити з праць вченого, це відбулося внаслідок формування права власності на худобу. Як наслідок – виникає явище сім'ї, яке «начинает быть известным и обыкновенным». Саме тому, що «жены ... для хозяйства оказались полезными, ... сия первая происходящая от них польза была первым введением супружества». Щоправда, обсяг «пользы» безпосередньо зумовлювався кількістю жінок. Тому «супружество по большей части состояло во многоженстве» і чоловіки мали беззастережну владу над жінками. «... мужья имели варварскую живота и смерти власть», – відзначав з цього приводу Десницький, посилаючись на свідчення Цезаря щодо древніх народів, яких він підкорював [14, 52-53].

Виокремлення в історії людства етапу землеробства та комерції, очевидно, цілком завдячує категоріальному апарату Адама Сміта. Останній писав, що «характер розвитку добробуту в різні періоди ... породив дві неоднакові системи політичної економії ... Одну можна назвати комерційною, а другу – системою хліборобства». При цьому, говорячи про комерційну систему, Сміт зазначає, що «Це сучасна система, і найкраще її можна зрозуміти на прикладі ... нашого часу» [16, 261]. Тобто, «часу» в якому жив і Адам Сміт, і Семен Десницький. Очевидно, за зразком назв економічних теорій Десницький назвав періоди в історії людства, на підставі аналізу яких ці теорії з'явилися. До того ж, у дослідженнях Сміта використовувалася категорія «торговельні країни» [16, 262, 264, 272]. Як можна судити із змісту праць видатного економіста, існування цих «країн» відповідає епісі інтенсивного розвитку ремесла, мануфактур і торгівлі – тобто, комерційному періоду, про який говорив Десницький. Наявність цих «країн» і дала можливість московському професору виокремити в історії людства стан комерційний.

Стан народів, що живуть хліборобством – доба в історії, словами Десницького, «Когда народы преуспеют столько в хлебопашестве, что могут от ононого получать главнейшее свое пропитание ...» [13, 69]. І ця тривала в історичному часі і насичена не лише в економічному відношенні епоха одержала у працях вченого, на жаль, лише вузькотематичне висвітлення. Десницький, розглядаючи стан хліборобства в історії людства, приділив увагу лише витокам і причинам формування земельної власності (яка, щоправда, була справжньою метою дослідження Десницького).

Вчений відзначав, що землеробська діяльність зумовлює осілий характер життя, який, у свою чергу, дає можливість «запасться плодами земными и надобными орудиями для ... снятия плодов ...» і сама ж земля придатна для довготривалого використання, що, за логікою вченого, є передумовою виникнення власності на земельні площі. Словами вченого: «...земля обыкновенно представляется вещию долговечнейшею и драгоценнейшею и производит в человеке большее пристрастие и ожидание ко владению и употреблению...» [13, 70]. За такої ситуації виникає стремління до закріплення землі у власність. Десницький відзначав: «В таком хлебопашественном состоянии каждый человек обрабатывает землю, прикосновенную своему жилищу, и натурально желает получить на владения оныя исключительное и всегдашнее право собственности» [13, 69].

Десницький звертав увагу на морально-етичні аспекти в процесі формування земельної власності. Вчений відзначав, що прикладання праці до землі є підставою для визнання оточуючими права на землю того, хто її обробляє. Він відзначав, що «когда человек приложил довольно трудов к обрабатыванию ... земли, тогда лишитъ его оныя покажется всякому делом бесчеловечным и несносным». Доклавши до землі свою працю «будет всякому представляться имеющим большее, нежели другой кто, право ко снятию и употреблению плодов, которые он посеял на ней», – говорив Десницький [13, 69]. Водночас позбавлення такого землероба його ґрунтів, за логікою Десницького, об'єктивно викликає співчуття: «... человек, лишенный такой вещи несправедно, больше представляется всем претерпевающим и обиженным» [13, 70]. Цим вчений показав безпосередній зв'язок між правом і етикою життя, без якої правові норми не знаходять своє визнання і, як наслідок, не виконуються на практиці.

Серед ознак сформованого права власності, за дослідженнями Семена Десницького, існування поняття про відчуження об'єкту власності. Вчений вважав, що у сферу земельних відносин поняття відчуження власності прийшло з практики користування рухомим майном – «натурально рождается у людей от предыдущего понятия собственности в движимых вещах» [13, 71]. Очевидно, мав на увазі – походить з епохи «пастушества». Цю версію Десницький ґрунтував на тому, що «земля по своему существу не может быть переносима с места на место, то не может подать ... хлебопашцам понятия к отчуждению ее ...» [13, 70-71]. Однак, загалом у період «хлебопашества» відбувається, за визначенням Десницького, «от введения хлебопашества» «совершенство права собственности ... и в сем состоянии собственность понимается совсем отделенною и отвлеченною от владения» [13, 71].

У землеробському стані подальший розвитку одержує явище сім'ї. Причиною тому став осілий характер життя «...остепенившись на едином месте», люди одержують можливість більше уваги приділити своєму побутовому і господарському облаштуванню. За умов подальшого домінування чоловіків у забезпеченні життєдіяльності (на чому Десницький у цьому випадку не акцентував, але з тексту видно цю висхідну позицію щодо логіки розгляду питання), жінка стає об'єктивно необхідною йому для домогосподарства. Словами вченого: «...натурально представляется ему надобность в избрании ... помощника», а «толикий помощник в жизни ... не может быть никто лучшим, как жена его». Разом з тим виникає й, сучасними поняттями, розподіл праці по господарству між чоловіком і жінкою (Десницький писав: «собственные каждому должности»), який зумовлює у відносинах між ними «приятность и услаждение». Як наслідок – чоловік став «приобретателем и искателем вне дому благ», а жінка – «хранительницею оных ... дома». При цьому Десницький відкидав велике значення симпатій у сімейному житті. Посилаючись на Цицерона, він вказував, що «в ... сельском состоянии не столько любовь обоего пола взаимная, сколько происходящая от общежития мужа и жены польза была причиною первоначального супружества» [14, 54].

Водночас, Десницький констатував, що явищу сім'ї у стані землеробства може стати притаманним багатоженство та народження дітей з метою їх продажу. «...Корыстолюбивое продавание детей было побуждением немалым ко введению супружества и причиною полигамии», – відзначав вчений. Однак, загалом московський професор і за такої специфіки сімейного життя вважав останнє елементом прогресивного поступу матеріальних умов життя людей. За словами вченого: «... каково бы ни было супружество в сем состоянии, однако происходящая по оному от жены и детей польза в сельском житии велика, и плоды в оном человеку приносятся весьма обильные ...» [14, 55].

Не відзначається докладністю розгляд Десницьким і комерційного стану народів. Водночас він акцентує увагу на майновому розшаруванні, прогресі права приватної власності і сімейних відносин, а також політичних аспектах названого етапу у розвитку людства. При цьому у працях вченого відсутнє саме визначення чи опис комерційного стану суспільного життя. Однак, якщо враховувати загальний контекст суспільної думки в епоху, яку жив Семен Десницький, то зміст поняття «комерційний стан» не залишиться нерозкритим. Адже мало ймовірно, що московський професор був єдиним автором цього поняття, і його теоретична думка розвивалася незалежно від інтелектуальних тенденцій

його часів. У нагоді можуть стати згадувані вище «торговельні країни» у дослідженнях Сміта [16, 262, 264, 272]. Однак, ще ліпше відображає це питання спадщина одного з найвідоміших економістів світу (і не лише відповідної епохи) Томаса Роберта Малтуса (1766–1834). Його теоретичні шукання у хронологічному відношенні стоять дещо вище наукової діяльності Десницького, і відносяться вже до кінця XVIII – початку XIX ст. Але і часова, і інтелектуальна спорідненість епох, у яких жили згадувані мислителі, дає підстави екстраполювати погляди Т.Р. Малтуса на питання про «комерційний стан народів», про який говорив московський професор українського походження. При цьому хронологічна першість використання цієї категорії Десницьким потенційно може засвідчувати і науково-пізнавальну першість українця. Однак, це питання, якщо воно на те заслуговує, потребує окремого самостійного розгляду.

У своїй резонансно відомій праці «Дослідження закону народонаселення» (1798 р.) Т.Р. Малтус чимало місця присвячував «історії комерційних держав», використовував категорії «комерційна система», «комерційні держави», «комерційні країни», «мануфактурні і комерційні держави», «держави мануфактурно-комерційного типу» [17, 187, 191, 193, 195, 197, 207], і достатньо конкретно висловився відносно їх сутності – усунення феодальних порядків як визначального фактору економічного життя. «Процвітання мануфактур та комерції в будь-якій державі відразу засвідчує, що ця держава позбулася найгірших наслідків феодального ладу», – говорив Томас Малтус [17, 196]. Отже, є підстави стверджувати, що перед тим як відповідний етап у розвитку людства одержав назву «капіталізм», а згодом «індустріальне суспільство», його було поіменовано ладом «комерційним». Щоправда останній використовувався щодо ранніх форм капіталістичної економіки, яка за Малтусом сягала ще XV ст. і не виросла у щось нове у XVIII-му [див.: 17, 193]. Очевидно, подібними уявленнями користувався Семен Десницький, виокремлюючи «комерційний стан» суспільного поступу, який він назвав «последним» [13, 61], розглядаючи цей стан чи то як вінець соціального прогресу, чи вже завершальним етапом в історії людства. Він говорив, що саме «напоследок открывается смертным ... самое величайшее состояние – *коммерческое*» [14, 55].

В умовах комерційного стану, за визначенням Десницького, відбуваються глибокі зрушення в житті людей, їх моралі та політичному розвитку – «... великое ... преобразование в житии, нравах и правительствах». Відбувається контрастне майнове розшарування, що тягне за собою формування відповідних морально-культурних цінностей та соціальних відносин. Незаможна людність концентрується у сільській місцевості, а заможна частина опановує міста – «... оставляются бедным сельская жизнь, богатым зиждуются грады, возносятся мраморные палаты...». Моральне обличчя заможних верств характеризується зверхнім ставленням до оточуючих, гордовитістю та непоступливістю. «Смиренномудрие, скромность и повинование удаляются от сердца богача, и на место сих вселяется в душу его высокомерие, гордость и неуступчивость», – відзначав Десницький. Суспільство реагує на таку ситуацію «раболепно». Багаті люди мають «в послушание себе целый свет», стають «властелином над множеством прибегающих ... и ищущих ... милости и пропитания» [14, 55].

Говорячи про питання вдосконалення права власності, Десницький вказує на «обстоятельства», завдяки яким право власності стає на комерційному етапі розвитку народів «несравненно совершеннейшее». За цим – розподіл праці, спеціалізація на виробництві певних продуктів, які «начали производиться особливими и нарочитыми мастерами». А в попередній період «всякий человек занимался всеми почти художествами» [13, 71] – тобто, за сучасними поняттями, вів натуральне господарство.

Власність в умовах комерційного стану народів характеризується, на думку Десницького, наступними трьома рисами. По-перше, безперешкодним правом власника використовувати свої речі на власний розсуд – «употреблять свою вещь по произволению». По-друге, правом повертати свою власність у разі її втрати внаслідок заволодіння нею зловмисником – «отыскивать ... вещь от всякого завладевшего оною неправедно». По-третє, правом відчужувати свою власність на користь інших осіб у формі обміну, продажу чи заповідання [13, 71-72]. Вчений наголошував, що ці риси права власності проявляються і в попередні епохи, однак найкраще – в умовах комерційного стану народів. При цьому

він підкреслював високу суспільну користь приватної власності, її «общепольность». Остання, за його версією, зумовлювалася розширенням асортименту предметів власності, який, у свою чергу, посилюється від «преумножения в народах просвещения нравов». Врешті-решт, право власності одержує загальне визнання – «получает оно свою большую силу от большего понятия общепольности» [13, 71]. З цього проглядається інтерпретація Десницьким взаємодії економіки, культури, громадської свідомості і освіти. Явище власності виростає з економічного розвитку, але входить у широку практику суспільного життя під впливом вироблення відповідних ціннісно-культурних орієнтирів та освіченості людей. Не випадково Семен Юхимович Десницький вважав, що у програму підготовки юристів повинно входити якісне викладання «нравоучительной философии» [15, 38-39].

Водночас прогрес явища власності призводить до ускладнення правовідносин. «...Народы чем в большее совершенство приходят, тем больше законов в последующие времена требуют. Они нужны для точного и известного расположения владельцев, граждан, обывателей и их имений», – писав Десницький. А інакше: «наглость, посягательство, отягощение и утеснение везде попускается без наказания», – відзначав вчений [15, 37].

У ході розгляду комерційного стану народів Десницький порушив проблему зумовленості політичних інститутів відносинами власності. Він говорив, що «Начало и происхождение собственности в возвышенном состоянии народов соединено с непосредственным происхождением ... правлений государственных ...». А далі вказав на відносини власності як причину характеру державної влади: «... от введения собственности в земле родились оные древние европейские баронские и маркграфские чиновательства, которые в старину равнялись и царским достоинствам ...», «от сего начала происходило во всех первоначальных европейских государствах феодальное правление». Руйнація ж позицій великих землевласників зумовила становлення і процвітання сучасних Десницькому держав. «...на ... разрушениях возникли ныне благоустроенные и процветающие державы европейские», – говорив він з цього приводу [13, 72].

Майнове розшарування за умов комерційного стану, за висновками Десницького, тягне за собою динаміку складу і діяльності урядів держав, соціальної спрямованості їхньої політики та викликає політичну нестабільність. Від заможного прошарку людей та залежності від нього решти суспільства «правительство нередко приходит в замешательство и, сделавшись в коммерческом состоянии колеблющимся, переменяется иногда в народное, аристократическое или и в смешанное изо всех, какое ни есть третье», – відзначав вчений [14, 55-56].

Принципові зрушення відбуваються в умовах комерційного стану у соціальному статусі жінки та високої стабільності і захищеності одержують сімейні відносини. «... в просвещеннейшие веки, – відзначав Десницький, – христианские супружество несравненно большую получило себе твердость и совершение, когда оно сам истинный бог всесильным словом неразлучным утвердил, церковь приняла во хранение и правительство, оградив оно законами ...» За його характеристикою, в умовах комерційного стану сімейні відносини стали будуватися на вільному виборі людей та погодження з батьками, дотриманні визначеного законом шлюбного віку і вірності у шлюбі, забороні багатоженства і багатомужжя, а також таємного одруження та «вне церкви своя» і між родичами. Сімейні відносини стали регламентувати «великое множество законов» [14, 57], що Десницький розглядав як явище прогресивне.

Жінка, на його переконання, в умовах комерційного стану дійшла рівноправності з чоловіком. Більш того, «при возвышающемся народов состоянии женский пол не токмо уравнен мужескому, но в некоторых случаях и предпочтен оному», – вказував Десницький [14, 57]. Причинами цього, на думку вченого, стали матеріальні ресурси жінок, розвиток просвіти і моралі та відповідна їм державна політика. Придане, за твердженням Десницького, в умовах комерційного стану розрослося до таких розмірів, що «сделало жену независимою от мужа». У результаті – «жена в понесении бремени супружества не токмо равною сделалась мужу, но иногда и превосходящею достатком своим». До цього додався ще й фактор соціально-станового походження жінки, її безпосередній зв'язок з

відповідним середовищем. «... знатный союз родни, – як казав вчений, – не допустит ее мужа ни до малейшего надругательства ... и восхитит ее даже от угрожаемых обид» [14, 58].

У «возвышенном состоянии» відбувається «просвещение нравов народных» та зумовлене ним «большее чувство людскости и человечества». Останнє посприяло згортанню «бесчеловечного обхождения с женами», і навіть сформувало «снисхождение к слабостям немощного». Держана політика в умовах зрушень в освітньо-етичній сфері, за його словами, призвела до належного правового захисту жінок як повноцінних і рівноправних громадян. Десницький відзначав, що в «избавлении женского пола от ... варварства не меньше просвещение нравов, как и совершенство правлений, действовало» [14, 58]. А загалом умови комерційного стану призвели «к уравнению и превознесению ... низверженного в древности пола!» [14, 59].

Разом з рівністю у правах і можливостях помітніше проявляються і позитивно оцінюються людські якості жінок. Для чоловіків стають важливі «душевные женского пола дарования и качества внешние», які «пленили мужской пол». Жінки «в наши времена» проявляють себе у сфері розвитку знань на рівні з чоловіками. «... многие, к бессмертной славе своего пола, нимало мужскому не уступающими в науках доказали себя пред всем ученым светом ...», – відзначав Десницький [14, 59].

Поряд з цим, у «возвышенном состоянии» народжується явище розпусти. Десницький пояснював його причину зростанням матеріальних статків – «по причине достатка, изобилия и роскоши», – говорив він. Практика розпусти поширювалася як на чоловіків, так і на жінок. «... великое рождается ... развращение народов, почему и супружество при таком случае с совершенством своим нередко иногда и на развратное мужа и жены житие похожим примечается», – відзначав мислитель. Однак, останнє явище Десницький розглядав як відхилення від норми, яка диктувалася об'єктивними причинами існування сімейних відносин «в просвещеннейшие веки». Він вказував, що «понятие о совершенном супружестве надлежит нам выводить не от поведения супругов, но от предписанных супружеству законов и от средств, каковыми оное приобретаемо, сохраняемо и совершаемо было» [14, 56].

Отже, і на прикладі комерційного стану розвитку Десницький обґрунтовував роль економіко-майнового фактору як такого, що виступає об'єктивною основою, зумовлюючою характер і політичних порядків, і сімейних. А загалом, за поглядами вченого, і явища соціальної і політичної домінації та соціально-ціннісні уявлення виростають з типу господарської діяльності та відносин власності.

Говорячи про Семена Десницького як історика буде неправильно не відзначити його оцінки історичних подій і явищ та дослідницьких проблем, з приводу яких він висловився. Вчений XVIII ст. цілком усвідомлював значення джерельних матеріалів для проведення історичних досліджень. З приємністю відзначав, що «Много ... драгоценной древности у нас содержится в разных книгохранилищах, и издано уже во свет оныя немало, которая ... премного послужит к объяснению древней истории и политики российской ...» [13, 73].

Вчений підкреслював глобальну роль народу «росс», під яким, очевидно, розумів усю східнослов'янську спільноту, відзначав рівність «россів» грецькій і римській цивілізації – «к достижению своего благополучия имел подобные греку и римлянину желания» [15, 35]. Десницький в останньому бачив причину, завдяки якій «возвышается ныне росс» [15, 34] – тобто, досягнута могутність Російської імперії. Він вважав, що прогрес грецької і римської цивілізації зумовлювався божою і людською силою. І «росс» тим же шляхом йшов, і любов'ю до батьківщини та розумом відвертав від себе загрози. Десницький вказував, що «росс» «ревностию к своему отечеству воспаленный» і «великие затруднения уменьшали в нем одну только силу, а не разум, довольный к изысканию средств для отвращения общего злополучия» [15, 35]. За висновками наукової літератури, Десницьким був першим, хто заявив про існування феодалізму на Русі [4, 61; 10, 63].

Десницький вважав, що Русь впродовж своєї історії, а разом і сучасна йому Російська імперія мала досконаліший політичний порядок, ніж країни Західної Європи. Критерієм у цьому питанні для нього слугував обсяг повноважень монархів. Він вказував, що «правление европейских держав» суть «правление феодальное или иное ... состоящее из

вельмож, имеющих над собою государя неполномощного». І закликав демонструвати «начало, возвышение и совершенство своего отечественного правления» [15, 40].

Відзначаючи загалом позитивний історичний шлях «россів», вчений говорив, що це шлях «народов монархии» російської [13, 62]. Цим Десницький констатував багатоетнічний склад імперії, а разом з тим і – етнічну неоднорідність східних слов'ян давньої Русі. Десницький писав: «вспомните, от каких малых начатков происходили российские первобытные народы aborigines и до коликого ныне они достигли величества, славы и могущества» [13, 62]. На цьому фоні не важко припустити, що Семен Юхимович не лише усвідомлював свою українську етнічну приналежність, а й був переконаний в тривалому історичному співіснуванні різних етносів східнослов'янської спільноти – «российских ... народов».

Серед інших оцінок історичної дійсності – «неподражаемое искусство Нестора» [15, 44]. Уваги удостоївся й цар Петро I, якого було названо «Премудрый законоположник и просветитель России Великий Петр» [14, 58].

Висновки. У працях Семена Десницького, очевидно, сформульована одна із перших наукових теорій історії людства – теорія «станів роду людського». Вона ґрунтується на інтелектуальних здобутках епохи XVIII ст., передусім досягненнях одного із найяскравіших представників класичної політичної економії Адама Сміта. В основі теорії Десницького покладено визнання економіки та права власності в якості головного критерію прогресу людства та зумовленість усіх сфер суспільного буття зрушеннями економічного поступу.

Теорія Десницького дуже загально передає хід історії, що було зумовлено і рівнем тодішніх знань, а головне – специфікою його праць. Вчений говорив з цього приводу: «...краткость речи не позволяет столь подробно исследовать ... В противном случае сие рассуждение могло бы сделаться безмерно обширным...» [13, 72]. Тобто, Десницький цілком усвідомлював надмірну лаконічність своїх викладів, і погоджувався, що порушені ним проблеми можуть мати докладнішу версію, і що не менш важливо, вчений демонстрував наявність своїх знань суспільного процесу у значно ширшому контексті, ніж запропоновані у його відомих працях.

Помітна й, так би мовити, ідеологічна складова чи навіть заангажованість вченого щодо приватної власності, яка розглядалася ним як, свого роду, вінець суспільного поступу, як критерій оцінки стану суспільного життя. Водночас певні положення історичної теорії Десницького видаються цілком затребуваними і в умовах сучасного стану наукового знання. Роль економічного фактору в історії, економічна детермінація характеру суспільного життя, залежність характеру власності від способу життя і виробництва матеріальних благ – це ті ідеї, що обстоюються у більш пізніх, наближених до сучасності теоріях суспільного поступу, і не видаються лише науково-пізнавальним реліктом, що дійшов з далекого минулого. Здатність речей до тривалого зберігання і використання як одна із причин існування права приватної власності також не здається розмислом, що не має підстав бути використаним у сучасні часи. Заслугує на увагу й пояснення вченим руху історії процесом формування потреб людей.

Своїми дослідженнями над процесом поступу суспільного буття Семен Десницький запропонував методологічну основу історичного пізнання, яка в силу зародкового стану тодішнього історичного знання, а головне – відсутністю спеціальних праць з історії самого ж Десницького, на практиці, очевидно, мобілізованою не була. У наступну епоху його теорія стала малопомітною і в силу наукового образу вченого (асоційованого, головним чином, з правознавством), і в силу появи інших більш глибоких дослідів у галузі теорії історичного процесу, і не була реалізована. Однак, погляди Десницького на історичний поступ становлять достойний пам'ятник історії української суспільної думки, перший потужний внесок у започаткування теоретичних знань у сфері дослідження історії та осягнення соціально-економічних явищ людського життя, не позбавлений пізнавальної цінності й для сучасності.

Список використаної літератури

1. Загряцков М. Общественно-политические взгляды С.Е. Десницкого / М. Загряцков // Вопросы истории. – 1949. – №7. – С.101-112.

2. Покровский С. Политические и правовые взгляды С.Е. Десницкого / С. Покровский. – Москва: Госюриздат, 1955 – 168 с.
3. Кулик Л. Семен Юхимович Десницький / Л.Кулик // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип.3(6). – С.121-123.
4. Бак И.С. С.Е.Десницкий – выдающийся русский социолог / И.С.Бак // Вопросы философии. – 1955. – №1 – С.57-66.
5. Каратаев Н.К. Экономические науки в московском университете (1755-1955) / Н.К. Каратаев. – Москва: Изд-во МГУ, 1956. – 344 с.
6. Злупко С. Українська економічна думка: статті і теорії / С.Злупко. – Львів: Євросвіт, 2004. – 544 с.
7. Небрат В.В. Економіко-правова концепція та реформаторські ідеї Семена Десницького / В.В. Небрат // Економічна теорія. – 2013. – Вип.1(9). – С.97-108.
8. Хогуляк В.В. Вплив ідей А.Сміта на формування вітчизняної фінансово-правової думки XVIII – XIX ст. / В.В. Хогуляк // Наукові праці НУ «Одеська юридична академія». – 2013. – Т.13. – С.471-478.
9. Покровский С. Учение С.Е.Десницкого об обществе и государстве / С.Покровский // Труды Государственного воронежского университета. – 1947. – Т.ХІV. – Вып.2. – С.78-101.
10. Белявский М.Т. Семен Десницкий и новые документы о его деятельности / М.Т. Белявский // Вестник Московского университета. Серия IX: История. – 1969. – №4. – С.61-74.
11. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: курс лекцій / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – Чернівці: Золоті лаври, 1999. – 520 с.
12. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
13. Десницкий С.Е. Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имения в различных состояниях общежития / С.Е. Десницкий // Русская философия второй половины XVIII века. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1990. – С.59-73.
14. Десницкий С.Е. Юридическое рассуждение о начале и происхождении супружества у первоначальных народов и о совершенстве, к какому оно приведенным быть кажется последовавшими народами просвещеннейшими / С.Е. Десницкий // Русская философия второй половины XVIII века. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1990. – С.49-59.
15. Десницкий С.Е. Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции / С.Е. Десницкий // Русская философия второй половины XVIII века. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1990. – С.34-49.
16. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А.Сміт. – Київ: Port-Royal, 2001. – 594 с.
17. Малтус Т.Р. Дослідження закону народонаселення / Т.Р.Малтус. – Київ: Основи, 1998. – 536 с.

References

1. Zagryatskov M. (1949). Socio-political views of S.Ye. Desnitsky (The first Russian jurist. 18th century). *Voprosy ystoriyy (Questions of history)*, 7, 101-112. (in Russ.)
2. Pokrovsky S. (1955). *Political and legal views of S.Ye. Desnitsky*. Moscow: State Legal Publishing House, 168 p. (in Russ.)
3. Kulyk L. (2007). Semen Yukhymovych Desnytskyi. *Nizhyns'ka starovyna (Nizhyn Antiquity)*, 3(6), 121-123. (in Ukr.)
4. Buck I.S. (1955). S.Ye. Desnitsky – an outstanding Russian sociologist. *Voprosy fylosofyy (Questions of philosophy)*, 1, 57-66. (in Russ.)
5. Karataev N.K. (1956). *Economics at Moscow University (1755-1955)*. Moscow: Moscow State University Publishing House, 344 p. (in Russ.)
6. Zlupko S. (2004). *Ukrainian economic thought: figures and theories*. Lviv: Eurosvit, 544 p. (in Ukr.)
7. Nebrat V.V. (2013). Economic and legal concept and Semen Desnytskyi's reformist ideas. *Ekonomichna teoriya (Economic Theory)*, 1(9), 97-108. (in Ukr.)
8. Hohuliak V.V. (2013). The influence of A.Smith's ideas on the formation of domestic financial and legal thought of the XVIII – XIX centuries. *Naukovi praci NU "Odes'ka yurydychna akademiya" (Scientific works of NU "Odesa Law Academy")*, 13, 471-478. (in Ukr.)
9. Pokrovsky S. (1947). The teaching of S.Ye. Desnitsky on society and the state. *Trudy Gosudarstvennogo voronezhskogo unyversyteta (Writings of Voronezh State University)*, XIV(2), 78-101. (in Russ.)
10. Belyavsky M.T. (1969). Semyon Desnitsky and new documents on his activities. *Vestnyk Moskovskogo unyversyteta. Seryya IX: Ystoriya (Bulletin of Moscow University. Series IX: History)*, 4, 61-74. (in Russ.)

11. Kotsur V.P., Kotsur A.P. (1999). *Historiography of the history of Ukraine: a course of lectures*. Chernivtsi: Golden Laurels, 520 p. (in Ukr.)
12. Kalakura Ya.S. (2004). *Ukrainian historiography: Course of lectures*. Kyiv: Geneza, 496 p. (in Ukr.)
13. Desnitsky S.Ye. (1990). Legal reasoning about different concepts that peoples have about the property of the estate in different states of the dormitory. In *Russian philosophy of the second half of the XVIII century: a textbook*. Sverdlovsk: Ural University Publishing House (pp.59-73). (in Russ.)
14. Desnitsky S.Ye. (1990). Legal reasoning about the beginning and origin of marriage in the original peoples and about the perfection to which it seems to be followed by the most enlightened peoples. In *Russian philosophy of the second half of the XVIII century: a textbook*. Sverdlovsk: Ural University Publishing House (pp. 49-59). (in Russ.)
15. Desnitsky S.Ye. (1990). A word about the direct and closest way to learning jurisprudence. In *Russian philosophy of the second half of the XVIII century: a textbook*. Sverdlovsk: Ural University Publishing House, (pp.34-49). (in Russ.)
16. Smith A. (2001). *The welfare of nations. Research on the nature and causes of the well-being of nations*. Kyiv: Port-Royal, 594 p. (in Ukr.)
17. Maltus T.R. (1998). *Research of the population law*. Kyiv: Osnovy, 536 p. (in Ukr.)

FARENIY Igor, Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department of Archaeology and special spheres of historical science of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, (Cherkasy, Ukraine),
e-mail: fareniy_igor@ukr.net

THEORY OF HUMAN HISTORY BY SEMEN DESNYTSKYI (to the origins of the scientific methodology of cognition of the historical process)

Abstract. Introduction. Famous Ukrainian and Russian scientist of the XVIII century. Semen Desnytskyi is characterized in the scientific literature as a jurist and economist. In the context of his legal, political and economic views, the theory of the historical process developed by him is also considered. There is a need for a special study of this theory, which is known as the theory of states of the human race.

Purpose of the articles – a detailed coverage of the theory of human history by Semen Desnytskyi.

Results. Desnytskyi believed that all phenomena of nature and society are constantly evolving. Therefore, peoples and countries cannot be safe from troubles and lack of prospects for their existence.

Desnytskyi defined the type of economic activity as a criterion for the success of peoples. He singled out four states of social organization of mankind: the initial, when people live by hunting and gathering, the next state, which exists through livestock breeding, the third - farming, and the fourth state, the scientist called commercial, characterized by developed trade, handicrafts, manufacturing. In the movement from one state to the next is the meaning and well-being of mankind. These states of development with the appropriate type of economic activity determine their rule, laws and traditions, determine the level of achievement in science and art.

The transition from state to state, the general movement of human history, the scientist explained the need to satisfy his «desire» – the process of relentless formation of human needs. The latter are generated by the fear of the danger of deteriorating living conditions or even the absence of their progress.

Semen Desnytskyi's theory is obviously related to Adam Smith's scientific experiments, which explain the origin of various social strata and cultural and everyday features of people from their property and economic status.

Originality. The article deals with the theory of human history by Semen Desnytskyi.

Conclusion. Desnytskyi's theory of the states of the human race is based on the intellectual achievements of the XVIII century, primarily the achievements of Adam Smith. The essence of this theory is to recognize the economy and property rights as the main criterion for the progress of mankind and the conditionality of all spheres of social life by shifts in economic progress.

Semen Desnytskyi's theory is one of the first scientific doctrines about the history of mankind. Long before French romantic historiography, Marxism, the theory of economic cycles and the positivist theories of industrial and post-industrial society, the theory of worlds-economies, the scientist came to the conclusion that the economic factor played a decisive role in history.

Key words: Semen Desnytskyi, theory of states of the human race, theory of history, Adam Smith, XVIII century.

Одержано редакцією 22.10.2021
Прийнято до публікації 25.10.2021

УДК 930:39(470+71)-86

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-22-31

НАДТОКА Геннадій Михайлович,
доктор історичних наук, професор
кафедри всесвітньої історії Історико-
філософського факультету Київського
університету імені Бориса Грінченка
Orcid ID: 0000-0002-6479-5469
e-mail: h.nadtoka@kubg.edu.ua

ПОТІХА Зінаїда Андріївна,
аспірантка кафедри всесвітньої історії
Історико-філософського факультету
Київського університету імені
Бориса Грінченка
Orcid ID: 0000-0001-9923-316X
e-mail: z.potikha@gmail.com

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА В КАНАДІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Стаття присвячена історіографії української діаспори в Канаді і спрямована на систематизацію знань, прирощених науковцями самої діаспори, а також вітчизняними, західними та російськими дослідниками. Уточнене саме поняття діаспори як інституалізованої етнопонаціональної спільноти. Обґрунтовується висновок про фундаментальну розробку історії української діаспори в Канаді в часових межах, що обіймають 1890-і – початок 2000-х років. Цілісна картина української діаспори включає політико-правовий, інституційний, соціально-економічний, культурний та конфесійний аспекти. Комплексний аналіз історіографії дозволяє стверджувати, що загалом успішне збереження діаспорянами в Канаді своєї національної ідентичності ускладнюється наростанням глобалізаційних процесів. Серед перспективних напрямів студіювання проблеми регіональна специфіка діаспори, повсякденне життя українців Канади, трансформація їх ментальності, біографістика.

Ключові слова: українська діаспора, Канада, історіографія, концепції, інституалізація, соціальна адаптація, національна ідентичність.

Постановка проблеми і мета. Історіографічне дослідження української діаспори в Канаді залишається одним із важливих завдань дослідників вітчизняної історії. Це завдання набуло особливої актуальності, по-перше, у зв'язку з відродженням української державності в 1991 р. та завершенням в основному інституалізації діаспори. По-друге, різносторонність та глибина наявних студій з історії діаспори в Канаді вимагає систематизації прирощених наукових знань, виявлення нових перспективних напрямів дослідження, у тому числі в межах теперішнього часового простору.

Виклад основного матеріалу. В контексті дослідження історії діаспори необхідно передусім розглянути існуючі тлумачення самого поняття. Так, зокрема в ідеологічно заангажованому Українському Радянському Енциклопедичному Словнику за редакцією М. Бажана зазначено, що діаспора – це розсіяння по різних країнах народу, вигнаного завойовниками за межі батьківщини [1, 609]. У Новому словнику іншомовних слів за редакцією Л. І. Шевченко, діаспора (з грецької «розсіювання») характеризується як сукупність представників якого-небудь народу, який живе поза історичною батьківщиною в новому районі поселення [2, 202]. Утвердившись, термін «українська діаспора» був представлений у дев'ятому томі «Енциклопедії українознавства», що вийшла на початку 1980-х років [3]. Пізніше українські дослідники характеризували вітчизняну діаспору як «українську спільноту за межами батьківщини» [4, 919]. Її формування в Канаді вони пов'язували з «хвилями еміграції».

Зазначені та інші подібні визначення не цілком враховують, на наш погляд, різницю між іммігрантами, які не об'єднані в земляцькі спілки, розпорошені, а відтак не можуть успішно вирішувати завдання збереження власної національної ідентичності, та власне

діаспорою. Згідно авторського бачення, діаспора – це етнонаціональна спільнота, яка під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів укоренилася за межами історичної держави-батьківщини, набула інституційного оформлення та зберігає свою національну ідентичність. Отже, повноцінна діаспора постає на етапі, коли, по-перше, її материнська батьківщина стає національною державою; по-друге, коли етнонаціональна спільнота створює систему інституцій, які покликані інтегрувати членів діаспори та зберігати їх самоідентифікацію, тотожність з певною нацією.

З огляду на зазначені критерії, найближче до комплексного визначення діаспори підійшов В. Євтух. Діаспорою він називає частину етносу, що з певних причин опинилася в іноетнічному середовищі й не втратила своєї етнічної самобутності. Головною ознакою діаспори дослідник обґрунтовано вважає сформовану організаційну структуру [3, 44].

Зважаючи на зазначене є закономірним, що концептуально українська діаспора в Канаді характеризується більшістю дослідників як така, що досягла високого ступеня зрілості, а з точки зору принципів її організації та демократичного функціонування може претендувати на одну із успішних моделей у сучасному світі.

Історію й історіографію української діаспори в Канаді можна розділити на два етапи: додержавницький, що без урахування визвольних змагань 1917-1920 рр., охоплює відтинок часу з кінця XIX ст. до 1991 р., та новітній державницький – з 1991 р. до сьогодення.

Як свідчить наявна історіографія української діаспори в Канаді, її головним здобутком є загалом комплексне осмислення науковцями і публіцистами цього історичного феномену, протяжність якого в часі охоплює понад 130 років. Як і буде показано далі, винятком є остання чверть століття, впродовж якої тривали трансформаційні процеси всередині діаспори, а отже подальше студіювання її історії є запитаним.

Особливістю дослідження історії української діаспори в Канаді додержавницького періоду (кінець XIX ст. – 1991 рр.) було, зокрема, домінування праць зарубіжних українців та започаткування західної історіографії проблеми. При цьому дослідженням історії української громади в Канаді займалися учені самої діаспори, науковці в Україні, історики Росії та західного зарубіжжя. Серед учених, що стояли біля витоків історіографії української діаспори в Канаді, належить виокремити канадських істориків 1930-х рр. Ч. Янга та Д. Гіббона. Перший з них дослідив тогочасне становище української етнічної групи на території Канади, особливості її вростання в місцевий соціально-економічний ґрунт та наявні асимілятивні процеси. Другий одним із перших описав причини та шляхи переселення українців до Канади [5; 6]. Їх роботи стосуються переважно «першої хвилі еміграції» до Канади.

Утвердження поняття «міграційні хвилі», яким прийнято називати періоди української еміграції до США та Канади, відбулося в повоєнні часи. Саме ці так звані «хвилі» найчастіше й окреслювали хронологічні межі досліджень та спеціалізацію істориків діаспори в Канаді.

Згідно висновків науковців, спонукальними мотивами першої еміграційної хвилі (остання чверть XIX ст. – 1914 р.) стали переважно малоземелля та важке соціально-економічне становище на західноукраїнських землях [7, 59-60]. Друга хвиля (міжвоєнний період 1918 – 1939 рр.) була зумовлена не тільки соціально-економічними, але й політичними причинами, зокрема порятунком від більшовицьких репресій учасників національної революції в Україні 1917-1921 років. Переїздили до Канади й родичі перших переселенців. Проте, на думку дослідника М. Боровика, цей період еміграції значно коротший зазначеного, і тривав з 1922 р. до 1939 р. Автор зауважує, що в перші повоєнні роки діяли обмеження на імміграцію до Канади [8, 25]. Третя еміграційна хвиля відбулася в післявоєнний період (середина 1940-х – 1960-ті рр.) і вирізнялася політичним характером – переселенням до Канади головним чином учасників українського руху опору під час Другої світової війни та їх родин. Цей етап еміграції описує, зокрема, П. Мірчук [9, 79]. Нарешті, четверта хвиля еміграції українців припадає, на переконання дослідників, на період, що розпочинається в 1970-і рр. і триває до теперішнього часу. Він характеризується передусім соціально-економічними причинами еміграції. Натомість на думку В. Ісаєва, цю хвилю варто поділити на дві фази. Перша фаза окреслюється 1970-1980-ми рр. і

вирізняється тимчасовим завмиранням масової еміграції. Друга фаза (з кінця 1980-х рр.) – це час поновлення й інтенсивного наростання еміграційної хвилі, особливо в умовах хаотичних перебудовчих процесів у Радянському Союзі (1985-1990 рр.) та економічної скрути перехідного періоду (1990-і рр.) в Україні [10, 25-32].

Поновлення інтересу дослідників до історії українців Канади після Другої світової війни було всеохоплюючим. У центрі уваги залишалася початкова «піонерська доба», у відтворенні якої взяли, зокрема, участь Л. Білецький [11] та М. Марунчак [12; 13; 14; 15]. Особливість дослідження останнього проявляється в тісному його переплетенні з історією самої Канади, якій автор присвятив окрему працю [13; 14]. Натомість Л. Білецький вперше обґрунтовує висновок про взаємну зацікавленість українців і канадського уряду в стимулюванні переселення. Важливим є також уточнення автором початкової дати першої хвилі української еміграції до Канади. Замість 1891 р. дослідник називає 1875 р., тобто час, коли згадується перша в Канаді українська «оселя» у Манітобі за назвою «Хортиця» [11]. Щоправда, нова дата не була прийнята у формі консенсусу. М. Марунчак, продовжував обґрунтовувати достовірність дати 1891 р. і саме з нею пов'язував початок масового переселення українців. Свою позицію автор підкріплював, зокрема, й епістолярними джерелами [12].

Із 1950-х рр. набула популярності тема створення українських громадських організацій в Канаді та розвитку їх мережі. Зокрема інституції першої половини ХХ століття, серед яких: Канадська ліга визволення України, Конгрес українців Канади та інші, представлені у дослідженні Л. Луцюка [16]. Автором було використано понад 300 інтерв'ю та введено до наукового обігу значний пласт архівних матеріалів.

Важливим предметом досліджень фахівців з історії діаспори стала соціальна адаптація українців Канади. Акцент було зроблено передусім на соціально-економічній стороні проблеми. Так, як одне із джерел поповнення діаспори, тлумачить трудову еміграцію та утвердження українців на робочих місцях А. Ковальчук [17]. Участь українських емігрантів у фермерському русі Канади 1900-1939 рр. представив у своїй праці Л. Лещенко [18]. Трудові, комунікативні та інші аспекти адаптації українських переселенців, труднощі входження в інонаціональне середовище розглядають В. Маркус [19], В. Євтух [20] та інші.

Належить відзначити перспективність такого напряму досліджень як зв'язок соціальної адаптації та асиміляції. Зокрема до розвитку цієї теми виявили причетність науковці діаспори Л. Луцюк та С. Гринюк [21], а також вітчизняні історики В. Євтух та О. Ковальчук, які вийшли на проблематику соціально-демографічної інтеграції «українських канадців» [22; 23]. Напрямок дослідження соціальної адаптації українців включав також, з точки зору науковців, і розвиток преси, літератури та друку, історією яких займався, зокрема, М. Марунчак [15].

Прикметною ознакою додержавницького періоду історіографії діаспори була й публікація узагальнюючих досліджень, автори яких, по-перше, прагнули охопити всю історію українських емігрантів у Канаді (на момент публікації твору), по-друге, намагалися представити цілісну історію організації, суспільної діяльності українців та форм збереження ними власної етнонаціональної ідентичності. Фундаментальними у цьому історіографічному сегменті є видані у Вінніпезі праці М. Марунчака – «Студії до історії українців Канади» (1972 р.) та двотомна «Історія українців Канади» (1991 р.). Побудовані на різноманітних, у тому числі архівних матеріалах, зазначені дослідження містять системний виклад подій так званої «піонерської доби» в історії еміграції, включаючи організаційну діяльність допомогових товариств, етапи становлення діаспори та її інституцій, адаптаційні процеси у галузі економіки, форми культурного розвитку в контексті збереження народних звичаїв та традицій, україномовного шкільництва і розбудови мережі українських церков [12; 14]. Цілісності відтвореного М. Марунчаком образу українців Канади додає їх біографічний опис [15].

Вагоме місце в історіографії діаспори належить М. Боровику. В монографії, присвяченій сторіччю українського поселення в Канаді (1891-1991 рр.) автор ґрунтовно дослідив, зокрема, особливості територіального розселення українців Канади, їх громадське та релігійне життя, питання освіти, мови, трансформацію ментальних рис [24]. Зокрема

М. Боровик відзначає вагомість постаті Осипа Олеськова у переселенні українців до Канади, адже завдяки перемовинам з урядовими особами О. Олеськів домогся дозволу на групові переселення українців та поселення цілими селами на території Канади [24, 16].

Масштабні історіографічні здобутки додержавницької доби в дослідженні української діаспори в Канаді створили ґрунтовні передумови для формування самостійного наукового напрямку – *діаспорознавства*. Його започаткування відбулося на зламі 1980-1990-х рр., а становлення тривало близько двох десятиліть.

Важливою ознакою цього процесу було налагодження системної співпраці дослідників України та діаспори. Так у 1990 р. у Чернівцях і у 1991 р. в Едмонтоні відбулися спільні конференції, в організації яких активну участь узяв уряд канадської провінції Альберта. На конференціях обговорювались, зокрема, питання історії еміграції українців до Західної Канади, а також методології дослідження проблеми загалом. Завдячуючи Канадському центру української культури та етнографії Альбертського університету і Міністерства громадського розвитку Альберти було видано збірник матеріалів цих конференцій [25]. Також з метою інтеграції зусиль діаспорознавчих шкіл «Міжнародна асоціація українців» заснувала у 1990 р. свій науковий «Вісник», до редакційної колегії якого увійшли як українські вчені, так і вчені з Канади та США [26].

Україна, як модерна держава, надала відчутний імпульс діаспорознавству.

По-перше, це стосувалося законодавчо забезпеченого планування політики у цій галузі. Зокрема була розроблена і в 1996 р. затверджена спеціальною постановою Кабінету Міністрів України Державна програма «Українська діаспора на період до 2000 р.». Національна програма «Закордонне українство» до 2005 р. була затверджена Указом Президента України (2001 р.). А «Державна програма співпраці із закордонними українцями на період до 2010 року», розроблена Кабінетом Міністрів України, стартувала у 2006 році. Ці та інші рішення були спрямовані на розвиток зв'язків із закордонними українцями, поглиблення знань про українців у світі.

По-друге, були створені діаспорознавчі координаційні та наукові інституції. Йдеться, зокрема, про Національну комісію з питань закордонних українців при Кабінеті Міністрів України (2004 р.), Постійну парламентську комісію із зв'язків з українцями за кордоном, Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» і, звичайно, Інститут досліджень діаспори (ІДД) під керівництвом А. Атаманенко, що постав у 2002 р.

На той час у Канаді активно функціонували відомі громадські організації та аналітичні центри, зокрема Наукове товариство імені Шевченка, Українська вільна академія наук, а також Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті), інформаційно-аналітичні центри при українських бібліотеках.

Одним із перших масштабних колективних проєктів з дослідження української діаспори «Українці в світі», реалізація якого триває, був схвалений Указом Президента України від 15 лютого 2010 р. [27].

Розвиток канадського сегменту діаспорознавства в умовах розбудови новітньої української державності відбувався переважно в хронологічних межах 1991 – початку 2000-х рр. Саме на цьому відтинку часу з'являється ціла низка узагальнюючих праць, в яких історія української діаспори в Канаді включає здебільшого всі її основні етапи й обривається, виключаючи з дослідницького поля майже два останніх десятиріччя. Винятком можна вважати, зокрема, роботу російського вченого І. Мамедова, видану в 2018 р. Проте автор обмежується лише загальною характеристикою сучасного етапу історії українців Канади [28].

В цілому діаспорознавчі узагальнюючі праці, що побачили світ у 1990-х-2000-х рр., можна поділити на ті, що присвячені безпосередньо діаспорі в Канаді [29; 30; 31; 32] і розкривають питання її генези та своєрідності, й роботи, предметом яких є світова українська діаспора загалом [33; 34; 35]. Останні цінні можливістю порівняльного аналізу діаспор та з'ясування загальних тенденцій їх розвитку.

Разом з тим, продовжився інтенсивний науковий пошук, спрямований на дослідження окремих аспектів життєдіяльності української діаспори в Канаді. Домінуючим виявився

аспект соціальний. Так, відштовхуючись від аналізу концепції етносоціального розвитку Канади, В. Євтух (1992 р.) розглядає особливості процесу вживлення українців у новий для себе соціальний ґрунт [30]. У цьому зв'язку, спільно з істориком О. Ковальчук, В. Євтух досліджує також питання соціально-демографічної згуртованості українських канадців (1991 р.) [23].

На основі аналізу результатів перепису населення Канади 2001 р. українські науковці А. Макух, В. Євтух, В. Трощинський, А. Попок, О. Швачка та інші представили соціальну структуру української діаспори [36; 3]. Значний інформаційний матеріал з історії соціальної адаптації українських іммігрантів узагальнив російський дослідник А. Зав'ялов [37].

Залишається актуальним культурно-освітній процес у діаспорі, демократичний характер якого відзначається одноставно як українськими, так і зарубіжними дослідниками. Прослідковуючи еволюцію україномовного шкільництва в Канаді, І. Руснак на монографічному рівні ґрунтовно аналізує витoki та етапи розвитку українського шкільництва в різних регіонах Канади у хронологічних межах кінця XIX – XX ст. [38]. Етап зародження і становлення української національної шкільної справи, як одного з ключових завдань діаспори, висвітлено в публікаціях В. Панішкевича та Ю. Недужко [39; 40].

Набуває розвитку тема взаємозв'язку освіти і культури та їх впливу на консолідацію українського етносу в Канаді, збереження його національної ідентичності. У цьому контексті важливою є робота Ю. Заячук, в якій авторка наводить, зокрема, статистичні дані щодо динаміки асиміляційних процесів у Канаді. Згідно з її висновком, молодь, народжена в Канаді, помітно менше спілкується українською мовою й віддає перевагу англomовним навчальним закладам [41].

І все ж, аналіз традицій і здобутків у галузі освіти і культури української діаспори в Канаді дозволив науковцям зробити висновок про їх визначальну роль у формуванні та збереженні української діаспорної спільноти [38; 42]. Зокрема К. Чернова розглядає українську діаспору в Канаді як цілісну «соціокультурну систему», як «підсистему українського етносу». Авторка називає українську діаспору самостійною структурою, що має характеристику відкритості і компактності. З огляду на її початкову «закритість», а як відомо, українці в Канаді селилися спочатку компактними закритими громадами, така соціокультурна трансформація засвідчує й трансформацію ментальності [43]. З'явилися також праці, в яких культурні досягнення української діаспори розглядаються як помітне джерело поповнення скарбу вітчизняної та світової культури [44].

Серед інших тематичних напрямів, події в яких доведені до початку 2000-х рр., виокремлюються: новітня історія окремих діаспорних інституцій, зокрема «Ліги українських католицьких жінок Канади» [45]; участь українців у політичному житті Канади, у тому числі представництво у владних установах різного рівня та в політичних партіях [45]; діаспорний аспект сучасної зовнішньої політики української держави [46]; еволюція імміграційної політики та політики щодо національних меншин самої Канади з огляду на утвердження доктрини мультикультуралізму [47; 48].

Результатом багатопланових дослідницьких процесів став, зокрема, перехід науковців до системної популяризації знань з історії української діаспори. Йдеться, зокрема про вихід у 2005 р. навчального посібника «Закордонне українство» [49].

Висновки. Отже, огляд наявної наукової літератури засвідчує факт глибокої й багатосторонньої розробки історії української діаспори в Канаді. Науковцями з'ясовані основні етапи й тенденції її еволюції, ключовими з яких є інституційне зміцнення діаспори та збереження українцями Канади власної національної ідентичності. Є закономірним, що цілісна картина української діаспори, в її головних рисах (політичній, правовій, соціально-економічній, освітній, культурній та релігійній) відтворена вітчизняними та зарубіжними дослідниками переважно в межах 1890-х – 1990-х років. При цьому сучасна діаспора продовжує динамічно змінюватись, а відтак вимагає комплексного студіювання. Разом з тим, перспективними залишаються й наскрізні напрями наукового пошуку. Серед них: регіоналістика, як у частині, що стосується українських регіонів, вихідці з яких долучилися до створення діаспори, так і в сегменті їх розселення в регіонах Канади; соціокультурна та конфесійна історія українців Канади; історія повсякдення діаспорян та трансформації їх ментальності; біографістика.

Список використаної літератури

1. Український Радянський Енциклопедичний Словник. / за ред. М. Бажана. У 3 т. – Т.1. : А – Кабарга – К., 1966. – 856 с.
2. Новий словник іншомовних слів. / за ред. Л. І. Шевченко. – К.: Арій, 2008. – 672 с.
3. Євтух В. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії / В. Євтух, В. Трощинський, А. Попок, О. Швачка. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; Центр сучасного суспільствознавства. – К. : Фенікс, 2003. – 228 с.
4. Довідник з історії України : посібн. для серед. загальноосв. навч. закл.: 2-ге вид., доопр. і доповн. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2002. – 1136 с.
5. Young Ch. The Ukrainian Canadians. A study in assimilation / Ch. Young. – Toronto : Nelson, 1931. – XIV, 327 p.
6. Gibbon J. Canadian mosaic: the making of a Northern nation / J. Gibbon. – Toronto : McClelland and Stewart, 1938. – 455 p.
7. Макар В. Ю. Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади / В. Ю. Макар. – Чернівці: Прут, 2006. – 284 с.
8. Боровик М. Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді / М. Боровик. – Мюнхен: Український вільний університет, 1977. – 341 с.
9. Мірчук П. Українська визвольна справа і українська еміграція / П. Мірчук. – Торонто: Ліга визволення України, 1954. – 79 с.
10. Isajiw W. The Changing Community // Luicik L. and Hryniuk S. (eds.). Canada's Ukrainians. – University of Toronto Press, 1991. – P. 264.
11. Білецький Л. Українські піонери в Канаді. 1891–1951. / Л. Білецький. – Вінніпег : Накладом Комітету українців Канади, 1951. – 128 с.
12. Марунчак М. Г. Студії до історії українців Канади: у 5 т. / М. Г. Марунчак. – Вінніпег : Українська вільна академія наук, 1970-1972. – Т. 4.: Нариси, статті, есеї до піонерської доби. – 311 с.
13. Марунчак М. Г. Історія українців Канади: у 2 т. / М. Г. Марунчак. – Вінніпег: накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1968. – Т.1. – 467 с.
14. Марунчак М. Г. Історія українців Канади: у 2 т. / М. Г. Марунчак. – Вінніпег: накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1991. – Т. 2. – 512 с.
15. Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади / М. Марунчак. – Вінніпег: Накладом УВАН в Канаді, 1986. – 735 с.
16. Luciuk L. Searching for place: Ukrainian displaced persons, Canada, and the migration of memory / L. Y. Luciuk – Toronto; Buffalo; London: University of Toronto press, 1953. – XXV, 576 p.
17. Ковальчук А. Українці за океаном. Минуле і сучасне української трудової еміграції у Канаді і США / А. Ковальчук. – К.: Політ. вид-во України, 1967. – 56 с.
18. Лещенко Л. Фермерское движение Канады (1900–1939 гг.) / Л. Лещенко. – К.: Наук. думка, 1979. – 243 с.
19. Маркус В. Українська спільнота в широкому американському суспільстві: проблеми і спостереження / В. Маркус // Українці в американському та канадському суспільствах : соціолог. зб. Т. 1. – Джерсі Сіті, 1976. – С. 258–277.
20. Евтух В. Б. Иммигранты в инонациональной среде: проблемы адаптации / В. Б. Евтух // Миграции и мигранты в мире капитала: исторические судьбы и современное положение. – Киев: Наукова думка, 1990. – С. 170–181.
21. Canada's Ukrainians negotiating an identity / ed. By Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. – Toronto; Buffalo; London: Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. – 510 p.
22. Євтух В. Б. Проблеми етнонаціонального розвитку: український та світовий контексти. / В. Б. Євтух – Київ: Стилос, 2001 – 205 с.
23. Євтух В. Українські канадці: проблеми соціально-демографічної інтеграції / В. Євтух, О. Ковальчук // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 42-50.
24. Боровик М. Століття українського поселення в Канаді (1891–1991) / М. Боровик. – Монреаль; Оттава: Українська Могиллянсько-Мазепинська академія наук (УММАН), 1991. – 485 с.
25. Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади: Матеріали спільних конференцій / за ред. О. Макара та Р. Білаша. – Едмонтон: Канадський центр української культури та етнології, Альбертський університет; Відділ охорони історичних пам'яток, Міністерство громадського розвитку Альберти, 2002. – 392 с.
26. Вісник Міжнародної асоціації українців. – К. : 1990 – 2001. – № 1–47.
27. Проект «Українці в світі». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/10450.html>.

28. Мамедов И. М. Украинская диаспора Канады: история и современность / И. М. Мамедов // Славянский альманах, 2018. – Вып. 3–4 – С. 254 – 305.
29. Євтух В. Б. Українці в Канаді / В. Б. Євтух, О. О. Ковальчук. – Київ: Будівельник, 1993. – 144 с.
30. Зберігаючи українську самобутність / В. Б. Євтух, Є. Є. Камінський, О. О. Ковальчук, В. П. Трощинський. – К.: ІНТЕЛ, 1992. – 100 с.
31. Kelley N. The making of the Mosaic: a History of Canadian Immigration Policy / N. Kelley, M. Trebilcock. – Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2000. – 623 p.
32. Satzewich V. The Ukrainian Diaspora / Vic Satzewich. – New-York: Routledge, 2002. – 238 p.
33. Заставний Ф. Д. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах) / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1991. – 120 с.
34. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 15: Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі / за заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.
35. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення: навч. посібник для студ. вузів / Б. Д. Лановик та ін. – Тернопіль: Спеціалізована ред. наукової, методичної та довідкової літ. Всеукраїнської незалежної жіночої газети «Чарівниця», 1999. - 511 с.
36. Макух А. Українські канадці в переписі населення 2001 р. / А. Макух // Політика і час. – 2003.– №6. – С. 90-91.
37. Завьялов А. В. Социальная адаптация украинских иммигрантов: монография / А. В. Завьялов. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 2017. – 179 с.
38. Руснак І. Розвиток українського шкільництва в Канаді (кінець ХІХ – ХХ ст.) / І. Руснак. – Чернівці: Рута, 2000. – 363 с.
39. Панішкевич В. Організація національно-українського шкільництва в Канаді піонерської доби (Манітоба, Саскачеван, Альберта) // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади. Матеріали спільних конференцій / Ред. О. Макар, Р. Білаш. – Едмонтон: Канадський центр української культури та етнографії, Альбертський університет, 2002. – С. 103 – 107.
40. Недужко Ю. Освітньо-виховні аспекти діяльності української діаспори країн Заходу в контексті боротьби за державну незалежність України (середина 40-х - 80-ті роки ХХ ст.) / Ю. Недужко. [Електронний ресурс]– Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/xxx/12/26.pdf>.
41. Заячук Ю. Освітня діяльність вищих українознавчих інституцій Канади: історичний контекст і тенденції сьогодення / Ю. Заячук. // Український вимір. Міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. – Ч.4. – Кн.2. – Ніжин: Видавництво НДУ ім.М. Гоголя, 2005. – С.111-126.
42. Кривда Н. Українська діаспора: досвід культуротворення / Н. Кривда. – К.: Академія, 2008. – 280 с.
43. Чернова К. Українська діаспора як соціокультурна система / К. Чернова; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 347 с.
44. Лановик Б. Внесок української еміграції в розвиток національної та світової культури / Б. Лановик, М. Траф'як. – Тернопіль : Економічна думка, 2000. – 410 с.
45. Мафтин Л. В. Українознавчий контекст діяльності Ліги українських католицьких жінок Канади (кінець ХХ – поч. ХХІ ст.) / Л. В. Мафтин, Я. М. Лапко. – К.: Фоліант, 2005. – С.107–419.
46. Попок А. Закордонне українство як об'єкт державної політики / А. Попок. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Центр сучасного суспільствозн. – К.: Альтерпрес, 2007. – 227 с.
47. Мелкумов А. А. Канадский федерализм: теория и практика / А. А. Мелкумов. – Москва: Экономика, 1998. – 222 с.
48. Поляков А. Эволюция иммиграционной политики Канады в 1945-2001 гг. / А. Поляков // Актуальные проблемы истории Канады: современные подходы отечественной новистики. – Магнитогорск, 2009. – С. 156-165.
49. Євтух В. Б. Закордонне українство / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, А. А. Попок; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, Національна академія держ. управління при Президентові України, Центр сучасного суспільства. – К.: ВІК, 2005. – 308 с.

References

1. Bazhan, M. (Ed.). (1966) *Ukrainian Soviet Encyclopedic Dictionary*: in 3 volumes, Vol. 1. Kyiv: A-kabarha. (in Ukr.)
2. Shevchenko, L. I. (Ed.).(2008). *New dictionary of foreign words: about 40 000 words and phrases*. Kyiv: Ariy. (in Ukr.)
3. Yevtukh V., Troshchynsky V., Popok A., Shvachka O. (2003). *Ukrainian Diaspora: Sociological and Historical Studies*. Kyiv: feniks. (in Ukr.)
4. Pidkova I. Z., Shust R. M. (Eds.). (2002). *Handbook of Ukrainian History*. Kyiv: Genesis. (in Ukr.)
5. Young, Ch. (1931). *The Ukrainian Canadians. A study in assimilation*. Toronto: Nelson.

6. Gibbon, J. (1938). *Canadian mosaic: the making of a Northern nation*. Toronto: McClelland and Stewart.
7. Makar, V. Yu. (2006). Social and political integration of the Ukrainians into the multiethnic society of Canada. Chernivtsi: Prut. (in Ukr.)
8. Borovyk, M. (1977). *The Ukrainian-Canadian press and its significance for the Ukrainian minority in Canada*. Miunkhen: Ukrainyskyi vilnyi universytet. (in Ukr.)
9. Mirchuk, P. (1954). *Ukrainian liberation cause and Ukrainian emigration*. Toronto: League of Liberation of Ukraine. (in Ukr.)
10. Isajiw, W. (1991). *The Changing Community* / eds by Luicik, L. and Hryniuk, S. University of Toronto Press.
11. Biletsky, L. *Ukrainian pioneers in Canada: 1891-1951*. (1951). Winnipeg: Published by Canadian Ukrainian Committee. (in Ukr.)
12. Marunchak, M. (1970–1972) Studies on the history of Ukrainians in Canada. in 5 volumes, Vol. 4: *Essays, articles, essays to the Pioneer era Ukrainian Free Academy of Sciences*. Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences. (in Ukr.)
13. Marunchak, M. (1968). *The history of Ukrainians of Canada*: in 2 volumes, Vol 1. Winnipeg: Published by UVAN in Canada. (in Ukr.)
14. Marunchak, M. (1991). *The history of Ukrainians of Canada*: in 2 volumes, Vol. 2. Winnipeg: Published by UVAN in Canada. (in Ukr.)
15. Marunchak, M. (1986) *Biographical guide to the history of Ukrainians in Canada*. Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences in Canada. (in Ukr.)
16. Luciuk, L. (1953). *Searching for place : Ukrainian displaced persons, Canada, and the migration of memory*. Toronto, Buffalo, London : University of Toronto press, XXV. (in Ukr.)
17. Kovalchuk, A. (1967) *Ukrainians overseas. Past and present of Ukrainian labor emigration to Canada and the United States*. Kyiv: Polit. vyd-vo Ukrainy. (in Ukr.)
18. Leshchenko, L. (1979) *The Farmers' Movement of Canada (1900–1939)*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukr.)
19. Markus, V. (1976) *Ukrainian community in the wider American society: problems and observations*. Ukraintsi v amerykanskomu ta kanadskomu suspilstvakh: sotsioloh. zb. T. 1 (Ukrainians in American and Canadian Societies: vol. 1), Jersey City. 258–277. (in Ukr.)
20. Evtukh, V. B. (1990). *Immigrants in the foreign environment: adaptation problems*. In Migratsii i migranty v mire kapitala: istoricheskie sudby i sovremennoe polozhenie (Migrations and migrants in the world of capital: historical destinies and contemporary situation). Kyiv: Naukova dumka. 170–181. (in Ukr.)
21. Luciuk, L., Hryniuk, S. (Eds.). (1991). *Canada's Ukrainians negotiating an identity*. Toronto, Buffalo, London: published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press. (in Eng.)
22. Yevtukh, V. B. (2001) *Problems of ethnonational development: Ukrainian and world contexts*. Kyiv: Stylos. (in Ukr.)
23. Yevtukh, V., Kovalchuk, O. (1991). *Ukrainian Canadians: problems of socio-demographic integration*. Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal), №9, 42–50. (in Ukr.)
24. Borovyk, M. (1991). *Century of Ukrainian settlement in Canada (1891–1991)*. Montreal, Ottawa, Mazepa Ukrainian-Mohyla Academy of Sciences (UMMAN). (in Ukr.)
25. Makar, O., Bilash, R. (Eds.). (2002). *Migrations from Western Ukraine to Western Canada: the jointconferences*. Edmonton: Canadian Center for Ukrainian Culture and Ethnography, University of Alberta; Department of Historic Preservation, Alberta Department of Public Development. (in Ukr. and Eng.)
26. Visnyk Mizhnarodnoi asotsiatsii ukrainistiv (Bulletin of the International Association of Ukrainians). (1990 – 2001). Kyiv: № 1–47.
27. The project «Ukrainians in the world». Retrieved from: <http://www.president.gov.ua/documents/10450.html>.
28. Mamedov, I. (2018). *Ukrainian diaspora of Canada: history and modernity*. Slavianskyi almanakh (Slavic Almanac), 254 – 305. Issue. 3–4. (in Russ.).
29. Yevtukh, V. B., Kovalchuk, O. O. (1993). *Ukrainians in Canada*. Kyiv: Budivelnyk. (in Ukr.)
30. Yevtukh, V., Kaminskyi, Ye., Kovalchuk, O., Troshchynskyi, V. (1992). *Keeping Ukrainian originality: collective monograph*. Kyiv: INTEL. (in Ukr.)
31. Kelley, N., Trebilcock, M. (2000). *The making of the Mosaic: a History of Canadian Immigration Policy*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press. (in Eng.)
32. Satzewich, V. (2002) *The Ukrainian Diaspora*. New-York: Routledge. (in Eng.)

33. Zastavny, F. D. (1991). *Ukrainian diaspora: resettlement of Ukrainians in foreign countries*. Lviv: Svit. (in Ukr.).
34. Troshchynskyi, V. P., Shevchenko, A. A. (1999). *Ukrainians in the world*. / Smolii, V. A. (Ed.). *Ukraina kriz viky: Vol. 15. (Ukraine through the ages)*, Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternatyvy». (in Ukr.).
35. Lanovyk, B., Trafiak, M., Mateiko, R., Matysiakievych, Z., Lanovyk, Z. (1999). *Ukrainian emigration: from past to present*. Ternopil: Charivnytsia. (in Ukr.).
36. Makukh, A. *Ukrainian Canadians in the 2001 population census*. Political and time (Polityka i chas). №6, 90–91. (in Ukr.).
37. Zavyalov, A. V. (2017). *Social adaptation of Ukrainian immigrants: monograph*. Irkutsk: Izdatelstvo IGU. (in Russ.).
38. Rusnak, I. S. (2000). *Development of Ukrainian schooling in Canada (end of the XIX - XX centuries)*. Chernivtsi: Ruta. (in Ukr.).
39. Panishkevych, V. (2002). *Organization of national-Ukrainian schooling in Canada of the pioneer era (Manitoba, Saskatchewan, Alberta)*. In Makar, O., Bilash, R. (Eds.). *Mihratsiini rukhy z Zakhidnoi Ukrainy do Zakhidnoi Kanady. Materialy spilnykh konferentsii (Migration movements from Western Ukraine to Western Canada. Proceedings of joint conferences)*. Edmonton: Canadian Center of Ukrainian Culture and Ethnography, University of Alberta. 103 – 107. (in Ukr.).
40. Neduzhko, Y. *Educational aspects of the Ukrainian diaspora in the West in the context of the struggle for state independence of Ukraine (mid 40's - 80's of the XX century)*. Retrieved from: <http://www.history.org.ua/JournALL/xxx/12/26.pdf>.
41. Zayachuk, Yu. (2005), *Educational activities of Ukrainian higher institutions of Canada: historical context and present trends, Ukrainian dimension*. Mizhnarodnyi zbirnyk informatsiinykh, osvitnikh, naukovykh, metodychnykh statei i materialiv z Ukrainy ta diaspori (International collection of information, educational, scientific, methodological articles and materials from Ukraine and diaspora), Part 4, Book 2, Nizhyn, 111–126. (in Ukr.).
42. Kryvda, N. (2008). *Ukrainian diaspora: culture creation experience*. Kyiv: Academia. (in Ukr.).
43. Chernova, K. (2007). *The Ukrainian Diaspora as a Sociocultural System*. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. (in Ukr.).
44. Lanovyk, B., Trafyak, M. (2000). *The contribution of Ukrainian emigration to the development of national and world culture*. Ternopil : Ekonomichna dumka. (in Ukr.).
45. Maftyn, L. V., Lapko, Ya. M. (2005). *Ukrainian studies context of the activity of the League of Ukrainian Catholic Women of Canada (end of the XX - beginning of the XXI century)*. Kyiv: Foliant. (in Ukr.).
46. Popok, A. (2007). *Foreign Ukraine as an object of state policy*. Kyiv: Alterpres. (in Ukr.).
47. Melkumov, A. A. (1998). *Canadian federalism: theory and practice*. Moscow: Ekonomika. (in Russ.).
48. Polyakov, A. (2009). *Evolution of Canadian immigration policy in 1945-2001. Aktualnyie problemy istorii Kanady: sovremennyye podhodyi otechestvennoy novistiki (Actual problems of the history of Canada: modern approaches of Russian novistics)*. Magnitogorsk. 156-165. (in Russ.).
49. Yevtukh, V. B., Troshchynskyi, V. P., Popok, A. A. (2005). *Foreign Ukrainians: manual*. Kyiv: VIK. (in Ukr.).

NADTOKA Hennadiy, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History, Faculty of History and Philosophy, Borys Hrinchenko University of Kyiv,
e-mail: h.nadtoka@kubg.edu.ua,

POTIKHA Zinaida, Graduate student of the Department of World History, Faculty of History and Philosophy, Borys Hrinchenko University of Kyiv,
e-mail: z.potikha@gmail.com

UKRAINIAN DIASPORA IN CANADA: HISTORIOGRAPHICAL REVIEW

Abstract. Introduction. *Historiographical research of the Ukrainian diaspora in Canada remains one of the crucial tasks of researchers of national history. This task became particularly relevant with the declaration of independence of Ukraine in 1991 and the completion of the main institutionalization of the diaspora.*

Purpose. *The article aims to systematize available historiographical knowledge of the Ukrainian diaspora in Canada, accrued by scholars of the diaspora itself, as well as Ukrainian, Western and Russian researchers.*

Results. *The holistic picture of the Ukrainian diaspora includes politica, legal, institutional socio-economic, cultural, and religious aspects. A comprehensive analysis of historiography allows us to affirm that overall successful preservation by the diaspora in Canada its national identity is complicated by the growth of globalization.*

The peculiarity of studying the history of the Ukrainian diaspora in Canada during the pre-state period was the dominance of the works of foreign Ukrainians and the formation of the Western historiography of the problem. At the same time scientists of the diaspora, researchers in Ukraine, historians of Russia, and the Western World were studying the history of the Ukrainian community in Canada.

Overall, diaspora studies that were published in the state period can be divided into those devoted directly to the diaspora in Canada and reveal questions of its genesis and originality, and studies that analyze the Ukrainian diaspora in general. However, little attention has been paid to this topic for the last two decades.

Originality. *The concept of the diaspora as an institutionalized ethnonational community itself has been clarified. The conclusion on the fundamental development of the history of the Ukrainian diaspora in the 1890s - early 2000s was substantiated.*

Conclusion. *A review of the available scientific literature testifies to the deep and multifaceted development of the history of the Ukrainian diaspora in Canada. The scientists found out the main stages and trends of its evolution which include institutional strengthening of the diaspora and preservation of Ukrainians' Canadian national identity. Naturally, the holistic picture of the Ukrainian diaspora was reproduced by national and foreign researchers mainly in the period between the 1890s and 1990s. At the same time, the modern diaspora continues to change dynamically, and thus requires comprehensive study. Among the promising areas of study of the problem are regional specifics of the diaspora, everyday life of Ukrainians in Canada, the transformation of their mentality, and biographical research.*

Key words: *Ukrainian diaspora, Canada, historiography, conceptions, institutionalization, social adaptation, national identity.*

Одержано редакцією 21.09.2021
Прийнято до публікації 25.10.2021

УДК 94:355.4(470:477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-31-44

ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин

Васильович,

доктор історичних наук, доцент
кафедри історії України Черкаського
національного університету імені
Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0002-4052-5253
e-mail: iwakos@ukr.net

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ У СПРИЙНЯТТІ «ПОСТМАЙДАННОЇ» РОСІЙСЬКОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ: ЗАСОБИ ТА СТИЛІСТИКА*

У статті проаналізовано сприйняття сучасною російською гуманітаристикою української політики пам'яті. Увага зосереджена на тому, як російські дослідники сьогодні в цілому оцінюють пам'яттєвий простір України та які передумови визначають їхню візію новітніх трансформацій останнього. Провідною метою дослідження є історіографічний аналіз, в першу чергу, студій російських науковців-гуманітаріїв, присвячених процесам української політики пам'яті (її історичної політики), що були опубліковані в «постмайданний» період, тобто від 2014 р. і дотепер. Загалом, українська історична політика як явище її історіографічний прецедент посідають помітне місце у новітній російській гуманітаристиці. Тематичне спрямування дослідницьких пошуків російських науковців у царині української політики пам'яті та їхні оцінки останньої позначені заідеологізованістю, схематичністю та винятково негативними висновками. Наукова література, що аналізується є вельми неоднорідною за стилістичним спрямуванням. У більшості випадків російська гуманітаристика розглядає все, що стосується українських меморіальних практик, винятково в негативному вимірі. Простежується російська історіографічна традиція неповаги та нехтування українським національним нарративом,

* Публікація містить результати досліджень, проведених у межах грантового проєкту Національного фонду досліджень України № 2020.02/0103 «Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛЮ, АР Крим, Севастополь)».

незнання нею української історії, що позначається на її спрощеному та поверховому аналізі сучасної української політики пам'яті.

Ключові слова: російська гуманітаристика, політика пам'яті, меморіальні практики, пам'яттєвий простір, ідентичність, історична свідомість, термінологія.

Постановка проблеми. Події 2014 р. в Україні (Революція Гідності, окупація Криму та частини Донбасу Росією) кардинальним чином змінили взаємини держав у східноєвропейському регіоні та з новою силою активізували їхні меморіальні практики. Початок війни з Росією майже остаточно припинив (й до цього не вельми динамічний) українсько-російський науковий діалог, зокрема щодо гуманітарної проблематики. Перспектива вирішення конфлікту та повернення тимчасово окупованих територій під український контроль вимагатиме від уряду та науковців більш уважного ставлення до історичної політики в названих регіонах, із урахуванням тієї політики пам'яті, що насаджується тут нині країною-агресором. Не в останню чергу успіх адекватної реінтеграції цих теренів буде залежати від усвідомлення меморіальної специфіки, що пропонується їм новітньою російською гуманітаристикою та основних тенденцій, які власне й визначають внутрішню логіку розвитку останньої.

Мета. Звісно, подібна масштабність не вписується в розмір академічної статті, а відтак, ми вважаємо за необхідне зосередитись поки що на одному з її аспектів – як російські дослідники сьогодні в цілому оцінюють пам'яттєвий простір України та які передумови визначають їхню візію новітніх трансформацій останнього. Отже, провідною метою пропонованого дослідження є історіографічний аналіз, в першу чергу, студій російських науковців-гуманітаріїв, присвячених процесам української політики пам'яті (й історичної політики), що були опубліковані в «постмайданний» період, тобто від 2014 р. і дотепер.

Виклад основного матеріалу. Зрозуміло, новочасність проблематики та відсутність згаданого вище наукового діалогу між фахівцями обох країн зумовлюють поки цілковиту відсутність дискурсу щодо порушеної проблеми, тому пропонована розвідка є «пілотною» спробою її окреслення. При цьому головною методологічною складністю є подолання «політичного галасу», що безупинно вирує навколо означеної тематики та намагання з нашого боку максимально уникнути його флуктуацій. Однак остаточно подолати такий «інформаційний шум» неможливо, позаяк ним переповнена більшість «гуманітарних» текстів російських дослідників. Не менш дошкульною доводиться визнати відсутність з боку останніх будь-яких (!) порухів у бік порозуміння з українським гуманітарним дискурсом, зокрема й щодо історичної політики, котру він у більшості й визначає.

Аналізуючи сучасну російську гуманітаристику в царині її уваги до української політики пам'яті, насамперед потрібно відзначити відсутність на нинішньому етапі ґрунтовних досліджень. Крім однієї кандидатської дисертації з цієї проблематики, захищеної в 2018 р., основний корпус джерел становлять переважно статті у фахових виданнях, з іманентною такому жанру лапідарністю стосовно предмету студіювання. Ще однією особливістю варто визнати своєрідну «полігалузеву» зацікавленість українською меморіальною проблематикою, адже серед авторів наявного корпусу текстів, крім власне істориків (які, до речі, далеко не домінують у цій поліфонії) присутні, зокрема, політологи, філософи, соціологи, філологи, економісти і навіть хіміки. Ця обставина, звісно, істотно підважує наукову фахово-історіографічну об'єктивність, пропонованих в їхніх «історичних працях» ідей і висновків. Особливо на цьому тлі вражає своєю некомпетентністю «наукова лексика» подібних творів і цілковите нерозуміння їхніми авторами сутності та специфіки історико-етнологічної термінології, вкупі із рясно пересипаними між тезами ідеологічними штампами та безпідставними звинуваченнями.

Неоднорідною відповідна література є й за стилістичним спрямуванням. На жаль, значна її частина багато в чому виглядає продовженням пропагандистської істерії, піднятої прокремлівськими ЗМІ після української Революції Гідності, подій в Криму та Донбасі, що дуже некритично і надто довірливо була сприйнята більшістю російських учених. Щоправда з часом подібний шовіністичний запал почав згасати, а риторика та термінологія дослідників набула більш виваженого та поміркованого характеру. Втім у більшості

випадків російська дослідна оптика і надалі розглядає все, що стосується українських меморіальних практик, винятково в негативному вимірі та заангажованому кремлівським політичним дискурсом форматі. Простежується дотепер і російська історіографічна традиція неповаги й нехтування щодо українського наративу та відповідного незнання української історії, що позначається своєю чергою поверховим аналізом української політики пам'яті. Лише надзвичайно малий сегмент незалежних і, як правило, «позаакадемічних» дослідників у новітній Росії намагаються підходити до окресленої проблеми спокійно, неупереджено й об'єктивно.

Одна з дослідницьких опцій, котру ми прагнемо препарувати у нашому дослідженні, полягає у порушенні питання, наскільки сучасний «російський меморіальний досвід» може бути евристичним для української історіографії та корисним для наступної української публічної політики, в тому числі на тимчасово окупованих територіях? Втім, складається враження, що новітній російський дискурс відносно явища «політики пам'яті» багато в чому зумовлений саме українською Революцією Гідності та наступними змінами соціокультурного простору України, зокрема й у царині її історичної політики. Навіть поверхове наближення до цієї проблематики змушує чимало російських дослідників здивовано констатувати, що безпосередньо в Росії такий сегмент суспільного життя взагалі відсутній, а те що можна хоч якось віднести до сфери меморіальних практик становить собою хаотичну химерну суміш імперських і советських наративних стереотипів, які зовсім не сприяють формуванню ні національної ідентичності, ні історичної свідомості «російського народу».

Характерною є репліка з цього приводу відомого історика А. Міллера: «Ми ж звикли думати, що політика пам'яті – це символічний ресурс, який використовується в політичній боротьбі... Ні. [Ії] інтенсифікація відбувається після перемоги [на виборах]... [і] ми бачили як вона відбувалася в Україні в 2005–2006 рр. і як це відбувається зараз, після 2014 р. [І] нам (тобто, росіянам. – *К. І.*) потрібно підтримувати жорсткість ідентифікації й опозиції у межах власної політи» [1, 169]. Науковець визнає, що лише нещодавно з'явилися тенденції посилення уваги до формування інституційного середовища політики пам'яті в Росії, яка «раніше явно відставала у цьому відношенні від більшості сусідів» [2, 92]. Так само й президент Асоціації дослідників російського суспільства (АИРО-XXI) Г. Бордогов констатує «відсутність у сучасній Росії будь-якого певного цілісного підходу до роботи з пам'яттю», одночасно наголошуючи, що й російське «академічне співтовариство поки не готове бути лише стороннім і начебто незалежним спостерігачем побутування пам'яті» [3, 156].

Вивчаючи недоліки у формуванні російської політики пам'яті, С. Белов вважає її «основними вадами» кон'юнктурний, мінливий характер, наявність внутрішніх суперечностей у змісті, ігнорування зарубіжного досвіду, застарілі елементи в інструментарії впливу на цільову аудиторію [4, 274]. Ще одним істотним недоліком московський історик називає те, що громадянам Російської Федерації (далі – РФ) дотепер не запропонований «образ майбутнього», котрий мав би глибоке символічне наповнення. У результаті, продовжується лише культивування її «історичних попередників – Радянського Союзу та Російської імперії, ідея реставрації яких продовжує грати роль сурогату образу майбутнього». Така ситуація не дозволяє мобілізувати населення на розвиток країни, руйнує систему координат, у межах якої має відбуватися такий розвиток, нівелює навіть середньострокову перспективу останнього й усе це посилює неабиякі ризики для стабільності політичної системи. Адже, не маючи «національної надмети», російське державне керівництво зациклюється на теперішньому, тобто винятково «на Путіні», що невдовзі може стати для Росії «надпотужним стрес-фактором» [5, 63–64].

Безпосередньо «путінська» політика пам'яті загострена переважно на «советську минувшину, що становить основу символічного багажу його влади й яка використовується вельми вибірково», як це переконливо доводять, зокрема, дослідження відомої російської політологині О. Малінової [6, 245]. Пікантності цій ситуації додає традиційне «замилування» російських дослідників (від аспірантів до докторів наук) своїм лідером і тому, на їхнє переконання, російська історія в його інтерпретації безсумнівно (!) є «джерелом розуміння своєї ідентичності та своєї цивілізаційної місії», яку в жодному разі

не можна критикувати «неправильно» [7, 211; 8, 17]. Більше того опозиційні офіційним погляди деякі «доктори філософських наук» розцінюють однозначно як «деструктивні технології, що підривають ще не до кінця зміцнілу та сформовану російську ідентичність», а таких «опозиціонерів» закликають «вважати ангажованими акторами повномасштабної ідеологічної війни проти Росії» [9, 45]. Після 2014 р., згідно спостереження А. Міллера, «готовність московської влади застосовувати пам'ять як простір для діалогу та співробітництва з опозиційними сегментами російського суспільства, що мало місце на початку другого десятиліття XXI ст., сьогодні практично зійшла нанівець» [2, 96–97].

Не доводиться відтак дивуватися тому, що у пострадянській Росії так і не з'явилося вагомих підстав для об'єднання країни в політичну націю, що, на думку соціолога Р. Бараш, «змушує шукати приклади солідарності у советській історичній спадщині» [10, 7]. Навіть попри те, що, як продемонстрували дослідження тієї ж вченої, за останні роки уявлення громадян, особливо молодих, щодо советського періоду природним чином стають все більш абстрактними [11, 123]. Не найпопулярнішим «національним клеєм» для сучасних росіян є й ідеологема «русскій мір». Так, за даними Федерального науково-дослідного соціологічного центру Російської академії наук (ФНИСЦ РАН), у 2017 р. лише 14 % респондентів віднесли до шерегу актуальних завдань російської держави «захист “русского міра” на пострадянському просторі» та лише 11 % погодилися з тим, що «росіян у націю може з'єднати панславистська ідея» [12, 93].

Очікувано цілковитим фіаско завершилося й наївне бажання кремлівської влади негайно «створити» або, бодай адміністративно призначити, якусь «російську націю». Вже за півроку, після анонсування в жовтні 2016 р. В. Путіним підготовки закону «Про російську націю», відповідна робоча група в особі головного «кремлівського етнолога» та «національного конструктора», академіка В. Тішкова заявила, що «російське суспільство не дуже готове (?! – К. І.) до сприйняття такого поняття, як єдина нація, що об'єднує всі національності» [13]. Із певною іронією можна констатувати, що так само як Ю. Бромлей «за наказом партії» винайшов на папері «советській народ», його наступник на посаді директора Інституту етнології і антропології РАН В. Тішков у тому ж кабінеті (безсумнівно на угоду теперішній владі!) винайшов сучасну «російську націю». Однак і рудиментарний примордіалізм, і трохи модніший конструктивізм, зрештою, є значно ефемернішими теоріями, порівняно з історичною реальністю, в якій етнічна чи національна ідентичність визначається зовсім не за паспортом.

Відмова від ідеї законодавчого народження «російської нації» тим не менше з новою силою загострила дискусії щодо взагалі можливості формування (існування?) будь-якої «російської ідентичності». Крім складності етнотермінологічного визначення й інтерпретації такого феномену, існує також чимало когнітивних і світоглядних суперечностей між спільнотами так званого «багатонаціонального народу Російської Федерації», що тільки посилює в останній «кризу ідентичності» [14; 15]. У результаті, й у цьому сегменті російських меморіальних практик експерти вимушені визнати, що «курс на формування загальноросійської ідентичності поки що є тільки політична доктрина» і ця «декларація з боку влади не оформлена ні у що конкретне», а отже, все більше «лідерів думок» висловлюють взагалі сумнів у необхідності «російської надетнічної ідентичності» [16, 25; 17, 22]. Не існує поки що й «актуальної теоретичної основи відновлення метанаритиву нації та національної держави в Росії» [18, 99].

Не покращують ситуацію й термінологічні виверти ряду дослідників, коли, приміром, «повноцінна громадянська ідентичність можлива тільки на основі цивілізаційної ідентичності», а оскільки остання, буцімто, «знаходиться лише на стадії зародження, рефлексуючись як абстрактний “цивілізаційний код”, громадяни Росії *часто не відчувують своєї спільності* (тут і далі курсив наш. – К. І.)» [19, 50]. Скільки б такі фантазми не «рефлексували», ані національної (а тим більше цивілізаційної), ані громадянської ідентичності не з'явиться ні за бажанням вчених, ні за волею влади. Хоч на перший погляд виглядає дивним (втім, враховуючи сказане вище, це вже так не сприймається), але деякі російські науковці вважають відсутність сьогодні «російської ідентичності» наслідком розвитку української національної ідентичності та політики пам'яті, зокрема шляхом

«спроб України привласнення *цілих пластів спільної історії*, що реально загрожує процесам формування єдиної російської нації» [19, 50].

Неможливість обґрунтування популярної в Росії політичної міфологеми про її «безперервну тисячолітню історію» зумовлюється, в першу чергу, саме наявністю внутрішньо логічного (попри всі наукові недоліки) українського національного нарративу. Проблему поглиблює якраз те, що, на думку російських фахівців, у Росії досі «не існує єдиного офіційного історичного нарративу», а також неготовність влади до однозначного перетворення якихось сюжетів так званої «тисячолітньої історії» на якусь подобу «міфу створення», як і неготовність «брати участь у дискурсі щодо історичної спадщини України» [8, 19, 22–23; 20, 38]. Однак закономірно виникає питання, чим саме зумовлена така неготовність? На наш погляд, доволі чітко відповідь на це питання дає, зокрема, нещодавній (1 грудня 2021 р.) виступ відомого історика, професора Єльського університету та чудового знавця історії Східної Європи Т. Снайдера під час Київського Безпекового Форуму [21], в якому аналізується «історична» стаття В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» [22].

Т. Снайдер зауважує, що це – не історична стаття, а винятково політична, вона взагалі не про Україну, а «насправді, вона про відсутність історії Росії, бо немає історії Росії, яку може розповісти пан Путін». Крім цього, «у розповіді пана Путіна про Росію майбутнього немає, є тільки “міфічне минуле”... й у такій історії немає місця росіянам і взагалі людям». Той політичний простір, який контролює кремлівський клептократичний режим, не може мати майбутнього, тому В. Путін заповнює його минулим. Відтак, на думку історика, проблема в тому, що, «коли читаємо цю статтю в контексті російського вторгнення в Україну та окупації її територій, то робимо висновок: Росія напала на Україну, бо *росіяни досі ще не знають, хто вони*. Росія на чолі з Путіним вторглася в Україну, аби мати змогу розповісти щось на кшталт історії про те, хто такі росіяни». До того ж ця стаття демонструє, «на якому насправді ранньому етапі перебуває Росія у сенсі створення своєї національної історії», а Україна та Білорусь відіграють при цьому роль своєрідних «історичних милиць», без яких Росія не здатна «розповісти історію про саму себе». Однак і ця історія є жадливою для Росії, адже «тотально негативна» та зводиться до формули: «Ми – люди, яких не розуміє решта світу, коли кажемо, що ми та українці – один народ». Отже, В. Путін у цей спосіб формує для Росії цілковито міфологічну ідентифікацію, котра залежить від «інших», причому тих, хто взагалі відкидають подібний російський нарратив [21].

Прірву несприйняття між обома гуманітарними дискурсами поглиблює також снобістське небажання більшості російських дослідників (але й представників політичного істеблішменту, в тому числі з когорти «лібералів») із повагою й уважністю ставитися до України та вивчати українську національну історію як один із багатьох варіантів історій європейських націй, без її моментально-однозначного відкидання як «неправильної» та безпідставним обвішуванням ідеологічними ярликами. Адже вони цілком спокійно ставляться до інших «слов'янських» країн і нарративів – польського, чеського, хорватського тощо. Натомість ми бачимо лише посилення з боку російських учених безапеляційно агресивної риторики стосовно Української держави (яку дехто навіть бере в лапки), її суверенітету, історії та політики пам'яті.

Так, дехто з «докторів наук», обурюючись «на довільне поводження з історичними фактами», цілком некомпетентно стверджує, що Українська державність «з'явилася автоматично» лише в 1991 р. [23, 88]. Ще більшою нісенітницею є твердження, буцімто, її започаткував бюрократичним рішенням советський уряд, з огляду на антишовіністичну й антиросійську «історичну концепцію М. Покровського», а тим більше те, що її успадкувала сучасна українська політика пам'яті [24, 19–20]. Натомість молодше покоління російських істориків пов'язує її коріння принаймні вже з УНР 1917 р., хоча все одно (за звичкою?) трактує українську історичну пам'ять однозначно як «помилкову» [25, 6, 46]. Демонструючи при цьому суттєву некоректність відносно неї. Приміром, повернення М. Грушевського з еміграції до Радянської України у середині 1920-х рр. подається як підстава оголосити український національний нарратив таким, що сформувався в Радянському Союзі [26, 71]. Недоречним варто визнати й іронізування відносно Голодомору, незважаючи на «авторське»

ставлення до його причин та іменуючи його дослідження в Україні «геноцидним дискурсом» [27, 122].

Традиційним «самопоясненням» такого непорозуміння для російських гуманітаріїв є перекладання провини (те ж саме чітко фіксується й у згаданій вище статті (та й загалом політиці) В. Путіна) на так званий «Захід». Упродовж кількох останніх століть, як зауважує Л. Гудков, вся російська державність вибудовувалася через протиставлення «західному ворогові», фігура якого є «одним із ключових факторів російської самобутності» [28, 43]. Один із російських професорів щиро впевнений у непричетності власної країни: «Головну роль у зруйнуванні *нашого* (російського та українського. – К. І.) *спільного простору історичної пам'яті* відіграла *цілеспрямована* діяльність США та Заходу щодо *підриву загальноросійської (<общерусской>) ідентичності*» [29, 34]. При цьому звучать думки, що ця «глобальна конкуренція за геополітичний простір набуває форму глобальної консцієнтальної війни з Росією, а основним її способом є маніпулювання історичною пам'яттю» [30, 461].

Дані соціологічних опитувань 2017 р. демонструють: нині 60 % росіян цілковито упевнені, що Росія – не частина Європи, а становить «особливу євразійську цивілізацію». До того ж за кілька останніх років ізоляції та медійної істерії «уявні зарубіжні вороги, чия агресія та загроза значною мірою є “продуктом” ЗМІ, перетворилися на реальність масової свідомості росіян» [31, 138]. У цьому контексті заслуговує на увагу думка Дж. Верча, що російська гуманітаристика (а у реальній політиці й В. Путін) діє в контурах «нарративного шаблону» – «Вигнання-іноземного-ворога». Цей «глибинний код», на думку американського професора, постійно застосовується «російською мнемонічною спільнотою для осмислення не лише подій минулого, але й теперішнього, подібно щодо Криму в 2014 р.» [32].

До шерегу уявного «західного ворогу» Росії сьогодні увійшла й Україна, а відтак і політика пам'яті останньої сприймається в межах «глибинного коду» традиційного російського нарративного шаблону. На жаль, «самозахистом» для російської гуманітаристики від цього нового «уявного ворогу» стала надміру заполітизована стилістика «наукових» праць, загалом агресивна риторика відносно сучасної України та її історичної політики в гуманітарному дискурсі, ефектні з популістського боку, але зовсім не ефективні з академічного погляду терміни (а радше, голослівні ідеологічні ярлики та штампи).

Приміром, доктор наук А. Кошкін вважає, що між українцями та росіянами компроміс у жодному разі неможливий, допоки буде «український вибір в Україні» (що як «антиросійський» протистоїть «руському вибору»; на жаль, професор не уточнює, чи сприятиме подібному компромісу «український вибір у Росії?»). Цей дослідник, напевно, ще й переконаний, що особливої «наукової об'єктивності» його «ідейно правильній» логіці надає зарахування представників «українського вибору в Україні» (а робить він це спільно із кандидатом *філологічних наук* В. Черданцевим на сторінках «ваківського» журналу у сфері економіки та права, котрий «орієнтований на дослідників, експертів у російських і зарубіжних наукових організаціях і аналітичних центрах» [33]) до «укрофашистів» [29, 33]. Не менш «об'єктивно» та «ґрунтовно» до українських меморіальних практик підходить і доктор історичних наук, професор Російської правової академії В. Бабенко, «науково» пояснюючи роль «бандерівців» у «державному перевороті» в Україні, «проголошенні незалежності» Криму та «громадянській війні» на Донбасі, в не менш «рецензованому», «ваківському» журналі, що видається спільно двома академічними інститутами РАН [34].

У такій стійкій боротьбі з маніпулюванням російською історичною пам'яттю з боку України, старше покоління дослідників не забуває про механізм історіографічної та мнемонічної трансмісії, залучаючи до цього ідеологічного фронту (звісно, в межах «патріотичного» виховання) підопічну молодь. Щоправда майбутню джерелознавчу майстерність і навички критичного мислення такі «історики-юнармійці» відточують винятково на матеріалах «кристально об'єктивних» російських ЗМІ. Пригадуючи біблійне «вустами немовляти глаголить...», доводиться також визнати, що чимало з постульованих ними декларацій є, насамперед, відображенням «фахових» поглядів і власної історичної свідомості їхніх наукових керівників і викладачів. Відповідні ж «наукові» тексти мало

чим відрізняються від пересічних «новин» на російському ТБ, із відповідними ярликами та звинуваченнями.

Так, ховаючись за недолугою наукоподібною мовою, молоді дослідники гаряче й упевнено виносять суворі «історичні» вердикти якійсь «відверто націоналістичній еліті України», її «проєвропейському цивілізаційному вибору», «радикальній українізації в контексті етнічної нації», що в містичний спосіб «стала механізмом перекроювання мапи цивілізацій» на угоду «інтересам колективного Заходу». На основі фантазій про існування якогось «національно-етнічного детермінанта», доводиться, що «політика пам'яті сьогодні в Україні відверто фальсифікується та міфологізується» [35]. Інший варіант «аналізу» останньої просторікує, що «*єдина мета* (? – К. І.) історичної політики у виконанні українських властей – примусове насадження націоналістичної міфології» українцям, ідентичність яких «має негативну спрямованість», адже, буцімто, разом із росіянами вони досі становлять «єдиний советський народ» [36]. Своєю чергою першокурсник іркутського істфаку, разом із наставником, вважають «агресивні наміри Москви, а тим більше особисто В. Путіна» щодо України «надуманою», але водночас «виправданою та справедливою політикою». Оскільки ж мова йде про «взаємодію великих держав», постільки таке «абстрактне поняття, як “право на самовизначення” України» не має значення (sic!), «втрачає вагу та відходить на другий план». Втім, для успішного вирішення «української кризи» майбутній історик пропонує «докласти спільні зусилля всім акторам (зі згаданого кола «великих держав». – К. І.), але декому з них попередньо варто змінити свої погляди стосовно цієї проблеми» [37, 80–81]. Сподіваємося, з останнім вельми мудрим закликком молода людина з Удмуртії звертається до власного уряду та «верховного правителя».

Залишає бажати набагато кращого й стилістична виваженість підходів російської гуманітаристики до аналізу новітньої української політики пам'яті, особливо у царині її понятійно-термінологічної обґрунтованості. Варто зауважити, що ситуація з цим сегментом може бути охарактеризована нами, як термінологічна анархія, що погіршується водночас цілковитим нехтуванням з боку дослідників будь-яких, бодай поверхових, пояснень того, який зміст вони вкладають у ті чи інші, бодай, етноісторичні категорії, котрими вони оперують (а радше, маніпулюють). Адже саме чіткість термінології впливає на статус сфери знання та визначає рівень науковості історичної епістемології. Багато в чому таку ситуацію провокують самі ж професіонали-етнологи, намагаючись «узгодити» фаховий лексикон із поточними політичними реаліями.

Крім уже згаданих вище, кількість прикладів термінологічної еквілібристики з боку російських гуманітаріїв, на жаль, не зменшується. Непоясненими їхніми авторами залишають такі поняттєві покручі, як «потворний та еkleктичний національний *псевдоміф*» (Г. Бордюгов [3, 155]); «самобутні культури *багатонаціонального народу РФ*» (Н. Ізергіна [7, 210]); «поняття “український народ” звужується до *етнічної групи*, що сприяє зміцненню націоналістичного дискурсу у рамках існуючої моделі політики пам'яті» (С. Белов [38, 51]); «український націоналізм етнографічного спрямування з відвертою міфологією» (Г. Аванесова [23, 88]); «інша цивілізаційна реальність», «російський культурно-цивілізаційний універсум» (В. Авксентьев [19, 52]); «історична політика як інструмент *нової українізації*», «примордіалістські погляди радянського керівництва» (В. Шишков [20, 35,42]); «необандерівська націоналістична ідеологія» (В. Бабенко [34, 194]); «патріотизм – не просто “*любов до Батьківщини*”, а... відчуття *любви... до Батьківщини*», «Україна – країна євразійського *класичного типу* (? – К. І.)», «моноетнічна версія історії української нації» (Г. Корольова [39, 72]) тощо.

Часто російські дослідники маніпулюють і базовими етнологічними поняттями, передусім такими, як «етнос», «нація», «націоналізм», «національна / етнічна ідентичність». Скажімо, спостерігається відверте зловживання прикметником «націоналістичний», який механістично саме відносно України застосовується в усіх випадках, коли більш доречним було б вживання терміну «національний» (свідомо чи ні, але у такий спосіб відбувається необґрунтована підміна понять). Наприклад, це помітно в дослідженнях антрополога А. Плеханова, котрий навіть окремий етап формування українського історичного календаря за часів президентства Л. Кучми назвав чомусь «націоналістичним» [27, 120]. Це тим більше

дивує, оскільки саме в працях цього науковця помітна більш-менш адекватна «нормалізація» російського тезаурусу відносно характеристики українських комеморативних практик. Зокрема, час від часу він вельми коректно веде мову про процеси не «на», але «в Україні», де 2014 р. стався не «переворот», а була «політична криза», в якій брали участь не «бандерівці» чи «укрофашисти», а «опозиційні організації» та «ультраправі рухи» [40, 190, 196, 202].

Не відстають у категоріальних нововведеннях від істориків і провідні російські етнологи, з-поміж яких свої штучні конструкти особливо видає за «наукові ноу-хау» В. Тішков (до речі, саме під його керівництвом нещодавно захистив кандидатську дисертацію згадуваний щойно А. Плеханов). Пишучи книгу «про <російський> народ і його національну (й відразу не зрозуміло, чому не «народну», або чому не про «націю»? – К. І.) самосвідомість (ідентичність)», він, по-перше, не пояснює, чому ототожнює два останні поняття, а по-друге, не пояснює, чому вони «роблять росіян *народом-нацією*». Втім, це не дуже-то йому й потрібно, адже відразу після вигадки нового типу спільноти «народ-нація» все стає зрозумілим. Тут він посилається на дві промови В. Путіна, а на думку останнього, в нього «є всі підстави говорити про російський *народ* як про єдину *націю*». Особливо анекдотично ця «лінія партії» виглядає кількома сторінками пізніше, коли В. Тішков, обурюючись фактом існування української мови як єдиної державної в Україні, заявляє, що немає поняття «етнос-нація» (але звідки ж тоді «народ-нація» й чим, зрештою, вони відрізняються, крім політизованого словоблуддя?), а «спроби пов'язати етнічність із державністю» в Україні, буцімто, «ускладнюють процес *громадянського націєбудівництва*» [41, 3, 8].

Вершиною ж подібної «етнотворчості» директора Інституту етнології та антропології РАН є «*єдина можлива формула* (курсив наш. – К. І.) в нашій країні: *Російський народ – це нація націй* (курсив В. Тішкова. – К. І.)» [41, 601] (хоча це явно поки не дотягує до «формули» В. Кожінова: «Росія – не нація, а континент» [42, 209]). Подібні термінологічні виверти можна пояснити тим, що будучи палким прихильником конструктивізму, В. Тішков, напевно, досить наївно вважає, що, сконструйовані ним терміни, в одну мить, за відповідної політичної підтримки Кремля, ліквідують усі етнічні ідентичності сотень не-російських етносів у межах РФ і «забезпечать громадянську злагоду у великій державі», а чергова – на цей раз «формула “єдності в багатоманітті”» – єдина, «що може бути реалізована в облаштуванні *багатоетнічної країни*», в якій «*монокультурна спільнота* (очевидно, чеченці вже прийняли православ'я? – К. І.) під назвою *російська нація – форма надетнічної громадянської ідентичності росіян*» [43, 440]. Ось така виходить «патріотична» та лояльна «етногромадянська надідеологія» по-російськи, в якій багато паранаукових ілюзій, але катма наукової адекватності. Звідси й не доводиться дивуватись, що в російській історіографії досі присутні висловлювання, котрі демонструють кричущу недбалість і згубну заангажованість сучасних російських дослідників у доборі та трактовці етноісторичних понять. Стає відтак зрозумілим, чому досі не вдається наблизитися в Росії до формування російської ідентичності, адже тут досі популярні такі пасажі, як наступний: «<Русский> народ як нація виник в ході складних і тривалих історичних процесів із триєдиного (? – К. І.) східнослов'янського народу – <русских> (велікоросов, малоросов, белоросов)» [44, 9]. Справді, правий Т. Снайдер, що «росіяни досі ще не знають, хто вони»!

Попри значний поліфонічний «меморіальний бум» сучасної полігалузевої російської гуманітаристики, відсутність власне «російської політики пам'яті» як явища (зокрема й через відсутність «національного метанаративу») та неможливість ані «моноетнічної», ані «національної» російської ідентичності змушують російських вчених і надалі аналізувати українську історичну політику через оптику советських стереотипів. При цьому вони відштовхуються по суті від методологічних архаїчних лінв «боротьби з історичними фальсифікаціями» та «боротьби з буржуазним націоналізмом», лише маскуючи відверті ідеологічні й ангажовані наміри модернізованою (причому за західним зразком) наукоподібною риторикою. На жаль, академічна незалежність і об'єктивність, як і позаідеологічна неупередженість, очевидно, залишаються для більшості російських учених поки що недосяжними, а можливо й небажаними категоріями, адже конформізм був іманентною ознакою советського суспільства, за лекалами якого вибудовується і сучасна «російська мнемонічна спільнота».

Тематичний репертуар дослідницьких пошуків російських гуманітаріїв у царині української політики пам'яті, як і градус їхніх оцінок останньої не може не вражати одноманітністю з обов'язковими винятково негативістськими конклюдіями. Більшість відповідних «студій» побудовані за кліше, котрим українська політика пам'яті визначається як така, що має «чітку орієнтацію на прочитання національної історії на кшталт антисоветизму, антикомунізму, русофобії та крайніх форм націоналізму (що згодом виявилось у формі кампанії зі знищення советських меморіальних об'єктів, так званого «ленінопаду»)», а тепер спостерігається новий імпульс процесу ревізії минулого України, тому тут політика пам'яті ще жорсткіше, ніж у попередній період, прив'язана до ексклюзивного, націоналістичного дискурсу, внаслідок чого поставлена під сумнів сама можливість створення історичного нарративу, що об'єднує громадянську націю». Ключовим винуватцем такої ситуації оголошується Український інститут національної пам'яті (УІНП) – «"мозковий танк", що обслуговує реалізацію меморіальної політики *офіційного Києва* (очевидно, існує ще й «неофіційний»?! – К. І.)» [38, 50–54]. Дехто вбачає в цій інституції ще й інструмент для «придушення альтернативної культури пам'яті» [45, 184], під якою розуміється советсько-російський ностальгічно-гібридний світогляд, відомий більше, як «руській мір». Адже, вся конструкція останнього, «в якій інтерпретації її собі не уявляти, *неминуче руйнується*, за умови вилучення з цієї конструкції українського елемента» [19, 49].

До цієї схеми, як правило, додаються ще кілька штрихів, що не вписуються в «альтернативну пам'ять», яку бажать бачити в Україні російські гуманітарії: «Основною формування нової концепції національної історії України стало прагнення до задавнення української державності та її протиставлення державності російській. Особлива увага приділяється політиці декомунізації та позбавлення історичної пам'яті советської спадщини, трактування голодомору як геноциду українського народу, створення пантеону нових національних героїв, серед яких чільне місце займають діячі націоналістичних організацій. Зокрема, президентство П. Порошенка пройшло під *умовним гаслом* (? – К. І.) декомунізації, під яким *правильніше* розуміти спробу позбавити історичну пам'ять не так советської спадщини, як російського впливу» [46, 111–117]. Дехто навіть видає бажане за дійсне, переконуючи, що декомунізація в Україні є передумовою «провалу *української версії* (? – К. І.) державного будівництва» [47, 34]. Дехто «вповні вважає "декомунізацію" складовою технологій деконструкції *руського міра*» в постмайданній Україні» [19, 52]. Обов'язково спеціально наголошується, що українська національна пам'ять – не «національна», а – «націоналістична», вона «насилено насаджується», з метою знищення «загальної *руської* історії та культури», поширення «русофобії та негативного образу Росії». Все це робиться зусиллями «бандерівських формувань», за рахунок «американських і західноєвропейських спонсорів». Ними ж створені «добровольчі батальйони, що здійснюють на Донбасі геноцид проти російськомовного населення...» і т. п. Звісно, у такій ситуації «військово-польового трибуналу» шукати майданчик для академічної дискусії чи діалогу задля суспільного порозуміння не доводиться.

Висновки. Українська історична політика як явище й історіографічний прецедент посідають помітне місце у новітній російській гуманітаристиці, збурюючи в ній і етносоціальні ревності, і методологічний неспокій. Попри те, що природний науковий аналіз потребує зосередженості та спокійної зваженості, і кримська, і донбаська афери російського уряду прирекли й підвладну йому гуманітарну сферу продовжувати роздмухувати свою шовіністичну та ксенофобську риторичку відносно національного розвитку суверенної Української держави, зокрема створювати ідеологічні та пропагандистські шанці на полі академічного дискурсу. Відсутність же і в публічній політиці, і на рівні наукового конструювання власної політики пам'яті змушує Росію й надалі триматися за советське минуле. Однак, насамперед, потрібно враховувати ту обставину, що й тимчасово окупованим територіям України вона не може (і навряд чи у найближчій перспективі зможе) запропонувати у цій царині нічого конкретного, окрім облудної міфології «руського міра» як сурогату рожево-советської ностальгії з давно втраченою «державною величчю».

Список використаної літератури

1. Политика памяти в России, странах ЕС и государствах постсоветского пространства: типология, конфликтный потенциал, динамика трансформации (Стенограмма дискуссии) // Методологические вопросы изучения политики памяти : сб. научн. тр. / отв. ред. А. Миллер и Д. Ефременко. – Москва; Санкт-Петербург : Нестор-История, 2018. – С. 167–195.
2. Миллер А. Рост значимости институционального фактора в политике памяти – причины и последствия / А. Миллер // Полития. – 2019. – № 3. – С. 87–102.
3. Бордюгов Г. Изучение «политики памяти» – задача научная или политическая? / Г. Бордюгов // Международная аналитика. – 2020. – Т. 11, № 3. – С. 151–158.
4. Белов С. Недостатки формирования политики памяти в России (результаты обобщения экспертных мнений) / С. Белов // Вестник РУДН. Серия: Политология. – Москва, 2018. – Т. 20, № 2. – С. 269–277.
5. Белов С. Перспективы использования политического мифа как ресурса формирования образа будущего в массовом сознании (на примере России) / С. Белов // Каспийский регион : политика, экономика, культура. – Астрахань, 2019. – № 1. – С. 62–68.
6. Малинова О. Официальная риторика и конструирование национального прошлого: анализ тематического репертуара памятных речей президентов РФ (2000–2013 гг.) / О. Малинова // Власть и элиты. – 2014. – № 1. – С. 224–246.
7. Изергина Н. Политика памяти в формировании российской идентичности / Н. Изергина // Историческое прошлое и образы истории / под ред. В. Данилова и Л. Черновой. – Саратов : Саратовский источник, 2019. – С. 209–217.
8. Пахалюк К. Историческое прошлое как основание российской политики (на примере выступлений Владимира Путина в 2012–2018 гг.) / К. Пахалюк // Полития. – 2018. – № 4. – С. 6–31.
9. Авксентьев В. Идеологическая война против России: анализ идей внешних и внутренних акторов / В. Авксентьев, Б. Аксюмов, В. Васильченко // Политическая экспертиза. – 2017. – Т. 13 (№ 3). – С. 40–56.
10. Бараш Р. Национальное самосознание россиян после 2014 г. / Р. Бараш // Социологическая наука и социальная практика. – 2018. – Т. 6 (№ 4). – С. 7–18.
11. Бараш Р. Поиски оснований российского национального самосознания после 2014 г.: контекст фронтальных исследований / Р. Бараш // Журнал фронтальных исследований. – 2018. – № 4. – С. 122–146.
12. Двадцать пять лет социальных трансформаций в оценках и суждениях россиян: опыт социологического анализа / под ред. М. Горшкова, В. Петухова. – Москва : Весь Мир, 2018. – 384 с.
13. Закон о российской нации переименовали из-за «неготовности общества» // Интернет-портал «РБК» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/58be037c9a7947ec1775ca3e>.
14. Малинова О. Политики идентичности в постсоветской России / О. Малинова // ПостНаука. – 2015. – 30 августа [Электронный ресурс] – Режим доступа : <https://postnauka.ru/video/51378>.
15. Гриценко Г. Политики идентичности как условие формирования российской идентичности / Г. Гриценко // Universum : Общественные науки: электрон. научн. журн. – 2016. – № 12 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://7universum.com/ru/social/archive/item/4020>.
16. Авксентьев В. Политика идентичности в современной России: конструкция и деконструкция (экспертное мнение) / В. Авксентьев, Б. Аксюмов, В. Васильченко // Научная мысль Кавказа. – 2017. – № 3. – С. 23–32.
17. Авксентьев В. Политика идентичности в России: формирование и проблемы / В. Авксентьев // Время больших перемен: политика и политики : мат. конф / под ред. О. Гаман-Голутвиной и др. – Москва : РУДН, 2017. – С. 21–22.
18. Шишков В. Распавшийся нарратив: постимперский дискурс о национальном государстве в России / В. Шишков, С. Хорошев // Среднерусский вестник общественных наук. – 2021. – Т. 16, № 1. – С. 87–101.
19. Авксентьев В. Технологии деконструкции русского мира в постмайданной Украине / В. Авксентьев, Б. Аксюмов // Научная мысль Кавказа. – 2016. – № 3. – С. 47–55.
20. Шишков В. Актуальные проблемы и перспективы украинского национального строительства / В. Шишков // Россия и новые государства Евразии. – 2021. – № 2. – С. 31–46.
21. Снайдер Т. Путін постійно говорить про Україну через відсутність у Росії власної історії (01.12.2021) [Електронний ресурс] – Режим доступа : <https://ksf.openukraine.org> (Виступ : https://www.youtube.com/watch?v=A7YcjSmSu44&ab_channel=OpenUkraine).

22. Путин В. Про історичну єдність росіян та українців / В. Путин // Сайт Кремля, 12.07.2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>.
23. Аванесова Г. Нациогенез русских и украинцев как факторы развития разных типов государственности в XX – начале XXI в. / Г. Аванесова, Е. Иванова // Власть. – 2015. – № 5. – С. 85–91.
24. Асеев А. Россия в «войнах памяти»: историческая политика в Восточной Европе / А. Асеев, В. Шишков // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Серия : Общественные науки. – Москва, 2020. – Вып. 2. – С. 9–23.
25. Плеханов А. А. Инструментализация истории в политике нацистроительства Украины в постсоветский период : дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.07 – этнография, этнология, антропология / Институт этнологии и антропологии РАН / А. А. Плеханов. – Москва, 2018. – 276 с.
26. Плеханов А. Историческая политика в государственном дискурсе Украины в постсоветский период / А. Плеханов // Вестник Пермского научного центра УрОРАН. – 2016. – № 5. – С. 68–77.
27. Плеханов А. Формирование календаря государственных праздников и памятных дат в постсоветской Украине / А. Плеханов // Этнографическое обозрение. – 2019. – № 5. – С. 116–132.
28. Гудков Л. Идеологема врага. «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции / Л. Гудков // Образ врага / сост. Л. Гудков. – Москва : ОГИ, 2005. – С. 7–79.
29. Кошкин А. Украинский вопрос в контексте современной российской этнополитологии / А. Кошкин, В. Черданцев // Актуальные проблемы экономики и права. – 2015. – № 1. – С. 32–38.
30. Гарас Л. Манипулирование исторической памятью в контексте реализации целей и задач «гибридной войны» / Л. Гарас // История и современное развитие Причерноморья в контексте формирования патриотизма и укрепления ценностей российской цивилизации : мат. Межд. конф. / отв. ред. А. Баранов и В. Касьянов. – Краснодар : Кубанский гос. ун-т, 2018. – С. 458–461.
31. Бараш Р. О некоторых причинах «советской» ностальгии и особенностях исторической памяти россиян о советском периоде / Р. Бараш // Социологическая наука и социальная практика. – 2017. – Т. 5 (№ 4). – С. 124–151.
32. Wertsch J. Narrative Tools, Truth, and Fast Thinking in National Memory: A Mnemonic Standoff between Russia and the West over Ukraine / J. Wertsch // Memory Practices and Learning: Interactional, Institutional and Sociocultural Perspectives / A. Makitalo (eds.). – Charlotte : Information Age Publishing, 2017. – P. 233–248; цит. за: Верч Дж. Нарративные инструменты, истина и быстрое мышление в национальной памяти: мнемоническое противостояние между Россией и Западом по поводу Украины / Дж. Верч // Гефтер : интернет-журнал. – 2018 [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://gefeter.ru/archive/24775>.
33. О журнале «Актуальные проблемы экономики и права» [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://apel.ieml.ru/about?lang=rus>.
34. Бабенко В. Образ России на Украине: от «братского народа» до «государства-агрессора» / В. Бабенко // Россия и современный мир. – 2015. – № 3. – С. 184–195; О журнале «Россия и современный мир» [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://rossovmir.ru/about.php>.
35. Абрадова Е. Формирование новой украинской идентичности в постмайданный период (2014–2018 гг.) / Е. Абрадова // Власть. – 2018. – № 5. – С. 174–176.
36. Бардина К. Историческая память и исторический ревизионизм на Украине / К. Бардина // Постсоветские исследования. – 2019. – Т. 2, № 2. – С. 1055–1060.
37. Илюшин И. Феномен украинского политического кризиса и его влияние на российско-украинские отношения / И. Илюшин, И. Олейников // 30 лет без Союза: потери, удаchi, перспективы : мат. студ. конф. / ред. Ю. Зуляр. Иркутск : ИГУ, 2021. – С. 78–82.
38. Белов С. Политика памяти на Украине: позиционирование истории Великой Отечественной войны после событий Евромайдана / С. Белов // Информационные войны. – 2019. – № 1. – С. 50–55.
39. Королёва Г. Трансформация концептуальных основ исторической науки в современной Украине / Г. Королёва // Вестник Омского государственного педагогического университета. Серия : гуманитарные исследования. – 2015. – № 3. – С. 72–77.
40. Плеханов А. Разрушение пространства советского символического господства в постсоветской Украине / А. Плеханов // Политическая наука. – 2018. – № 3. – С. 190–216.
41. Тишков В. А. Российский народ: история и смысл национального самосознания / В. А. Тишков. – Москва : Наука, 2013. – 649 с.
42. Кожин В. В. Пятый пункт. Межнациональные противоречия в России / В. В. Кожин. – Москва : Яуза, Эксмо, 2005. – 480 с.
43. Тишков В. Этнополитика в истории постсоветской России / В. Тишков // Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства / отв. ред. Т. Красовицкая, В. Тишков. – Москва : Новый хронограф, 2012. – С. 380–444.

44. Бутромеев В. Великая Россия / В. Бутромеев. – Москва : ОЛМА Медиа Групп, 2014. – 304 с.
45. Воронович А. Роль европейской политики памяти в государственной исторической политике Молдовы и Украины в 2000-х годах / А. Воронович // Политическая наука. – Москва, 2018. – № 3. – С. 204–230.
46. Левченко А. Политика памяти в контексте внешнеполитического курса Украины в 2014 – начале 2019 г. / А. Левченко // Россия и современный мир. – 2019. – № 4. – С. 111–126.
47. Березняков Д. Символическая политика постсоветской Украины: конструирование легитимирующего нарратива / Д. Березняков, С. Козлов // Полис. – 2015. – № 4. – С. 34–45.

References

1. The politics of memory in Russia, the EU countries and the states of the post-Soviet space: typology, conflict potential, dynamics of transformation (Transcript of the discussion) (2018). In: A. Miller and D. Efremenko (ed.). *Methodological issues of studying the politics of memory*, 167–195. Moscow; St. Petersburg. (in Russ.)
2. Miller, A. (2019). The growing importance of the institutional factor in the politics of memory – causes and consequences. *Politiya*, 3, 87–102. (in Russ.)
3. Bordyugov, G. (2020). Studying the “politics of memory” – a scientific or political task? *International analytics*, 3, 151–158. (in Russ.)
4. Belov, S. (2018). Disadvantages of the formation of a policy of memory in Russia (the results of summarizing expert opinions). *Bulletin of RUDN. Series: Political Science*, 2, 269–277. (in Russ.)
5. Belov, S. (2019). Prospects for using the political myth as a resource for shaping the image of the future in the mass consciousness (on the example of Russia). *Caspian region: politics, economy, culture*, 1, 62–68. (in Russ.)
6. Malinova, O. (2014). Official rhetoric and construction of the national past: analysis of the thematic repertoire of memorable speeches of the presidents of the Russian Federation (2000–2013). *Power and elites*, 1, 224–246. (in Russ.)
7. Izergina, N. (2019). The politics of memory in the formation of Russian identity. In: V. Danilov and L. Chernova (ed.). *Historical past and images of history*, 209–217. Saratov. (in Russ.)
8. Pakhalyuk, K. (2018). Historical past as the basis of Russian polity (on the example of Vladimir Putin’s speeches in 2012–2018). *Polity*, 4, 6–31. (in Russ.)
9. Avksentyev, V. et al. (2017). Ideological war against Russia: analysis of the ideas of external and internal actors. *Political expertise*, 3, 40–56. (in Russ.)
10. Barash, R. (2018). National consciousness of Russians after 2014. *Sociological science and social practice*, 4, 7–18. (in Russ.)
11. Barash, R. (2018). Search for the foundations of Russian national identity after 2014: the context of frontier studies. *Journal of frontier studies*, 4, 122–146. (in Russ.)
12. M. Gorshkova, V. Petukhova (ed.). (2018). *Twenty-five years of social transformations in the assessments and judgments of Russians: the experience of sociological analysis*. Moscow. (in Russ.)
13. The law on the Russian nation was renamed due to the “unreadiness of society”. Retrieved from: <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/58be037c9a7947ec1775ca3e>. (in Russ.)
14. Malinova, O. (2015). Identity politics in post-Soviet Russia. *PostNauka*. Retrieved from: <https://postnauka.ru/video/51378>. (in Russ.)
15. Gritsenko, G. (2016). Identity politics as a condition for the formation of Russian identity. *Universum: Social sciences*, 12. Retrieved from: <http://7universum.com/ru/social/archive/item/4020>. (in Russ.)
16. Avksentyev, V. et al. (2017). Identity politics in modern Russia: construction and deconstruction (expert opinion). *Scientific Thought of the Caucasus*, 3, 23–32. (in Russ.)
17. Avksentyev, V. (2017). Identity politics in Russia: formation and problems. In: O. Gaman-Golutvina et al. (eds.). *Time of big changes: politics and politics*, 21–22. Moscow. (in Russ.)
18. Shishkov, V., Horoshev, S. (2021). The disintegrated narrative: post-imperial discourse about the national state in Russia. *Central Russian Bulletin of Social Sciences*, 1, 87–101. (in Russ.)
19. Avksentyev, V., Aksyumov B. (2016). Technologies of deconstruction of the Russian world in post-Maidan Ukraine. *Scientific Thought of the Caucasus*, 3, 47–55. (in Russ.)
20. Shishkov, V. (2021). Actual problems and prospects of Ukrainian national construction. *Russia and the new states of Eurasia*, 2, 31–46. (in Russ.)
21. Snyder, T. (2021). Putin to constantly talk about Ukraine through the visibility of the Russian government. Retrieved from: <https://ksf.openukraine.org>.
22. Putin, V. (2021). About the historical identity of Russians and Ukrainians. *Kremlin website*, Retrieved from: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>. (in Ukr.)

23. Avanesova, G., Ivanova E. (2015). Natiogenesis of Russians and Ukrainians as factors in the development of different types of statehood in the XX – early XXI c. *Power*, 5, 85–91. (in Russ.)
24. Aseev, A., Shishkov, V. (2020). Russia in “wars of memory”: historical policy in Eastern Europe. *Bulletin of the Moscow State Linguistic University. Series: Social Sciences*, 2, 9–23. (in Russ.)
25. Plekhanov, A. (2018). *Instrumentalization of history in the nation-building policy of Ukraine in the post-Soviet period*. Dissertation of candidate of sciences (history). Moscow. (in Russ.)
26. Plekhanov, A. (2016). Historical politics in the state discourse of Ukraine in the post-Soviet period. *Bulletin of the Perm scientific center URAN*, 5, 68–77. (in Russ.)
27. Plekhanov, A. (2019). Formation of the calendar of public holidays and memorable dates in post-Soviet Ukraine. *Ethnographic review*, 5, 116–132. (in Russ.)
28. Gudkov, L. (2005). The enemy’s ideologue. “Enemies” as a mass syndrome and a mechanism of sociocultural integration. In: *Image of the enemy*, 7–79. Moscow. (in Russ.)
29. Koshkin, A., Cherdantsev, V. (2015). The Ukrainian question in the context of modern Russian ethnopolitology. *Actual problems of economics and law*, 1, 32–38. (in Russ.)
30. Garas, L. (2018). Manipulation of historical memory in the context of realizing the goals and objectives of the “hybrid war”. In: A. Baranov and V. Kasyanov (eds.). *History and modern development of the Black Sea region in the context of the formation of patriotism and strengthening the values of Russian civilization*, 458–461. Krasnodar. (in Russ.)
31. Barash, R. (2017). On some reasons for the “Soviet” nostalgia and features of the historical memory of Russians about the Soviet period. *Sociological Science and Social Practice*, 4, 124–151. (in Russ.)
32. Wertsch, J. (2017). Narrative Tools, Truth, and Fast Thinking in National Memory: A Mnemonic Standoff between Russia and the West over Ukraine. In: A. Makitalo et al. (eds.). *Memory Practices and Learning: Interactional, Institutional and Sociocultural Perspectives.*, 233–248. Charlotte; cit. for: Wertsch, J. (2018). Narrative tools, truth and quick thinking in national memory: mnemonic confrontation between Russia and the West over Ukraine. *Gefter: Internet magazine*. Retrieved from: <http://gefeter.ru/archive/24775>. (in Russ.)
33. About the journal “Actual problems of economics and law”. URL: <http://apel.ieml.ru/about?lang=rus>. (in Russ.)
34. Babenko, V. (2015). The image of Russia in Ukraine: from the “brotherly people” to the “aggressor state”. *Russia and the modern world*, 3, 184–195; About the journal “Russia and the modern world”. Retrieved from: <http://rosovmir.ru/about.php>. (in Russ.)
35. Abradova, E. (2018). Formation of a new Ukrainian identity in the post-Maidan period (2014–2018). *Power*, 5, 174–176. (in Russ.)
36. Bardina, K. (2019). Historical memory and historical revisionism in Ukraine. *Post-Soviet studies*, 2, 1055–1060. (in Russ.)
37. Ilyushin, I., Oleinikov I. (2021). The phenomenon of the Ukrainian political crisis and its impact on Russian-Ukrainian relations. In: Y. Zulyar (ed.). *30 years without the Union: losses, luck, prospects*, 78–82. Irkutsk. (in Russ.)
38. Belov, S. (2019). Politics of memory in Ukraine: positioning the history of the Great Patriotic War after the events of Euromaidan. *Information wars*, 1, 50–55. (in Russ.)
39. Koroleva, G. (2015). Transformation of the conceptual foundations of historical science in modern Ukraine. *Bulletin of the Omsk State Pedagogical University. Series: humanities research*, 3, 72–77. (in Russ.)
40. Plekhanov, A. (2018). Destruction of the space of Soviet symbolic domination in post-Soviet Ukraine. *Political Science*, 3, 190–216. (in Russ.)
41. Tishkov, V. (2013). *Russian people: history and meaning of national identity*. Moscow. (in Russ.)
42. Kozhinov, V. (2005). *The fifth point. Interethnic contradictions in Russia*. Moscow. (in Russ.)
43. Tishkov, V. (2012). Ethnopolitics in the history of post-Soviet Russia. In: T. Krasovitskaya and V. Tishkov (eds.). *Ethnic and religious factors in the formation and evolution of the Russian state*, 380–444. Moscow. (in Russ.)
44. Butromeev, V. (2014). *Great Russia*. Moscow. (in Russ.)
45. Voronovich, A. (2018). The role of the European politics of memory in the state historical policy of Moldova and Ukraine in the 2000s. *Political science*, 3, 204–230. (in Russ.)
46. Levchenkov, A. (2019). The politics of memory in the context of the foreign policy of Ukraine in 2014 – early 2019. *Russia and the modern world*, 4, 111–126. (in Russ.)
47. Bereznyakov, D., Kozlov, S. (2015). Symbolic policy of post-Soviet Ukraine: construction of a legitimizing narrative. *Polis*, 4, 34–45. (in Russ.)

IVANGORODSKY Kostiantyn, Doctor of Sciences (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: iwakos@ukr.net

MEMORY POLITICS OF CONTEMPORARY UKRAINE IN THE PERCEPTION OF “POST-MAIDAN” RUSSIAN HUMANITARIAN STUDIES: MEANS AND STYLISTICS

Abstract. Introduction. *In the article is analyzed the perception of the Ukrainian politics of memory by contemporary Russian humanities. The focus is on how Russian researchers today assess the memory space of Ukraine as a whole and what preconditions determine their vision of its latest transformations. The events of 2014 in Ukraine (Revolution of Dignity, occupation of Crimea and parts of Donbass by Russia) changed radically the relations between the states in the Eastern European region and intensified their memorial practices with renewed vigor. The beginning of the war with Russia almost completely stopped the Ukrainian-Russian scientific dialogue (that was not very dynamic), in humanitarian issues.*

Purpose. *The main goal of the research is historiographical analysis, first of all, of Russian humanities scholars studies about the processes in Ukrainian politics of memory (and historical politics), which were published in the “post-Maidan” period, from 2014 until now.*

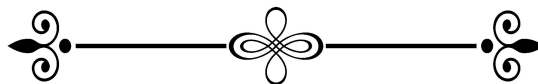
Results. *The lack of scientific dialogue between Ukrainian and Russian scientists leads to a complete lack of discourse about the problem, so this investigation is the first attempt to delineate it. The main methodological difficulty is overcoming the “political uproar” that is constantly raging around this topic. However, it is impossible to overcome entirely such “information noise” because it overwhelms most of the “humanitarian” texts of Russian researchers. The “scientific vocabulary” of their works, the authors’ complete misunderstanding of the essence and specifics of historical and ethnological terminology are particularly striking.*

The analyzed scientific literature is very heterogeneous in stylistic direction. In most cases, the Russian humanities views everything, that relates to Ukrainian memorial practices exclusively in a negative light. There is a Russian historiographical tradition of disrespect and neglect of the Ukrainian national narrative, ignorance of Ukrainian history, which affects on its simplified and superficial analysis of modern Ukrainian memory policy.

Conclusion. *In general, Ukrainian historical policy as a phenomenon and historiographical precedent occupies a prominent place in modern Russian humanities. The thematic direction of the Russian scholars research in the field of Ukrainian memory policy and its assessments are marked by ideological, schematic and extremely negative conclusions.*

Key words: *Russian humanities, politics of memory, memorial practices, memorial space, identity, historical consciousness, terminology.*

Одержано редакцією 11.10.2021
Прийнято до публікації 25.10.2021

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94: 338.45(477)”1920”

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-45-51

PERGA Tetiana,

PhD in History, senior researcher,
State Institution “Institute of World History
of National Academy of Science of Ukraine”
Orchid ID: 0000-0002-8725-3451
e-mail: pergatatiana@gmail.com

JEWISH WOMAN ARTISANS IN THE UKRAINIAN SSR IN 1920s: FIGHT OR ADAPT?

Introduction. The article examines the scientific problem of the participation of Jewish women in the industrial labor, in particular in handicrafts. The situation in the Ukrainian SSR in 1920s was taken as the basis for the research. **Novelty.** Relevance of the research is determined by the non-disclosure of this topic in the scientific works of the Ukrainian and foreign experts. **Purpose** of the article is to disclose the peculiarities of the participation of Jewish women in the handicraft industry in the 1920s.

Methods. The source base of the study is the statistical data of the censuses took place in the Russian Empire and in the USSR, specialized surveys of economic activity of Jews before and after 1917, as well as archival materials. Author conducted a comparative analysis of the involvement of Jewish women in artisanship in the Russian Empire and the USSR (Ukrainian SSR).

Results. It has been concluded that the main reasons for the employed of Jewish women in handicrafts in both empires were economic. The peculiarities of work of Jewish women in handicraft production, their age and professional structure are revealed. Author made a conclusion that during the multi-vector economic policy of the Soviet government (war communism, NEP, industrialization) in the 1920s, Jewish women artisans were forced to wage a daily struggle for survival and confront many problems. They are following: arbitrariness of authorities, especially during taxation; lack of raw materials and access to public loans; high competition in the environment of artisans and with the factory industry; combination of work with raising of children; low level of education and mechanization of labor, etc. ORT provided significant assistance to artisans, but it could not meet all the needs of artisans in equipment.

Conclusions. The Soviet government's policy on the cooperation of artisans posed a dilemma for women artisans: to unite in joint enterprises (artels) or to join the ranks of workers in various enterprises, mostly industrial. Crafts especially related to fabric processing, were abandoned mainly as additional underground earnings.

Key words: Jews, women, artisans, handicrafts, economy, NEP, USSR, Ukrainian SSR, Russian Empire.

Introduction. The gender aspect of the industrial labor of Jews in the early Soviet Union has not been explored sufficiently. Neither the Russian Empire nor the Soviet Union has carried out special in-depth studies on this subject; there are only a few scattered figures. Meanwhile, the study of this aspect will help us to reveal some aspects of the economic history of Jews, in particular, the features of the employment of Jewish women and their integration into the Soviet economy in the 1920s – 1930s.

Originality. The participation of Jewish women in industrial labor is currently insufficiently studied. In fact, the only study that attempted to investigate this aspect is a monograph of O. Kozerod «Gender aspect of the history of Ukrainian Jewry» [1]. At the same time, it focuses

more on the participation of Jewish women in the political, cultural and social life, while the economic aspects need to be further developed. Some fragmented data on the development of handicrafts in the USSR can be found in the numerous works of the Ukrainian and foreign researchers of the NEP period. For example, O.Yevsyukova demonstrated a portrait of Jewish artisans in Kharkiv region. Scientific articles by O. Krichker, A. Morozov, V. Gusev, N.M Chashko and others analyzed activities of handicrafts and artisans in shtetls located in Ukraine as well as participation of Jews in the cooperative movement. At the same time, these studies do not focus on the activities of Jewish artisans of Kyiv region. As for the assistance of ORT to the Jewish population of the Soviet Union, it is mentioned in many scientific works, but deep analysis of the activities of Kyiv ORT Committee has not yet been analyzed. This requires us to fill the existing scientific lacuna.

Purpose. In this article, we intend to summarize scattered data and disclosure the peculiarities of the participation of Jewish women in the handicraft industry in the 1920s. To accomplish this task, we will conduct a comparative analysis of the participation of Jewish women in the handicraft industry in the Russian Empire and in the USSR.

Methodology. For analysis of the main trends we will use data of census and statistical research conducted in the Russian Empire (1897, 1908, 1915) and in the Soviet Union (1926, 1939), as well as of archival materials and the Soviet newspapers.

Results. It is hard to arrive at a satisfactory definition of the concept «artisan», although it is very widely used. For the purposes of this paper artisan is a person who does skilled work with his or her hands [2]. Many peasants were engaged in various crafts supplemented to agricultural labor in the Russian Empire. We consider craft as a job or activity that needs skill and experience, an occupation with the aim of obtaining a benefit that can provide, in whole or in part, the income necessary for life [4].

According to the 1897 General Census of the Russian Empire, 2,4 million of Jews (10,1% of total population) lived in 15 provinces within the Jewish Pale of Settlement [4]. The employment rate of Jews (age group 15-24 year-olds) was 45,1%, of which 74% were men and 18% were women. Given historical circumstances of living Jews on the Russian empire majority of them were engaged in trade (38,65%) and crafts (35,43%) [5, 12-13]. Until 1917, there were 16 times more artisans among Jews than from other ethnic groups combined. From 1872 to 1897, the number of Jewish artisans increased 6 times and reached 120,971 people in the Kyiv, Podolsk and Volyn provinces. There were 19,1 tailors, 14,4 shoemakers, 6,0 carpenters, 4,6 bakers, 4,4 butchers per 100 Jewish artisans [6].

Female and child labor was highly developed in the Russian Empire. In 1897, a total number of 76 548 Jewish women worked in various trades and crafts according to the questionnaire of the Jewish colonization society [7, 130-132]. Most of them were family members of man-artisans so they were engaged in the family business. However, official statistics does not show their number. Women mainly worked in the easiest areas related to the processing of fabrics, tailoring.

The only survey related to the Jewish woman-artisans involved 161 women who lived in four cities: Vilno (Lithuania), Warsaw (Poland), Berdichev (Ukraine) and Brezin (Russia). According to it, the average employment rate of Jewish women in tailoring was 27,5% (15% in Warsaw, 18% in Brezin, up to 38% in Vilno and 39% in Berdichev). Women participated in crafts only at a young age, most of them left this work after marriage. Occasionally, there were family workers, but they were either widows or women who were left by their husbands. Therefore, Jewish women participated in craft exclusively through some exceptional circumstances, urgent need. The highest age group of Jewish women engaged in the tailoring was 28–30 years old. The median number of years that employees have worked was 5 years [7, 131].

Table 1. Age structure of Jewish women tailors

Years of experience										
0 – without experience	1	3	4	5	6	7	8	9	10	More than 10
3	10	21	24	27	14	8	5	3	8	
Number of workers										

In tailoring, woman did not require complex professional training. They often skipped the apprenticeship stage and started working as artisans. Women received one half of men' wage. Women salaries had been rising steadily for 10 years, from 1,86 to 5,86 roubles per week. However, after 10 years of work, they failed to 3,90 roubles per week. They were predominantly illiterate women; the literacy rate was 27,4% (1,6% for illiterate men) [7, 132].

These data, although incomplete, allow us to present general trends in the participation of Jewish women in crafts in the Russian Empire, since textile-related handicrafts were the most popular. It can be assumed that working conditions were rather difficult due to low mechanization of labor and growing competition, a decrease in profits as a result of the emergence of wholesalers who became intermediaries between artisans and consumers of their products.

After the October Revolution of 1917 and forming the Soviet Union in 1922, the situation changed dramatically. Those Jews who remained in the Soviet Union and did not emigrate had to adapt to their new life. During 1920s, USSR pursued multi-vector and contradictory economic policy.

The policy of War communism of 1919-1920, is characterized by the expropriation of private business and the nationalization of industry. This led to the destruction of the foundations of the Jews economic life, its total impoverishment. Because of the pogroms, many Jewish artisans were killed or robbed. New Economic Policy, implemented by the Soviet Government in 1921-1928, represented a temporary retreat from its previous policy of extreme centralization and doctrinaire socialism. These measures included the return of retail trade, rent and private ownership, wage labour etc. Since 1928, the Soviet authorities began a state-run program of rapid industrialization and all elements of capitalism provided by NEP were abolished.

We must take into account that since the second half of the 1920s, the Soviet Union started the involvement of Jews in the productive labor manifested in the "reconstruction" of the Jewish economy and society. This implied a significant increase in Jewish employment in industry and agriculture. According to the five-year plan for "Jewish reconstruction", which began in parallel with the first five-year plan in 1928, it was planned to reduce the number of Jewish artisans by one third. At the same time, the number of Jewish workers was expected to increase by 91,9 %, Jewish peasants by 20 % [8]. With regard to women, the Soviet Union declared the emancipation.

The revival of handicrafts industry started in 1920 with several decrees of the Soviet authorities, but the most favorable conditions were created by NEP. Since May 1921, small producers received the right to free exchange, purchase and sale of handicraft products. This led to a significant increase in the number of artisans, including among the Jews.

In 1926, there were 1574100 Jews living in Ukraine [8]. Artisans made up approximately 10% of this population and 19% of all self-employed Jews (persons who received income from various sources) – 154493 persons. Despite the number of Jewish artisans increased slightly – by 25 %, there has been a significant increase in the number of single artisans (51,7%) and decrease of artisans employed a hired labor (6,1%) [9, 55-56].

Table 2. Professional structure of Jews artisans (Census 1926) [9, 60-61]

Groups of professions	Absolute number	% to the total number of Jewish handicraftsmen	% of Jews to all handicraftsmen Ukrainian SSR
Metalworkers	13 513	10,7	35,9
Sewing workers	42 487	33,6	52,6
Leatherworkers	23 713	18,8	24,8
Woodworkers	8 583	6,8	23,4
Textile workers and knitwear workers	6 396	5,1	36,8
Printers and stationery workers	2 975	2,3	86,3
Food workers	14 581	11,5	49
Builders	4 942	3,9	13,6
Others	9 300	7,3	37,6
Totally	126 500	100	34,8

The highest concentration of Jewish women in the artisan industry is found in the industries that employed the largest number of Jews. These crafts are following: garment 40 %, textile knitting 38,2%, food 24,7 % and printing 12,4 %. Woman represented about 19,5% of Jewish artisans [9, p.60-61]. This is an official statistics, but a certain number of artisans of both sexes have been operating in the shadows, however it is impossible to reconstruct their reliable number in order to avoid taxation, many artisans concealed their activities. Women were the most disadvantaged, concentrating in areas that worked on scarce raw materials (fabrics). While middle-aged Jews predominated among men, women were younger. This can be explained by the high employment of women in family business.

Table 3. The age structure of Jewish women artisans (Census 1926 [9, 61-62])

Age	% ratio of age groups of woman	% ratio of age groups of man
0-15	2	2
16-17	5,7	3,8
18-19	8,5	4,2
20-24	20,5	11,6
25-34	27,2	26,2
35-44	17,9	20,5
45-54	10,9	15
55+	7,3	16,7
total	100	100

The Soviet authorities' attitude to all artisans was ambivalent. On the one hand, they were poor labourers and produced their own products, on the other hand, they were owners of tools, means of production and the goods produced. Accordingly, all artisans were divided into three groups, depending on the use of hired labour and four groups depending the turnover of money. Although these groups were treated differently, many artisans, including Jews of both genders, suffered from the following: high taxes; arbitrariness of the authorities, especially when calculating the tax; inability to obtain credit from the State; lack of raw materials; high competition among Jewish artisans; low mechanization and productivity of work; inability to compete with the large-scale industrial enterprises. By the end of NEP, many artisans were disenfranchised which significantly worsened their economic position.

As many artisans were considered by local authorities as “non-working” elements (they worked to provide for themselves and not on the state's favour), they were often illegally over-taxed.

We found in archival materials complaints about the willfulness of the authorities of several Jewish women artisans. They were addressed to the Central Committee of the Workers' and Peasants' Inspection and Central Committee of National Minorities under the All-Ukrainian Central Executive Committee.

One of them was Lagronskaya Ida Piisukhovna from Uman. She had been an artisan since 1927, and as a single artisan, herself made and sold felt hats for Ladies. She was illegally subjected to an additional (industrial and income tax) and all her raw materials – caps for hats were taken as pledge. In addition, authorities removed all furniture and property from her house. At the same time, she still had to pay the tax authorities several hundred rubles of debt. It was done illegally, because only ready goods could be picked up. More, she belonged to the group of a single artisans which due to the law of 1925 were exempted from paying tax. Another artisan Golda Weiner living in the village of Lianscorun was expelled from the artel and evicted. Obviously this situation lasted for a long time as Central Committee of National Minorities asked the village council why she was not given a dwelling and other person was hired to artel instead of she [10, 128].

Describing the working conditions of women artisans, one should underline the fierce competition among artisans. Knitting was the most popular craft among the Jews. According to

ORT data, by 1928 about 4,000 artisans were working in this handicraft, of whom 80 % were Jews, of whom 70 % were women [11, 5].

Why did knitting was the most popular craft among Jews? In the USSR and in the Ukrainian SSR, the shortage of consumption goods led to the priority demand for clothing, so artisans involved in their production always had job and a wide market for selling. Demand for this equipment was 5 times higher than real demand on the market. Documents of Kyiv ORT Committee for 1928 mentioned boom that developed around the purchase of sewing and knitting equipment. The artisans who had such equipment were called «lucky», persons who could earn 20-30 rubles per day. Equipment was seen an important factor of the increasing the productivity and tool for the survival of artisanal families. However, the equipment was expensive and could cost up to 1,000 rubles [12, 3]. ORT provided significant assistance to Jewish artisans. Thus, artisans of Kyiv received 2,161 pieces of equipment (89,1% of all appeals), of which 721 arrived in Kyiv, and 1,440 in Kyiv region in 1928 [13, 21].

Life of women-artisans in the USSR was quite heavy. They suffered from 1) shortage of raw materials and equipment; 2) irregular working hours; 3) low wage (especially in embroidery); 4) need to combine work with family responsibilities and child-rearing, which was especially hard, considering the small number of nurseries and kindergartens. This was even mentioned in the Soviet press and during the first All-Union and all-Ukrainian meetings of woman-artisans hold in 1928 [14, 2].

From the second half of the 1920s, the Soviet authorities began to force artisans to unite in an artels (cooperative associations) – joint enterprisers completely controlled by the government. According to plans of the Soviet authorities, they were to transform from independent producers into dependent employees who had to fulfill directives of the Soviet economy. The handicraft industry was regarded by the Soviet authorities as a base and reserve for the development of a large-scale industrial enterprises. This situation worsened in 1928, when the Soviet Union began industrialization and its first five-year plan. Single artisans had to choose between being left out of economic life, cooperating (joining into artels) or changing profiles – mainly join the ranks of the proletariat.

What have Jewish artisan women done in this situation? We have no reliable answer. We can only speculate. From 1926 to 1939, employment among Jews over 15 years old increased from 46 % to 58 %, including women from 23 % to 41 % [15]. Thus, the employment of Jewish women increased. It can be assumed that some of the Jewish women have joined in the enterprises, and some have found work as employees or workers.

The Soviet authorities essentially increased the involvement of women artisans in artels only in the early 1928, after the All-Union Congress of Women Artisans, held in Moscow in February, and the All-Union Conference and All-Ukrainian Congress of Women Artisans in Kharkiv held in March.

By this time a total of 13,422 women artisans were cooperated in joint enterprises, of whom 98,5% were employed in the textile industry [14, 2]. In parallel with the cooperation of women in the artel, the Soviet government made an attempt to involve women in industrial production and participation in the councils of all levels – bodies elected by population.

Women who began to unite in artels also faced many difficulties. Despite the fact that the Soviet government pledged to support the artels with loans and raw materials (unlike single artisans), this obligation was often not fulfilled. Therefore, woman artisans suffered from lack of raw materials as well as of funds in cooperatives, inability of improving production; low level of qualification; illiteracy, which prevented improving qualification; poor equipment; poor management of enterprises. Most of them were overcome only in the early 1930s.

Conclusions. Therefore the following conclusions of our research can be drawn. Both in the Russian Empire and in the USSR, the participating in handicrafts was a means of economic survival for women. However, in the USSR, women's participation in economic life began to take on a political connotation, which manifested itself in the emancipation and desire to participate

actively in social and political life. Despite the seemingly favourable conditions for engaging in handicrafts in the USSR during the NEP period, this activity was complicated by various methods of pressure of the Soviet authorities. We can state that woman artisans waged a daily struggle for survival: for credit, for raw materials, against the willfulness of the authorities. Many of them, unable to withstand the pressure of power and taking into account the Soviet policy of industrialization and «reconstruction of the Jewish economy», began to unite in joint enterprises or join the ranks of the Soviet proletariat. In result, they lost independence and transformed in the hired workers fulfilled the tasks of the Soviet authorities. Handicraft was left by many former artisans as an informal supplementary activities for earning money. With regard to the answer to the main question of the research «struggle or adaptation» of Jewish woman-artisans, we should state that fight for the survival in the 1920s and early 1930s, took the form of adaptation to the situation in the USSR (Ukrainian SSR) in different time periods.

Список використаної літератури

1. Козерод О.В. Гендерні аспекти історії українського єврейства (на прикладі періоду 20-х років ХХ ст.) / О. В. Козерод. – Київ : Радуга, 2013. – 101 с.
2. Artisan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/artisan>.
3. Craft [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/craft>.
4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Том XVI. Киевская губерния / Под ред. Н.А. Тройницкого. – Санкт-Петербург: Типография В.А. Мещерского. – 287 с.
5. Бланк Р.М. Роль евреев в экономической жизни России / Р.М. Бланк. – Санкт-Петербург: Типография Первой Спб. трудовой артели, 1908. – 64 с.
6. Марголин С.О. Евреи-труженники / С. О. Марголин. – Санкт-Петербург: Капитал, 1910. – 48 с.
7. Материалы и исследования еврейской портняжной промышленности. Том 2. Портняжный промысел / Под ред. С. О. Марголина. – Санкт-Петербург: Правда, 1915. – 152 с.
8. Всесоюзный перепись людності 1926 року. – Том XI: Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісія: Національність, Рідна Мова, Вік, Письменність / Центральне статистичне управління СРСР, Відділ перепису. Москва: Видання ЦСУ Союзу РСР, 1929. – 210 с.
9. Зингер Л. Еврейское население в Советском Союзе / Л. Зингер. – Москва; Ленинград: Соцгиз, 1932. – 160 с.
10. Жалоба // ЦДАВО, Фонд 413, оп.1, спр. 479, арк.128.
11. Протокол №2 Заседания Подкомиссии по новым промыслам и реконструкции существующих от 28.06.1928 г. // ДАКО, Ф.3669, оп.1, спр. 14, арк.5.
12. Новые чулочные, китлевочне машины и гидравлический пресс. // Кооперированный кустарь. – 1928. – 1 апреля. – С.3.
13. Снабжение еврейских кустарей машинами // Трибуна еврейской общественности. – 1929. – №6. – С.21.
14. За механізацію виробництва, за підвищення кваліфікації, за кращу якість виробництва. Перша всеукраїнська нарада та Всесоюзний з'їзд кустарок. // Кооперативный кустарь. – 1928. – 8 марта. – С.2.
15. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. Под ред. Ю.А. Полякова. – Москва: Наука, 1992. – 256 с.

References

1. Kozerod O.V. (2013). *Gender aspects of the history of Ukrainian Jewry (on the example of period of the 20s of the XX century)*. Kiev: Raduga. (in Ukr.)
2. *Artisan*. Retrieved from: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/artisan>. (in Engl.)
3. *Craft*. Retrieved from: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/craft>. (in Engl.)
4. The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. (1897). Volume XVI. Kiev province / Ed. O.N. Troinitsky. St. Petersburg: V.A. Meshchersky printing House. (in Rus.)
5. Blank R.M. (1908). *The role of Jews in the economic life of Russia*. St. Petersburg: Printing House of the First St. Petersburg labor artel. (in Rus.)

6. Margolin S.O. (1910). *Jewish workers*. St. Petersburg: Capital. (in Rus.)
7. *Materials and research of the Jewish tailoring industry*. Volume 2. Tailoring (1915). Eds. S. O. Margolin. St. Petersburg: Pravda. (in Rus.)
8. *All-Union population census of 1926*. Volume XI: Ukrainian Socialist Soviet Republic. Results on the Republic. Polisia: nationality, native language, age, literacy (1929). Moscow: Vidannya TsSU Soyuzu RSR. (in Ukr.)
9. Singer L. (1932). *The Jewish population in the Soviet Union*. Moscow-Leningrad: Sotsegiz. (in Rus.)
10. Complaint / TSDAVU, F.413, op.1, sprava 479, ark.128. (in Rus.)
11. Protocol No. 2 of the Meeting of the Sub-Commission on new trades and the reconstruction of existing ones dated 06. 28. 1928. DAKO, F.3669, op.1, sprava 14, ark.5. (in Rus.)
12. New hosiery, witching machines and hydraulic press (1928). *Cooperative handicraftsman*, April 1, 2. (in Ukr.)
13. Supply of Jewish handicraftsmen with equipment (1929). *Tribune of the Jewish community*, 6. 21. (in Rus.)
14. For the mechanization of the production, for the advancement of the quality, for the improvement of the quality of the production. The first All-Ukrainian Meeting and All-Union meeting of Handicrafts (1928). *Cooperative Handicraft*, March 8, 2. (in Ukr.)
15. *All-Union Population Census 1939*. Main results. Eds. Yu.A. Polyakova. Moscow: Nauka. (in Rus.)

ПЕРГА Тетяна Юрійвна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
e-mail: pergatiana@gmail.com

ЄВРЕЙСЬКІ ЖІНКИ-РЕМІСНИЦІ В УКРАЇНСЬКІЙ СРР У 1920-х рр.: БОРОТЬБА АБО АДАПТАЦІЯ?

Вступ. У статті досліджується наукова проблема участі єврейських жінок в індустріальній праці, зокрема в кустарно-ремісничій діяльності. Дослідження здійснено на прикладі Української СРР періоду 1920-х рр.

Новизна. Актуальність розвідки зумовлена нерозкритістю цієї теми в наукових працях вітчизняних та закордонних фахівців.

Мета. Розкрити особливості участі єврейських жінок у ремісничій діяльності у 1920-х роках.

Методи. Джерельною базою статті є статистичні дані перепису населення у Російській імперії та в СРСР, спеціалізовані огляди економічної активності євреїв до і після 1917 р., а також архівні матеріали. Дослідження проведено на основі порівняльного аналізу залучення єврейських жінок до участі у ремісничому виробництві в Російській імперії та в СРСР.

Результати. Зроблено висновок, що головними причинами участі єврейських жінок у ремісничій діяльності в обох імперіях були економічні. Розкрито специфіку зайнятості єврейських жінок в кустарно-ремісничому виробництві, їхній віковий і професійний склад. Автор резюмує, що у 1920-х рр., в умовах багатовекторної економічної політики радянської влади (воєнного комунізму, НЕПу, індустріалізації) єврейські жінки-кустари змушені були вести щоденну боротьбу за виживання і протистояти багатьом проблемам, наприклад свавіллю влади, особливо під час обкладання податками; нестачі сировини і відсутності доступу до державних кредитів; а також високої конкуренції у своєму середовищі та з фабрично-заводською промисловістю, поєднання роботи з вихованням дітей, низького рівня освіти та механізації праці тощо. Значну допомогу кустарям надавав ОРТ, однак він не міг забезпечити усі потреби кустарів у техніці.

Висновки. Курс радянської влади на кооперування поставив перед жінками кустарями дилему: об'єднуватися в артілі або поповнювати ряди робітників різних підприємств, переважно індустріальних. У цих умовах ремісничий промисел, особливо пов'язаний з обробкою тканин, був залишений переважно як додатковий підпільний заробіток.

Ключові слова: євреї, жінки, кустари, економіка, НЕП, СРСР, УСРР, Російська імперія.

Одержано редакцією 19.10.2021

Прийнято до публікації 25.10.2021

УДК94:[342.5:316.4.063.7]](477.46)«1930»
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-52-58

СКУС Ольга Володимирівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Уманського державного
педагогічного університету
імені Павла Тичини
Orchid ID: 0000-0001-5063-451X
e-mail: solhav2018@gmail.com,

ВОЗНА Зоя Олександрівна,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання Уманського
державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
Orchid ID: 0000-0002-3242-3214
e-mail: domar35@ukr.net,

ЛІСОВСЬКА Ольга Василівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Уманського державного
педагогічного університету
імені Павла Тичини
Orchid ID: 0000-0001-5063-451X
e-mail: lisovskaolya@ukr.net

ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРИ РЕПРЕСИВНИХ ОРГАНІВ НА КИЇВЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1930-х рр.

За допомогою застосування системного і джерелознавчого аналізів, синтезу та спеціальних історичних методів висвітлено окремі аспекти у процесі формування репресивно-каральної системи Народного комісаріату внутрішніх справ на Київщині в переддень масового терору 1937–1938 років. Встановлено, що з метою удосконалення структури Управління НКВС у 1936 р. створювалися міжрайонні оперативні групи УДБ, зокрема на Київщині 8 груп з центрами в Умані, Білій Церкві, Черкасах, Києві, Малині, Золотоноші, Звенигородці та Сквирі. Реформування системи передбачало кадрове й фінансове забезпечення оперативних груп, відпрацювання їх основних функцій та завдань, корегування підпорядкування й контролю.

Ключові слова: діяльність УНКВС, репресії, міжрайонна оперативна група, районний відділ, Київська область.

Постановка проблеми. Історичні реалії ХХІ ст. жодним чином не сприяють зменшенню досліджень українськими істориками доби «великого терору» і не знижують градус зацікавленості широкої громадськості трагічною минувиною, понівеченою долею своїх дідів і прадідів. Адже недостатньо накопичити потужний пласт наукових напрацювань і науково-популярних видань за результатами історичних студій, масштабних проєктів та ін., необхідно не забути й винести уроки, виробити суспільний імунітет. Тому нині і спостерігаємо активні дослідницькі пошуки щодо причин, особливостей, наслідків і механізму здійснення репресивної політики радянською владою в минулому столітті. Досить гострим залишається питання діяльності репресивно-каральних органів, зокрема Управління Народного комісаріату внутрішніх справ та його підвідомчих структур в середині 1930-х років.

Аналіз досліджень. З вивчення різнобічних аспектів означеної проблематики мають численні наукові напрацювання О. Бажан [1; 2], І. Білас [3], С. Білоконь [4], В. Нікольський

[5; 6], Ю. Шаповал [7; 8] та ін. Історики проаналізували масивний джерельний комплекс з даного напрямку, ввели в науковий обіг численні матеріали, що документально підтверджують злочини тоталітарного режиму у 1930-х роках на теренах України, зокрема й на Київщині. Проте проблема настільки глибока, об'ємна й важлива для розвитку українського громадянського суспільства, що й надалі потребує вичерпного дослідження та висвітлення, включаючи усі соціальні, регіональні, національні, кількісні та інші аспекти.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей одного з організаційних заходів з метою удосконалення структури Управління Народного комісаріату внутрішніх справ, а саме – створення міжрайонних оперативних груп УДБ у 1936 р. на Київщині.

Виклад основного матеріалу. Віднайдені матеріали, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), відображають особливості механізму здійснення репресій, створення потужної системи терору [10]. Йдеться про удосконалення карального апарату НКВС на Київщині в середині 1930-х рр. й зокрема, створення міжрайонних оперативних груп УНКВС.

Як бачимо з подання у листопаді 1936 р. щодо нової структури та штатного розкладу органів УДБ УНКВС по Київській області, до неї входило 94 райони з містом Києвом, що обслуговувалися УНКВС [11, 258]. Його структуру до реформування склали 3 окружні відділи (18 райвідділів) і 72 районних відділи (РВ). Новий проект структури передбачав обслуговування 56 районів 6-ма міжрайонними відділами, залишаючи 13 районів у підпорядкуванні 3-х окружних відділів, а також діяльність 3-х райвідділів (у містах Черкаси, Біла Церква та Умань), 5-ти райвідділень (Олевськ, Ємільчине, Овруч, Городниця та Ярунь). У цілому, разом з УНКВС у Київській області передбачалась діяльність 18 органів УДБ замість 94 функціонуючих.

У доповідній записці начальника УНКВС по Київській обл. Шарова М. Д. на ім'я наркома ДБ УНКВС Балицького В. А. від 10 червня 1936 р. зазначається, що на території Київської області створюється 8 міжрайонних оперативних груп. Крім цього, 3 окружні відділи обслуговували 21 район (Коростинь – 9, Новоград-Волинськ – 5, Житомир – 7) [12, 1–22].

Новостворені 8 оперативних груп охоплювали 73 райони і розташовувалися у центрах наступним чином: Умань – 10 районів, Біла Церква – 10, Черкаси – 8, Київ – 11, Малин – 9, Золотоноша – 7, Звенигородка – 10 та Сквиря – 8 районів. До апарату оперативних груп входило від 13 до 20 осіб (крім технічно обслуговуючого персоналу) відповідно до кількості й важливості районів, що обслуговувалися тією чи іншою оперативною групою. Так, Київська оперативна група УДБ, яка обслуговувала найбільшу кількість районів (Баришевський, Бориспільський, Васильківський, Макарівський, Фастівський, Брусилівський, Вищедубечанський, Бишевський, Обухівський, Київський та Березанський), у своєму штаті мала 26 співробітників (начальник групи, 13 оперуповноважених, 6 помічників оперуповноважених, 2 друкарки, водій, вахтер 1-ї категорії, вахтер 2-ї категорії та прибиральниця). З таким самим штатом Уманська оперативна група УДБ обслуговувала 10 районів (Бабанський, Жашківський, Маньківський, Монастирищенський, Ладжинський, Оратівський, Христинівський, Уманський, Підвисоцький та Плисківський) [12, 12].

Зауважимо, що у складі всіх оперативних груп був технічно обслуговуючий персонал: 2 друкарки, водій, прибиральниця та 2 вахтових. Для кожної оперативної групи виділявся легковий автомобіль. Один з помічників оперуповноваженого в кожній групі виконував функції оперативного секретаря – облік агентури, контроль за виконанням і веденням оперативного діловодства.

Оперативні групи проводили оперативно-агентурну і слідчу роботу на всій підконтрольній території. Начальник оперативної групи у своїх обов'язках прирівнювався до посади начальника відділу обласного управління і безпосередньо підпорядковувався начальнику обласного управління НКВС. Оперативні групи проводили свою роботу самостійно і в жодному випадку не могли її об'єднувати з апаратом районних відділів або особливих відділень.

Оперативні групи жодних адміністративних функцій не виконували. Начальники оперативних груп в партійних й інших радянських організаціях не брали участі. Основне

завдання оперативних груп полягало в забезпеченні державної безпеки на території, що вони обслуговують і боротьбі з усіма видами активних проявів класового ворога (контрреволюційні формування, шпionаж, терор, диверсії, шкідництво). Оперативна група здійснювала зазначені завдання виключно на базі створення мережі висококваліфікованої агентури. Оперативна група займалася тільки агентурною роботою і слідством, що виникало у результаті роботи з агентурою. Масової мережі інформування серед сільськогосподарських і промислових підприємств, радянському апарату – оперативні групи не створювали. Ця ділянка роботи залишалася у віданні районних відділів НКВС.

Начальник районного відділу створював єдину мережу районного відділення НКВС на базі інформаторів мережі УДБ і міліції, здійснював керівництво мережею і залучав до роботи увесь апарат РВ НКВС [12, 4]. Крім того, на начальника РВ НКВС покладалися наступні завдання: політінформація, обслуговування поточних компаній, виконання всяких інших доручень, не пов'язаних з розробкою контрреволюційних елементів (перевірка окремих заяв, установки за запитами інших районів, участь в партійних і радянських комісіях, вивчення окремих питань за дорученням керівних організацій).

Матеріали, що надходили в районний відділ і потребували додаткової оперативної розробки передавали відповідним оперативним групам. Оперативні групи концентрували у себе весь облік осіб, які проходили по справах і матеріалах з обслуговуваної ними території. Оперативні групи безпосередньо вели агентурні розробки, справи, формуляри та слідчі справи під керівництвом оперативних відділів облуправління.

Міжрайонні оперативні групи ліквідовували агентурні розробки і проводили арешти тільки за санкцією обласного управління НКВС. Найбільш серйозні справи ліквідовували і слідство проводили в обласному управлінні або за дорученням начальника облуправління відповідній оперативній групі.

Оперативна група у межах своєї території мала право давати окремі доручення, пов'язані з роботою УДБ начальникам районних відділів НКВС. При цьому категорично заборонялося передоручати районним відділам НКВС ведення агентурних розробок, керівництво окремими агентами та ін. Заборона стосувалася і ведення слідства по ліквідованих оперативною групою справах щодо контрреволюційних організацій, груп та угруповань.

Слідчі справи по здійснених терористичних актах (терор проти життя і майна) вів начальник РВ НКВС силами апарату районної міліції, за виключенням тих випадків, коли терористичні дії стали результатом злочинної діяльності групи осіб, які перебули в розробці оперативної групи. У таких випадках слідство проводила оперативна група.

Робота міжрайонної оперативної групи будувалася за територіальним принципом. Розподілення працівників оперативної групи за об'єктами роботи здійснювало обласне управління в кожній групі окремо, з урахуванням місцевих умов і особливостей районів, що обслуговувалися тією чи іншою групою. Міста Житомир, Новоград-Волинський та Коростень в усіх напрямках роботи обслуговувалися апаратом окружного відділу; Умань, Черкаси та Біла Церква – апаратом РВ НКВС. У цьому зв'язку в штатному розписі цих окрввідділів і райвідділів передбачалася відповідна кількість працівників УДБ) [12, 6].

Оперативним групам дозволялося для розроблення контрреволюційних елементів на своїй території залучати агентуру за рахунок міських контингентів. Справи, що з'являлися в оперативних групах по цих містах велися відповідно з окружними відділами і райвідділами.

Керівництво усією роботою міжрайонних оперативних груп здійснювало обласне управління НКВС, зокрема відправлення співробітників на місця, надання директивних вказівок та ін. Директивні вказівки виходили лише за підписом начальника облуправління і не виходили за межі поставлених перед оперативною групою завдань. Окремі доручення, пов'язані з розробкою агентурної або слідчої справи могли надаватися оперативній групі і за підписом начальника відповідного відділу.

В оперативних групах вели документацію, таку як от: 1) оперативна картотека; 2) особиста справа агента; 3) робоча справа агента; 4) справа формуляр; 5) агентурна розробка; 6) справа з агентурними матеріалами для первинного обліку і розробки за

об'єктом (український контрреволюціонер, польський, німецький та ін.) [12, 7]. Будь яке інше діловодство оперативним групам вести заборонялося.

Оперативна група звітувала перед обласним управлінням (відповідними відділами) документами у форматі спецповідомлень про наступне: 1) заведення агентурної справи; 2) приготуванню до ліквідації агентурну справу; 3) слідство по ліквідованій справі; 4) передбаченого для вербування агента; 5) особливо важливу подію. Загальні донесення, цифрові відомості та інше – оперативною групою не складалися. Усіма необхідними бланками, фінансовими засобами, вимогами на проїзд залізницею, ордерами на право проведення обшуків і арештів, оперативні групи забезпечувало обласне управління НКВС. Оперативним групам заборонялося мати свої штампи, печатки, ордери, а також вести загальну грошову звітність. Начальник оперативної групи був підзвітним фінвідділу обласного управління НКВС (на правах начальника відділу обласного управління).

Результати дослідження архівних матеріалів засвідчують, що вирішення кадрового наповнення апаратів оперативних груп відбувалося за рахунок скорочення співробітників УДБ. У всіх районних відділах відбулось скорочення посад помічника оперуповноваженого УДБ; лише в 5 крупних прикордонних райвідділках (Олевок, Емільчіно, Городниця, Баранівка та Ярунь) залишили по одному оперуповноваженому УДБ, який підпорядковувався безпосередньо начальнику окружного відділу. Кількість штатних одиниць по УДБ в районних і окружних відділах до реорганізації складала 241, а фінансування усього штату складало 117.050 крб. у місяць. Для новостворених 8 оперативних груп залучалось 155 одиниць оперативного складу і 48 технічно обслуговуючого персоналу. Тобто 203 штатних одиниці з фінансуванням 79.822 крб./міс. Для створення апарату 3-х окружних відділів передбачалося 78 одиниць оперативного складу і 6 друкаррок, всього – 84 з фінансуванням 36 942 крб./міс. Для обслуговування міст Умань, Черкаси та Біла-Церква до штату цих райвідділів вводилось 15 одиниць (10 оперуповноважених і 5 помічників) з фінансуванням 6 500 крб. Всього для створення міжрайонних оперативних груп і посилення апарату окружних відділів задіяні 287 штатних одиниць з фінансуванням 116 864 крб. Таким чином, штатне фінансування залишалось майже без змін (зменшувалося на 186 крб.) [12, 9].

Не дивлячись на створення в кожній оперативній групі технічно обслуговуючого апарату, кількість оперативних одиниць після реорганізації зменшилася лише на 8. Такого результату досягнуто за рахунок використання високооплачуваних (600 крб.) посад начальників районних відділів НКВС за сумісництвом на посадах начальників районної міліції.

Зауважимо, що функціональність окружних відділів підвищувалася, зокрема у штатний розпис окружних відділів вводилася посада заступника начальника окружного відділу, який проводив безпосередньо всю роботу по УДБ. Апарат окружних відділів значно посилювався, а також апарат Уманського, Білоцерківського і Черкаського РВ НКВС щодо обслуговування міст. Так, до складу Уманського міжрайонного відділу УДБ входило 11 районів із збереженням УДБ в Уманському РВ НКВС [13, 261]. На території зазначених районів знаходилися 271 сільська рада, 315 населених пунктів із загальною кількістю населення 600 000 осіб. У спеціальній паспорт-характеристиці міста вказано, що Умань – колишній окружний центр, розташований поблизу залізничниці й за своїм територіальним розміщенням був центром районів, що входили до складу міжрайонного відділу УДБ. Практично усі райони мали політико-економічну прив'язку до міста Умані, з яких 6 районів з'єднувалися залізницею, 6 районів – ґрунтовими дорогами. Відстань від районних центрів до міжрайонного відділу складала від 17 до 85 км. У господарському значенні райони, що входили до міжрайонного відділу, спеціалізувалися на вирощуванні цукрових буряків. На території цих районів працювали 11 цукрових заводів з буряковими радгоспами та 4 спиртові заводи. Як йдеться в характеристиці, «всі 11 районів в минулому були вражені політ бандитизмом і контрреволюційними націоналістичними проявами. Оперувала низка крупних банд Волинця, Дерещука, Гризла та ін. Ці банди в основному поповнювалися з Бабанського, Ладижинського, Христинівського, Тетіївського і Плисковського районів» [13, 262]. Саме тому для роботи міжрайонного відділу УДБ передбачався штат оперативного складу з 12 одиниць, «виходячи з засміченості районів контрреволюційним елементом» і близького розташування польського кордону [14, 74; 15, 243].

Як вище зазначалось, в Умані зберігався і РВ НКВС, у паспорті-характеристиці якого зазначено про наявність міської ради, 17 сільських рад та 20 населених пунктів. У районі проживало 82 000 осіб, у райцентрі – 41 000. Працював гутаперчевий і трактороремонтний заводи й інші підприємства з загальною кількістю працівників 3 000 осіб, а також машинно-тракторна станція. У районі дислокувалася військова частина 99-а стрілецька дивізія, а також розташовувалися авіасклади. Також йшлося про те, що в місті Умань сконцентрувалися значна кількість «націоналістичних кадрів» (близько 400 осіб), а в навколишніх селах збереглося «кулацько-повстанське підпілля». Крім того, у минулому в місті діяла одна з найсильніших організацій УПСР, кадри з якої здійснювали помітний вплив на вузівську молодь і вчительство. А ще низка районів орієнтувалися на Умань і в яких, за даними агентури, діяли повстанські осередки.

Висновки. Підведення підсумку проаналізованого матеріалу полягає насамперед у виявленні документального підтвердження організаційно-підготовчої роботи НКВС до здійснення масових репресій у 1937–1938 рр. З цією метою здійснювалося реформування структурних підрозділів НКВС, відпрацьовувались основні функції, завдання та обов'язки, корегувалось підпорядкування, контроль і т.д. Так, новостворені у Київській області 8 міжрайонних оперативних груп УНКВС охоплювали 73 райони і розташовувалися в містах Умань (10), Біла Церква (10), Черкаси (8), Київ (11), Малин (9), Золотоноша (7), Звенигородка (10) та Сквир (8). Оперативні групи підпорядковувалися начальнику обласного управління НКВС і проводили свою роботу незалежно від апарату районних відділів або особливих відділень. Основне завдання оперативних груп полягало в забезпеченні державної безпеки на відповідній території і боротьбі з усіма видами активних проявів класового ворога (контрреволюційні формування, шпіонаж, терор, диверсії, шкідництво). Встановлено, що міжрайонні оперативні групи виконувала поставлені завдання на базі створення мережі висококваліфікованої агентури. І саме ця ланка в діяльності НКВС залишається одним із малодосліджених питань, а отже підтверджує потребу подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Бажан О. «Доба великого терору» в Україні: механізм реалізації. Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. / О. Бажан. – К., 2005. – Вип. 29. – С. 116–129.
2. Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. / О. Бажан // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2011. – № 1. – С. 156–234.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Т. 1. / І. Білас. – К., 1994. – 432 с.
4. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Т.1. Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К., 1999. – 448 с.
5. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський. – Донецьк, 2003. – 624 с.
6. Нікольський В. М. Статистика репресій 1937 р. в Українській РСР / В. М. Нікольський // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 103–112.
7. Шаповал Ю. І. Невигадані історії / Ю. І. Шаповал. – К. : Світогляд, 2004. – 351 с.
8. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. / Ю. І. Шаповал. – К., 1993. – 348 с.
9. Органи державної безпеки Київщини (1919–1991) у фотографіях і документах / авт.-упоряд. О. І. Шевченко ; голова ред. кол. І. С. Забілик. – К. : Дон-97, 2004. – 326 с.
10. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 0165 [Матеріали оперативної роботи УНКВС Київської обл. 1937 р.]. – 296 с.
11. Проект поданий на затвердження начальником відділу кадрів НКВС УРСР Чирським щодо нової структури та штатного розкладу органів УДБ УНКВС по Київській області (11.1936 р.) // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 0165. – Арк. 250–290.
12. Доповідна записка начальника УНКВС по Київській обл. Шарова М.Д. на ім'я наркома ДБ УНКВС Балицького В.А. щодо організації при УНКВС по Київській обл. міжрайонних оперативних груп УДБ НКВС // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 0165. – Арк. 1–22.
13. Характеристика районів, об'єднаних міжрайонними відділами УДБ по Київській області // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 0165. – Арк. 261–270.

14. Доповідна записка комісару ДБ Іванову В.Т. про слідчі справи, що знаходяться в КОУ НКВС (червень, 1937 р.) // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 0165. – Арк. 73–76.
15. Доповідна записка комісару ДБ Леплевському І.М. про оперативно-слідчу роботу УНКВС Київської області з 1-го червня 1937 р. по 8-е січня 1938 р. // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 0165. – Арк. 242–249.

References

1. Bazhan, O. (2005). “The era of great terror” in Ukraine: the mechanism of implementation. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty (History of Ukraine: Little-known names, events, facts)*, 29, 116–129 (in Ukr.).
2. Bazhan, O. (2011). Repressive activity of VYChK–GPU–NKVD–KGB bodies in Kyiv region during 1919–1980th. *Z arkhiviv VUChK, HPU, NKVD, KHB (From the archives of VYChK, GPU, NKVD, KGB)*, 1, 156–234 (in Ukr.).
3. Bilas, I. (1994). *Repressive and punitive system in Ukraine during 1917–1953. Socio-political and historical-legal analysis*. Vol. 1. Kyiv (in Ukr.).
4. Bilokin, S. (1999). *Mass terror as a means of public administration in the USSR (1917–1941): Source studies*, Vol. 1. Kyiv (in Ukr.).
5. Nikolskyi, V. M. (2003). *Repressive activity of the state security bodies of the USSR in Ukraine (late 1920s–1950s). Historical and statistic research*. Donetsk (in Ukr.).
6. Nikolskyi, V. M. (2000). Statistics of repressions of 1937 in the Ukrainian SSR. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB (From the archives of VYChK–GPU–NKVD–KGB)*, 2/4, 103–112 (in Ukr.).
7. Shapoval, Yu. I. (2004). *Unimaginable stories*. Kyiv: Svitohliad (Outlook) (in Ukr.).
8. Shapoval, Yu. I. (1993). *Ukraine in the 1920s and 1950s: the pages of unwritten history*. Kyiv (in Ukr.).
9. *State security bodies of Kyiv region (1919–1991) in photographs and documents* (2004). In I. S. Zabilyk (Ed.). Kyiv: Don-97 (in Ukr.).
10. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine (BSA SSU), f. 16, op. 1, spr. 0165 [Materials of operative work of the UNKVD of Kyiv region dated from 1937] (in Ukr.).
11. The project, submitted for approval by the head of the personnel department of the NKVD of the USSR Chirskiyi on the new structure and staff of the SSA (State Security Authority) of the UNKVD in Kyiv region (November, 1936) // BSA SSU, f. 16, op. 1, spr. 0165, ark. 250–290 (in Ukr.).
12. Report of the chief of the UNKVD of the Kyiv region Sharov M.D. to the People’s Commissar of the SS (State Security) of the UNKVD Balytskyi V.A. concerning the organization of interdistrict operative groups of the SSA (State Security Authority) of the NKVD in Kyiv region // BSA SSU, f. 16, op. 1, spr. 0165, ark. 1–22 (in Ukr.).
13. Characterization of districts, united by interdistrict departments of the SSA (State Security Authority) in Kyiv region // BSA SSU, f. 16, op. 1, spr. 0165, ark. 261–270 (in Ukr.).
14. Report to the Commissioner of the SS (State Security) Ivanov V.T. on investigative cases in the KOU NKVD (June, 1937) // BSA SSU, f. 16, op. 1, spr. 0165, ark. 73–76 (in Ukr.).
15. Report to the Commissioner of the SS (State Security) Leplevskiyi I.M. on the operative and investigative work of the UNKVD of the Kyiv region from June 1, 1937 to January 8, 1938 // BSA SSU, f. 16, op. 1, spr. 0165, ark. 242–249 (in Ukr.).

SKUS Olga, Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor of the Department of History Ukraine of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
e-mail: solhav2018@gmail.com,

VOZNA Zoya, Candidate of Pedagogical Sciences, Assistant Professor of the Department of World History and Teaching Methods of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
e-mail: domar35@ukr.net,

LISOVSKA Olga, Ph.D. (History), Assistant professor of the Department of History Ukraine of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
e-mail: lisovskaolya@ukr.net

FORMATION OF THE STRUCTURE OF REPRESSIVE BODIES IN KYIV REGION IN THE SECOND HALF OF 1930S

Abstract. Introduction. *The article deals with one of the actual directions in historical studios concerning the reasons, peculiarities, consequences and mechanisms of repressive policy of Soviet authorities in the last century.*

Methods. *The use of systematic and source analyses, synthesis and special historical methods made it possible to analyze some aspects in the process of the formation of a repressive and punitive system of the People's Commissariat for Internal Affairs in Kyiv region on the eve of mass terror of 1937–1938.*

Results. *It has been established that in order to improve the structure of the NKVD administration in 1936 inter-district operative groups were created, especially in Kyiv region 8 groups with the centres in Uman, Bila Tserkva, Cherkasy, Kyiv, Malyn, Zolotonosha, Zvenyhorodka and Skvyra were created. Inter-district operative groups carried out an operative-agent and investigative work throughout the whole controlled territory. The head of operative group was equated with the position of a regional department head of the NKVD. Operative groups conducted their work independently of district or special departments. The main task of inter-district operative groups was to ensure state security in the established territory and combat «counter-revolutionary formations, espionage and sabotage». An operative group carried out the given tasks solely on the basis of creating a network of highly qualified agents and was engaged only in intelligence work and investigation.*

The work of inter-district operative group was organized on a territorial principle. The division of workers of the operative group by the objects of work was made by a regional department in each group separately, taking into account the local conditions and the peculiarities of districts served by this or that group. Cities Zhytomyr, Novohrad-Volynskyi and Korosten were serviced in all directions by the district department apparatus; Uman, Cherkasy and Bila Tserkva – by the apparatus of the NKVD. Besides, in 1936 the district departments received some reinforcements in the form of an expansion of the staff of the apparatus of the Uman, Bila Tserkva, and Cherkasy districts of the NKVD. As evidenced by archival materials, the basis was the characterization of cities in terms of the presence of “nationalist cadres”, trained by the NKVD officers beforehand.

Conclusions. *On the whole, the NKVD system reformation presupposed personnel and financial provision of inter-district operative groups. The creation of inter-district operative groups of the NKVD administration and the formation of a repressive structure in general became one of the preconditions for an era of “The Great Terror” on the territory of Ukraine.*

Key words: *the activity of the NKVD administration, repressions, inter-district operative group, district department, Kyiv region.*

Одержано редакцією 15.09.2021
Прийнято до публікації 25.10.2021

УДК 94(477):342.7:305

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-58-64

ЧУБИНА Тетяна Дмитрівна,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри суспільних наук
Черкаського інституту пожежної
безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ
України
Orcid ID: 0000-0002-9383-3604
e-mail: chubina@ukr.net,

ФЕДОРЕНКО Яніна Анатоліївна,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри суспільних наук
Черкаського інституту пожежної
безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ
України
Orcid ID: 0000-0002-5206-0705
e-mail: yanava@ukr.net

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ

Статтю присвячено характеристиці особливостей формування та реалізації державної політики щодо гендерних питань із середини 1990-х років і до початку 20-х років XXI ст.

Аналізуючи нормативно-правові документи, прийняті за цей час, автори роблять висновок, що за двадцять п'ять років в українському політикумі відбулася відчутна трансформація поглядів на роль і місце у житті суспільства жінок – якщо у кінці ХХ ст. питання полягало у законодавчому «політичній становища жінок», то у ХХІ ст. держава законодавчо розробила механізми реального забезпечення рівних прав представників обох статей.

Ключові слова: *гендерна рівність, нормативно-правове регулювання, законодавство, міжнародне право.*

Постановка проблеми. Підписання Україною у 2014 р. Угоди про асоціацію з Європейським Союзом поставило перед нашою державою нові важливі завдання, такі як розроблення нових концептуальних підходів до формування основних засад гендерної політики, які лягли б в основу розуміння більшістю українського соціуму поняття гендерної культури, що ґрунтується на визнанні рівноправності чоловіків та жінок, і як наслідок – подоланні дискримінації між статтями у різного роду відносинах.

Досить часто більшість суспільства вважає гендерну політику частиною державної соціальної політики, особливо тоді, коли постають питання, що стосуються нарахування і виплати допомоги сім'ям із дітьми або відпуски по догляду за дитиною, або ж проблем із працевлаштуванням тощо. Однак, в той же час лише невелика кількість людей розуміє, що власне поняття гендерна рівність є досить об'ємним і стосується різноманітних галузей державної політики, мета якої наразі полягає у створенні механізмів дієвого гарантування рівноправ'я усім групам українського суспільства. А тому, подальший розвиток та вдосконалення законодавства в частині забезпечення гендерної рівності в українському суспільстві є досить важливим завданням, реалізація якого потребує узагальнення реформаторського досвіду кінця 1990-х – початку 20-х рр. ХХІ століття, що робить обрану тему актуальною й суспільно-політично значимою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тема гендерної рівності є відносно новим вектором дослідження для наукової спільноти України, особливо істориків. Оскільки пріоритет у вивченні безперечно належить соціологам та юристам. Зокрема варто відзначити колективну роботу Г Жуковської, К Левченко, О Остапенко, О Суслової, які присвятили своє дослідження аналізу нормативно-правових документів щодо гендерної проблематики в Україні. А також роботи соціологині Т Марценюк, котра однією із перших в нашій державі розпочала ґрунтовне вивчення проблем, пов'язаних із соціологією гендеру. З огляду на вище зазначене, виникає потреба в дослідженні процесу становлення і функціонування гендерного законодавства з історичної точки зору, що і зумовило звернення авторів до даної проблеми.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі аналізу залучених до дослідження джерел, оперуючи новітніми принципами та методами науково-історичного пізнання, дослідити механізми становлення національного законодавства в процесі формування державної політики щодо забезпечення гендерної рівності.

Виклад основного матеріалу. Процес розробки нормативно-правового регулювання гендерних відносин в Україні є досить динамічним за своїм змістом та ґрунтується на принципах права, зафіксованих в низці міжнародних документів, а саме, Загальній декларації прав людини, Конвенції Організації Об'єднаних націй про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок [1], Європейській Конвенції про захист прав людини та основних свобод, Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція), тощо.

В Україні процес, спрямований на створення законодавчого підґрунтя для забезпечення рівноправ'я між статтями, розпочався наприкінці ХХ ст./, у червні 1996 р. Тоді, під тиском громадських організацій під час створення Основного закону України, народним обранцям довелось включити статтю 24, котра гарантувала рівність прав чоловіків та жінок. У ній зазначено, що кожний громадянин – як чоловік, так і жінка – має всю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод [2].

У тексті Основного Закону також визначено основні гарантії забезпечення гендерних прав і свобод. Так, згідно статті 27 жінки та чоловіки мають рівні права на захист життя і здоров'я, згідно статті 49 – на охорону здоров'я та медичну допомогу, статті 43 – на працю

та її вільний вибір, статей 45-46 – на відпочинок і соціальний захист [2]. Власне Конституція України виступила ключовим гарантом гендерної політики нашої держави.

Наступним кроком до формування гендерного законодавства в Україні став Указ Президента 2001 р. «Про підвищення соціального статусу жінок в Україні» [3]. Вже сама назва зазначеного документа є свідченням роботи по створенню юридичних механізмів, спрямованих на формування й розвиток гендерної політики. Оскільки Законом вдалося закріпити перші зусилля державного керівництва до поліпшення соціального становища жінок внаслідок паритетного представництва обох статей у процесі кадрового забезпечення.

Варто зазначити, що на початку XXI ст. громадськість почала активно цікавитися гендерною проблематикою. Зокрема, з'явилася велика кількість наукових розвідок вчених-соціологів, які спробували донести до суспільства питання, пов'язані з гендерними відносинами, і як наслідок – гендерною рівністю у суспільстві [4, 6]. Вчені стверджувати про дисбаланс розвитку українського суспільства та нерівномірність представлення жінок в політичному, економічному секторах, а також у секторі безпеки. Тому й не дивно, що виникла потреба у створенні базового законодавчого акту, в якому було б закладено основи подальшої гендерної стратегії держави. Ним став, прийнятий у 2005 р., Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Його основна мета полягала у забезпеченні правових засад рівноправності представництва чоловіків та жінок у різних сферах життєдіяльності суспільства, а також зменшенні дискримінаційних проявів за ознакою статі й усуненні дисбалансу в реалізації прав і свобод між чоловіками та жінками.

Даний законодавчий акт складався із семи розділів, призначення яких полягало у гарантуванні забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Зокрема, у I Розділі «Загальні положення», вміщено визначення гендерної термінології, вказуються основні напрями державної політики щодо забезпечення рівних прав й можливостей жінок і чоловіків щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: утвердження гендерної рівності; недопущення дискримінації за ознакою статі; застосування позитивних дій; забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень (стаття 3), акцентується увага на проведенні гендерно-правової експертизи нормативно-правових актів та їх проектів (стаття 4), забороняється дискримінація за ознакою статі (стаття 6). Цікаво, що власне категорія «гендерна рівність» в Законі виходить із правого контексту і сформована під впливом тогочасного бачення громадських структур та активістів на життя жінок та чоловіків та трактується наступним чином: «Гендерна рівність – рівний правовий статус жінок і чоловіків на рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства» [5].

Другий розділ даного нормативно-правового акту присвячений механізмам забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Зокрема, визначено державні органи, установи та організації, наділені повноваженнями у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, визначено повноваження Верховної Ради України у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, законодавчо закріплено функції Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо забезпечення рівності прав жінок та чоловіків, визначено повноваження Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків та жінок.

Третій, четвертий, п'ятий розділи законодавчо закріплюють основні важелі для забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в громадсько-політичній, соціально-економічній, освітній сферах та в засобах масової інформації.

Шостий розділ Закону містить норми щодо відповідальності за насильство, вчинене за гендерною ознакою. Варто відзначити той факт, що вперше в нормативно українських законодавчих актах з'явився такий термін як «сексуальні домагання» (статті 22, 23). Крім того, у статті 24 зазначається, що «Відповідальність за порушення законодавства про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», особи, винні в порушенні вимог законодавства про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, несуть цивільну, адміністративну та кримінальну відповідальність згідно із законом [5].

Для підтримки і забезпечення виконання Закону на державному рівні було прийнято низку національних програм. Так, у 2006 р. Кабінет Міністрів України своєю постановою привів у дію «Державну програму з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року». У 2012 р. найвищий орган виконавчої влади видав розпорядження «Про схвалення Концепції Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року», а 2018 р. – постанову «Про затвердження Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року» [6, 21]. Дані нормативно-правові документи сприяли удосконаленню механізмів забезпечення гендерної рівності та наблизили нашу державу до європейських стандартів.

Окремо варто виділити прийнятий у 2012 р. Закон України «Про засади запобігання та протидію дискримінації в Україні», що став ще однією нормативною сходинкою в процесі формування законодавчої бази, що регулювала процес гендерної рівності. Слід зазначити, що власне проблема, пов'язана із дискримінацією та її протидією, довгий час залишалась поза увагою як законотворців, так і власне державних органів. Зокрема, не існувало окремого закону, який би регулював дану проблему, не велося офіційної статистики, навіть не було створено спеціального державного органу, який опікувався б цією проблемою. А тому прийняття даного законодавчого акту – рішучий крок вперед до вирішення даних питань. Метою Закону визначено організацію на державному рівні правових засад щодо запобігання та протидії дискримінації задля забезпечення рівних можливостей реалізації прав і свобод людини та громадянина [7]. Він складається із чотирьох розділів, котрі регулюють механізм забезпечення запобігання та протидії дискримінації та вказують, яку відповідальність буде нести суб'єкти (суб'єкти в разі порушення законодавства про запобігання та протидію дискримінації).

Варто зазначити, що запровадження принципу недискримінації, встановлення заборони дискримінації з одночасним визначенням дій, які не вважаються дискримінацією; визначення суб'єктів, наділених повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації, наділення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації; запровадження антидискримінаційної експертизи, в тому числі, обов'язкової для проектів законів України, актів Президента України, інших нормативно-правових актів, що розробляються Кабінетом Міністрів України, міністерствами, іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади стали основними кроками для досягнення поставлених у Законі цілей. Зокрема, Закон встановлює наступний перелік ознак, за якими заборонена дискримінація: раса, колір шкіри, політичні переконання, релігійні та інші переконання, стать, вік, інвалідність, етнічне походження, соціальне походження, громадянство, сімейний стан, майновий стан, місце проживання, мова або інші ознаки [7].

Трагічні події під час Революції Гідності та в подальшому зміна ключового вектору зовнішньої політики й підписання Угоди про асоціацію із Європейським Союзом спонукали державне керівництво активізувати законодавчу роботу, спрямовану на реальне забезпечення прав людини. Як наслідок – у 2015 р. було підписано Указ Президента України про затвердження Національної стратегії прав людини, а також План дій, спрямованих на її виконання. У даних документах поставлено завдання, спрямовані на ліквідацію та упередження різноманітних дискримінаційних проявів, торгівлю людьми, забезпечення гендерної рівності та протидію гендерно зумовленого насильства.

Нормативно-правовим актом, що доповнив процес формування законодавчої бази щодо вирішення проблеми гендерної рівності, став Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», прийнятий 7 грудня 2017 р. Він встановлює організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству та визначає основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства. Законом розширено понятійно-категоріальний апарат сфери правового регулювання гендерних проблем, зокрема, введено таке поняття як «домашнє насильство» в додаток до існуючого в чинному законодавстві поняття «насильство в сім'ї» [8]. Крім

даної категорії, Закон надає трактування й іншим видам насильства: фізичному, психологічному, сексуальному, економічному тощо. Наведені визначення повністю відповідають формулюванню цих понять в Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, що є важливим для здійснення ратифікації цього міжнародно-правового документу.

Загалом Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» складається із дев'яти розділів, що визначають суб'єктів, які працюють у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, розробляють завдання щодо забезпечення запобігання домашньому насильству та відповідальність за вчинені насильницькі дії, окреслюють основні кроки щодо надання допомоги та захисту постраждалим особам та спеціальні заходи щодо протидії домашньому насильству, регулюють фінансове забезпечення, та несуть контроль за дотриманням законодавства у даній сфері [8]. Даний нормативно-правовий акт дістав продовження 2020 р., коли Президент України підписав Указ «Про невідкладні заходи із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства» [9].

Початок неоголошеної війни на Сході та постійні ризики масштабної збройної агресії з боку Російської Федерації посилили взаємодію України з Північноатлантичним альянсом та зумовили прийняття його стандартів, серед яких безперечна увага приділялася питанням, пов'язаним із проблемами гендерної рівності.

Для забезпечення регулювання питань, пов'язаних із гендерною рівністю в секторі безпеки (Збройні Сили України, Міністерство внутрішніх справ, Національна гвардія, Служба безпеки України, тощо) можна відзначити Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека», затверджений Кабінетом Міністрів України 24 лютого 2016 р. на період до 2020 р. 28 жовтня 2020 р. було затверджено другий Національний план дій на період до 2025 р.

Оскільки, що прийняття Національного плану відбулося в період проведення Операції Об'єднаних сил (ООС), особливу увагу автори приділили потребам різних груп жінок і чоловіків, дівчат і хлопців, постраждалих від конфлікту. Так, при формулюванні Національного плану дій, було враховано ряд міжнародних зобов'язань щодо дотримання прав людини, закріплених насамперед у таких документах як Пекінська декларація, Конвенція ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми тощо [10].

Національний план надає характеристику основним стратегічним та оперативним цілям й визначає головні завдання, для їхнього досягнення. Його дія спрямована на забезпечення: участі жінок у прийнятті рішень, формування стійкості до безпекових викликів, постконфліктного відновлення і перехідного правосуддя, протидії насильству за ознакою статі та сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом, посилення інституційної спроможності виконавців Національного плану.

Після 2016 р. процес гендерної інтеграції в секторі безпеки значно прискорився. Зокрема, було проведено оцінку гендерного впливу у Збройних силах України, розроблено стратегію запобігання та протидії сексуальному насильству під час військових конфліктів, забезпечено рівні права для жінок під час проходження військової служби. В більшості державних установ, пов'язаних із сектором безпеки і не тільки, з'явилася посада радника із гендерних питань, одним із завдань якого став моніторинг ситуації щодо дотримання гендерної рівності у ввіреному йому розділі.

Крім того, починаючи з 2018 р., Уряд України, під час подальшого формування механізмів гендерної політики, почав застосовувати принцип гендерної інтеграції, коли питання пов'язані із рівними правами чоловіків і жінок включаються у різні галузеві стратегії та плани усіх галузей державного управління, що дозволило більш активно регулювати гендерні процеси.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що за двадцять п'ять років в українському політикумі відбулася відчутна трансформація поглядів на роль і місце у жінок

житті суспільства. Так, якщо у кінці ХХ ст. зусилля певних громадських організацій, котрі відстоювали право на законодавче «поліпшення становища жінок», привело до включення у Конституцію України статті 24, яка забезпечувала функціонування принципу рівноправності представників обох статей, то вже у ХХІ ст. стало відчутним реальне юридичне забезпечення рівних прав і можливостей як жінок так і чоловіків та їхнє паритетне представництво у соціальній, освітній, економічній, політичній сферах, а також у секторі безпеки.

Список використаної літератури

1. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text
2. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>
3. Про підвищення соціального статусу жінок в Україні: Указ Президента України від 25.04.2001 № 283/2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/U283_01
4. Марценюк Т., Агеєва В. Інша оптика: Гендерні виклики сучасності. / Т. Марценюк, В. Агеєва. – Київ: Смолоскип, 2019. – 256 с.
5. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>
6. Гендерна політика в нормативно-правових документах. Частина 1. За заг.ред Левченко К.Б. / Г.Г. Жуковська, К.Б. Левченко, О.О. Остапенко, О.І. Сулова. – Київ, 2020. – 186 с.
7. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 6.09.2012. № 5207-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/>
8. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07. 12. 2017 № 2229-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
9. Про невідкладні заходи із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства: Указ Президента України від 21. 09. 2020 р. № 398/2020. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/2020#Text>.
10. Національний план дій України з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-2016-%D1%80#Text>.

References

1. United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (1979). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text
2. The Constitution of Ukraine (1996). Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/documents>.
3. On the social ascent of women in Ukraine (2001). (Decree of the President of Ukraine). Retrieved from: http://ips.ligazakon.net/document/U283_01
4. Martsenyuk T., Ageieva V. (2019) Other optics: Gender challenges of modernity. Kyiv: Smoloskyp (in Ukr.)
5. On Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men (2005). (Law of Ukraine). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>
6. Zhukovska H.H., Levchenko K.B., Ostapenko O.O., Suslova O. I. (2020) Gender policy in legal documents. Part 1. Kyiv (in Ukr.)
7. On Principles of Preventing and Combating Discrimination in Ukraine (2012). (Law of Ukraine). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>
8. On Preventing and Combating Domestic Violence (2017). (Law of Ukraine). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
9. On urgent measures to prevent and combat domestic violence, gender-based violence, protection of the rights of victims of such violence (2020) (Decree of the President of Ukraine). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/2020#Text>
10. National Action Plan of Ukraine for Implementing UN Security Council Resolution 1325 «Women, peace, security» (2016). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/>

CHUBINA Tatiana, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences of the Cherkasy Institute of Fire Safety named after the Heroes of Chernobyl National University of Civil Defense of Ukraine,

e-mail: chubina@ukr.net,

FEDORENKO Yanina, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Social Sciences of the Cherkasy Institute of Fire Safety named after the Heroes of Chernobyl National University of Civil Defense of Ukraine,

e-mail: yanava@ukr.net

HISTORICAL FEATURES OF FORMATION OF THE NATIONAL LEGISLATION OF UKRAINE IN THE PROCESS OF FORMING STATE POLICY OF ENSURING GENDER EQUALITY

Abstract. Introduction. *Ukraine's signing of the Association Agreement with the European Union in 2014 posed new important tasks for our country, such as the development of new conceptual approaches to the formation of basic principles of gender policy, which would form in the Ukrainian society understanding of gender culture based on recognition of equality of men and women, and consequently help to overcome discrimination between the sexes in various relationships.*

Quite often, the majority of society considers gender policy a part of state social policy, especially when it comes to social security payments to families with children or on childcare leave, or employment problems, etc. However, only few people understand that the very concept of gender equality is quite broad and applies to various areas of public policy, the purpose of which is to effectively guarantee equality to different groups of Ukrainian society. Therefore, further development and improvement of legislation in terms of ensuring gender equality in Ukrainian society is a very important task. The implementation of this task requires also a generalization of the reformist experience of the late 1990s – early third decade of the XXI century, which makes the chosen topic relevant and scientifically and socio-politically significant.

Purpose. *The purpose of the article is to explore the mechanisms of national legislation in the process of forming state policy to ensure gender equality based on the analysis of sources involved in the study, using the latest principles and methods of scientific and historical knowledge.*

Methods. *Methods of historicism, objectivism, generalized inference, as well as problem-thematic and chronological methods of scientific research are used.*

Results. *The process of developing legal regulation of gender relations in Ukraine is quite dynamic in its content and is based on the principles of the international law, committed to writing in a number of documents of the United Nations, the Council of Europe, the Organization for Security and Cooperation in Europe, etc.*

In Ukraine, the legislative process to ensure gender equality began in the late twentieth century, in 1996 with the adoption of the Constitution of Ukraine, which in Article 24 enshrined the equality of rights of men and women. Over the next 25 years, a number of legal documents were adopted, which ensured the formation of public policy. Among them there are the Laws of Ukraine «On Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men», «On Principles of Preventing and Combating Discrimination in Ukraine», «On Preventing and Combating Domestic Violence», and the National Action Plan of Ukraine for Implementing UN Security Council Resolution 1325 «Women, peace, security», etc.

Conclusion. *Thus, we can conclude that twenty-five years of Ukrainian politics has shown significant transformation of views on the role and place in the life of women. Thus, if at the end of the twentieth century the efforts of certain public organizations that defended the right to legislative «improvement of women», then in the XXI century there was a real legal support for equal rights and opportunities for both women and men in various spheres of society: social, educational, economic, political, and security sectors.*

Key words: *gender equality, statutory regulation, legislation, international law.*

Одержано редакцією 23.09.2021
Прийнято до публікації 25.10.2021

УДК 378.4.093(477.46–25)ЧНУ«197/198»(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-65-71

МАЗУР Оксана Олександрівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0001-6867-6750
e-mail: ksuha8875@ukr.net

СИНЯВСЬКА Лариса Іванівна,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
Orcid ID: 0000-0001-5575-5775
e-mail: syniavska_larysa@ukr.net

ДІЯЛЬНІСТЬ ФАКУЛЬТЕТУ ГРОМАДСЬКИХ ПРОФЕСІЙ ЧЕРКАСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ В 1970–1980-х рр.

У статті досліджено діяльність факультету громадських професій (ФГП) Черкаського державного педагогічного інституту імені 300-річчя возз'єднання України з Росією в 1970–1980-х рр. Простежено його становлення, функціонування та місце у системі професійної освіти. Визначено основне завдання ФГП, що вбачалося в набутті студентами потрібних знань і практичних навичок із організації масово-політичної, культурно-освітньої, спортивної й туристично-екскурсійної роботи, з керівництва колективами художньої самодіяльності, технічними й іншими гуртками, а також залучення студентів до поширення політичних, науково-технічних знань серед населення, розвиток у юнацтва естетичних поглядів і смаків. Стверджується, що діяльність ФГП була підпорядкована триєдиній меті т.зв. «комплексного комуністичного виховання» – ідейно-політичного, трудового та морального, що дозволило б його випускникам поповнити лави майбутніх «будівників комунізму».

Ключові слова: Черкаський державний педагогічний інститут, факультет громадських професій (ФГП), професійна освіта, «комуністичне виховання», трудове виховання.

Постановка проблеми. Процес «комуністичного виховання» студентства передбачав його активну участь у громадському житті вузу і суспільства в цілому. Однією з форм «комуністичного виховання» студентів і, зокрема, підвищення їх громадської активності, були факультети громадських професій. З метою підготовки студентів до майбутньої суспільно корисної діяльності та їх виховання у комуністичному дусі (для суспільства корисних людей) у Черкаському державному педагогічному інституті створюється факультет громадських професій (ФГП), який через певний час займає досить помітне місце у системі професійної освіти та суспільно-корисної практики. Загалом ФГП надавав додаткові можливості для включення молодих спеціалістів у суспільно-політичну, соціально-культурну і виховну роботу. Питання діяльності факультету громадських професій у Черкаському державному педагогічному інституті не було темою окремого дослідження, однак, побіжно розглянуто у колективній монографії за редакцією В. В. Масненка «Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького: столітня історія» [1].

Мета. Дослідити діяльність факультету громадських професій у Черкаському державному педагогічному інституті імені 300-річчя возз'єднання України з Росією в 1970–1980-х рр.

Виклад основного матеріалу. Життя в радянську добу було суворо підпорядковане встановленим режимом правил і вимогам. Керівництво Черкаського державного педагогічного інституту в 1970–1980-х рр., як і в попередні часи, продовжувало доволі ретельно регламентувати і контролювати повсякденне життя студентів і в навчальний час (передусім успішність), і в позаурочний (дозвілля).

Значну частину так званого «вільного часу» студенти приділяли самостійній роботі, яка була належно організована тими ж викладачами. Систематично здійснювався контроль за самостійною роботою студентів в спеціалізованих кабінетах, читальних залах, лабораторіях. Загалом цей різновид діяльності регламентувався спеціальним планом-календарем і розкладом на весь тиждень: у понеділок, після навчальних занять, діяв загальноінститутський студентський лекторій, у вівторок та четвер працювали гуртки художньої самодіяльності, у середу на політгодинах пропагували комуністичні ідеали, у п'ятницю робота зосереджувалася на факультетах, де зазвичай читали лекції та проводили бесіди, у суботу найчастіше влаштовували вечір відпочинку.

Ідейно-виховна і культурно-масова робота в інституті здійснювалася під керівництвом і ретельним наглядом партійної організації інституту, основною метою якої було забезпечення комплексного підходу до ідейно-політичного, трудового і морального виховання. Цій меті служив комплексний план ідеологічного виховання студентської молоді з першого до випускного курсу. В інституті була створена чітка система політичної освіти, яка включала теоретико-методологічні семінари професорсько-викладацького складу, гуртки політичної освіти, систему політичної освіти студентів (вивчення суспільних наук, політзаняття, лекторії). При загальноінститутському студентському лекторії працювала школа молодого лектора та школа молодого комуніста. Лекторій мав охоплювати «найбільш актуальні» проблеми марксистсько-ленінської теорії: зокрема, показ історичної переваги соціалізму над капіталізмом; виховання молоді в дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, непримиренності до буржуазної ідеології, до ворогів соціалізму; обґрунтовувалася необхідність підвищення пильності радянських людей. Ось деякі з тем таких лекцій: «Викриття буржуазних фальсифікаторів історії Великої Вітчизняної війни», «Права і обов'язки радянського студента», «Про боротьбу з ідеологічними диверсіями проти радянського народу на сучасному етапі», «XXV з'їзд КПРС – величезна політична подія у житті нашої партії і народу, подія великого міжнародного значення», «XXV з'їзд КПРС про реакційну суть внутрішньої і зовнішньої політики маоїзму» тощо [2, 177].

Водночас у відповідності до триєдиної мети «комплексного комуністичного виховання» студенти інституту активно долучалися до суспільно-корисної праці. Поруч з обов'язковою педагогічною практикою у школах, дитячих будинках, ДЮСШ, вони залучалися і до роботи в ЖЕКах, на дитячих майданчиках, щоб допомогти подолати проблему дитячої бездоглядності.

Досить помітне місце в системі професійної освіти та суспільно-корисної практики студентів інституту займав факультет громадських професій (ФГП), який в цей період на громадських засадах очолювала доцентка С. В. Звірковська. Він надавав студентам можливість набути додатково такі громадські спеціальності: організатор комсомольської та профспілкової роботи, організатор та виконавець радянських обрядів, інструктор ГПО, бібліотекар, старший піонервожатий, громадський фотокореспондент, інструктор воєнно-патріотичного виховання, екскурсовод-краєзнавець, керівник гуртка художньої самодіяльності, керівник спеціального гуртка, в тому числі технічних (радіотехнічного, авіамодельного, фотгуртка, автомобільного, тракторного тощо). Також на ФГП студенти отримували підготовку до роботи в школі: редактором стінної преси, спеціалістом з роботи з батьківським колективом, керівником і організатором клубу інтернаціональної дружби, організатором позакласної роботи в школі [3, 4].

Випускники школи молодого лектора та ФГП отримували додаткові можливості для майбутнього працевлаштування і тимчасового працевлаштування влітку.

Розпочав свою діяльність ФГП в першій половині 1970-х рр., але більшість відділень почали діяти з другої половини десятиліття. До 1980 р. за цими громадськими спеціальностями було підготовлено 6041 особу [4, 130–131].

Найчисельнішими були випуски школи молодого лектора. Так, в 1975–1976 навчальному році в ній займалося 500 студентів [5, 23], у 1983 р. кількість таких студентів становила 767 осіб зі всіх чотирьох факультетів інституту. Щорічні випуски факультету громадських професій були приблизно такими: (для прикладу взято 1978 р.) 410 лекторів,

439 піонервожатих, 18 керівників художньої самодіяльності, 158 бібліотекарів [6, 8]. Успішним випускникам за відмінне навчання і активну участь у роботі факультету оголошували подяку і нагороджували грошовою премією у розмірі 15 руб. [7, 21].

Школа молодого лектора готувала студента до майбутньої пропагандистської роботи серед населення. Тут навчалися студенти II-х і III-х курсів з чотирирічним навчанням та III-х, IV-х курсів з п'ятирічним навчанням. Вони слухали лекції, навчалися складати тексти лекцій для виступів перед населенням, навчалися майстерності читання лекцій, мали тексти лекцій, прорецензовані викладачами кафедр філософії та спеціальних кафедр хімії, фізики, і виступали з ними перед студентами, педагогічними колективами та учнями середніх шкіл. Заняття проходили у відповідності до програми, затвердженої Мінвузом СРСР, при цьому враховувалася специфіка кожного факультету. Лекції та практичні заняття проводили провідні викладачі кафедр суспільних наук, педагогіки, психології та спеціальних кафедр. Заняття проводилися двічі на місяць [8, 46].

У школі молодого лектора працювало 7 секцій: 2 – суспільно-політичні, 4 – за профілем ВНЗа, 1 – з молодіжної тематики. Особливе схвалення у керівництва мала секція лекторів-атеїстів природничого факультету. Слухачі цієї школи залучалися міським товариством «Знання» до перевірки атеїстичної роботи в середніх школах № 7, 17, 19, ЗІВ, на меблевому комбінаті, виробничому об'єднанні «Азот» м. Черкаси. Проводили атеїстичні вечори в школі № 7, в кооперативному технікумі, на консервному комбінаті. Читали лекції «Наука і релігія про явища в природі», «Хімія викриває чудеса релігії», які супроводжувалися демонстрацією дослідів [8, 46]. Після закінчення навчання в цій школі студенти отримували посвідчення пропагандиста. А кращих за рекомендацією керівництва інституту приймали в члени товариства «Знання» [3, 4].

У слухачів відділення організаторів і виконавців радянських обрядів перший випуск відбувся в 1983 р. Дипломи отримало 8 чоловік. Навчальні заняття для них проводили співробітники будинку народної творчості. Слухачі оволодівали умінням проводити зазначені обряди для населення.

Відділення організаторів комсомольської та профспілкової роботи складалося з профспілкових і комсомольських активістів. Лекції і практичні заняття для них проводили співробітники обкому та міськкому ЛКСМ, та профспілки. В 1983 р. такий диплом отримало 9 осіб [9, 46].

Із 1983 р. за новою програмою почало працювати відділення екскурсиводів-краєзнавців. Заняття для них проводили методисти обласної станції юних туристів. У 1983 р. відбувся перший випуск слухачів відділення інструкторів оборонно-масової роботи в школі. Дипломи отримало 20 осіб. Такі спеціалісти проводили організаційну, воєнно-патріотичну виховну роботу з учнями, керували воєнно-прикладними гуртками, воєнно-спортивними іграми «Зарниця», «Орленок» і, у разі необхідності, керували воєнною підготовкою школярів старших класів [8, 46].

На бібліотечному відділенні заняття проводили спеціалісти бібліотеки інституту. Слухачі курсу не лише відвідували лекції та практичні заняття, а й працювали в бібліографічному відділі, відвідували тематичні і оглядові екскурсії в шкільну бібліотеку, в обласну бібліотеку для дітей та юнацтва. До функцій бібліотекаря школи входили підготовка свята книги, читацьких конференцій, тематичних виставок, диспутів. Тому підготовка таких спеціалістів передбачала не лише теоретичні заняття, а й безпосередню роботу зі школярами.

Так, у 1982 р. на відділення шкільних бібліотекарів було зараховано студентів I курсу фізико-математичного факультету 28 осіб, філологічного – 45; на відділення старших піонервожатих із фізико-математичного факультету 18 осіб, філологічного – 36; на відділення шкільних екскурсиводів із фізико-математичного факультету 2 осіб, філологічного – 59; на відділення інструкторів шкільного туризму із фізико-математичного факультету 14 осіб, філологічного – 3; на відділення організаторів і виконавців радянських обрядів із фізико-математичного факультету 14 осіб, філологічного – 21; на відділення керівників шкільних фотогуртків із фізико-математичного факультету 27 осіб, філологічного – 12. На відділення громадських інструкторів комплексу ГПО було

зараховано студентів III курсу природничого факультету 35 осіб, фізико-математичного факультету – 65 та філологічного – 70. Тим часом, 47 студентів випускових курсів природничого факультету було зараховано на відділення громадських інструкторів охорони природи; на відділення школознавства із фізико-математичного факультету – 20 осіб та з філологічного – 41 особа. Із факультету фізичного виховання на відділення організаторів воєнно-патріотичного виховання і громадських інструкторів-тренерів стрілецького спорту на організаторів воєнно-патріотичного виховання в школі зараховано 22 особи, на громадських інструкторів-тренерів стрілецького спорту – 26 та на відділення керівників шкільної преси – 16. Загалом на ФГП у 1982 р. було зараховано 621 особу. Факультет доручив комітету комсомолу визначити склад відділення організаторів комсомольської роботи, а профкому – відділення організаторів профспілкової роботи. Керівниками цих відділень було призначено Т. В. Сову та В. М. Марущака [10, 230–239].

Вже у 1983 р. керівництво інституту наголошувало на позитивній роботі ФГП, де підготовку пройшли сотні студентів, які отримали поряд з основною і другу професію. Відзначаючи 10 річну діяльність факультету, 4 травня 1983 р., за сумлінну роботу з підготовки та виховання вчительських кадрів було нагороджено грамотою декана факультету, кандидата педагогічних наук, викладача кафедри педагогіки Ю. А. Кусого та секретаря О. Г. Демченко [11, 37].

Зауважимо, що деканом ФГП Ю.А. Кусого було призначено 9 вересня 1980 р., тоді ж було сформовано Раду ФГП (19 осіб) та включено у її склад керівників відділень. Зокрема у 1980 р. факультет складався із 13 відділень: школознавства, піонервожатих і старших піонервожатих, лекторів, організаторів стінної преси в школі, керівників фотогуртків в школі, шкільних екскурсиводів і красзнавців, комсомольської та профспілкової роботи, організаторів військово-патріотичного виховання та оборонно-масової роботи в школі, організаторів і керівників художньої самодіяльності в школі, інструкторів охорони природи, організаторів радянських обрядів, інструкторів ГПО, бібліотечне [12, 178–179].

Невід’ємною складовою «комуністичного виховання» було трудове загартування. Тому керівництво інституту організовувало і заохочувало різні волонтерські ініціативи студентів на громадських засадах, які разом з педагогічною практикою сприяли опануванню педагогічними уміннями та навичками і розширювали спектр додаткових громадських спеціальностей.

Так, влітку 1976 р. більше 20-ти педагогічних загонів Черкаського державного педагогічного інституту виїжджало до піонерських таборів, 2 педагогічні загани надавали допомогу вихователям ЖЕКів міста в організації вільного часу дітей і підлітків у літній період. За підсумками 1975 р. ряд студентів і колектив педагогічного загону, який працював на дитячих майданчиках міста, за плідну роботу з організації літнього відпочинку піонерів і школярів були нагороджені почесними грамотами Центральної ради всесоюзної організації імені В. І. Леніна [13, 4].

До того ж, у 1975–1976 навчальному році студенти факультету фізичного виховання і спорту добровільно об’єдналися в педагогічний загін «Геній». Свій вільний час вони присвятили боротьбі з дитячою бездоглядністю. Вони чергували в дитячих кімнатах міліції, патрулювали по місту. Маючи на обліку «важких» дітей, регулярно зустрічалися з ними, бували в школах і дома. Органи внутрішніх справ, комісії у справах неповнолітніх при райвиконкомах відмічали позитивні наслідки такої роботи студентів, і відчували конкретну допомогу у цій важкій та благородній справі.

А в 1976 р. в інституті було створено педагогічний загін ім. А. С. Макаренка, роботу якого було спрямовано на виховання дітей-сиріт Черкаського дитячого будинку. Студенти загону надавали велику практичну допомогу в прибиранні території, ремонтних роботах, а також у виховній роботі серед дітей. Обраний штаб у складі 13 осіб спрямовував діяльність всього загону. Керівництво дитячого будинку надзвичайно позитивно оцінювало роботу студзагону і з теплотою відгукувалося про реакцію дітей-сиріт на опіку студентів [14, 51].

Отже, головним завданням ФГП Черкаського державного педагогічного інституту було максимальне залучення його слухачів до суспільної діяльності за другою громадською професією. Від ступеня участі студентства в цій діяльності залежало і підвищення його

суспільної активності. Спеціальні опитування студентів-слухачів ФГП показували, що для них було важливо відчувати, що їх громадська професія має соціальний зміст і буде корисною для людей і дасть вихід особистим нахилам. Тобто, позбавлені альтернативних за змістом впливів, студенти, дехто щиро, а дехто байдуже, були, по суті, приречені поповнити ряди суспільства корисних людей.

Висновки. Помітним явищем у житті Черкаського державного педагогічного інституту в 1970-х – 1980-х роках був факультет громадських професій. ФГП створював додаткові можливості для залучення молодих спеціалістів у суспільно-політичну, соціально-культурну і виховну роботу. Основне завдання ФГП вбачалося в набутті студентами потрібних знань і практичних навичок із організації масово-політичної, культурно-освітньої, спортивної й туристично-екскурсійної роботи, з керівництва колективами художньої самодіяльності, технічними й іншими гуртками, а також залучення студентів до поширення політичних, науково-технічних знань серед населення, розвиток у юнацтва естетичних поглядів і смаків. Керівництво інституту створювало умови, щоб значна частина слухачів ФГП залучалася до громадської діяльності і могла працювати на користь суспільства ще в період навчання у вузі.

Таким чином, діяльність факультету громадських професій, яка за задумом мала збагачувати його випускників ідейно-політичним, трудовим, естетичним, фізичним та ін. вихованням, повністю відповідала триєдиній меті «комплексного комуністичного виховання» студентів, які неминуче повинні були поповнювати ряди майбутніх «будівників комунізму». Вочевидь, що така надмірна ідеологізація була зумовлена специфікою пізньорадянської доби і, в більшості, сприймалася не як складова світоглядних переконань, а як вимушений атрибут загальноприйнятих «правил гри».

Список використаної літератури

1. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького: столітня історія : колективна монографія / керів. автор. кол. і наук. ред. В. В. Масненко. – Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2021. – 342 с.
2. Державний архів Черкаської області (Держархів Черкаської обл.), ф. Р-193, оп. XII, спр. 87, арк. 177.
3. Держархів Черкаської обл., ф. Р-193, оп. XII, спр. 76, арк. 4.
4. Держархів Черкаської обл., ф. Р-193, оп. 11, спр. 207, арк. 130–131.
5. Держархів Черкаської обл., ф. Р-193, оп. XII, спр. 50, арк. 23.
6. Держархів Черкаської обл., ф. Р-193, оп. 9, спр. 8, арк. 8.
7. Архів ЧНУ, ф. Р-193, оп. 2, спр. 130, арк. 21.
8. Держархів Черкаської обл., ф. Р-193, оп. 11, спр. 509, арк. 46.
9. Держархів Черкаської обл., ф. Р-193, оп. 11, спр. 356, арк. 46.
10. Архів ЧНУ, ф. Р-193, оп. 2, спр. 100, арк. 230–239.
11. Архів ЧНУ, ф. Р-193, оп. 2, спр. 109, арк. 37.
12. Архів ЧНУ, ф. Р-193, оп. 2, спр. 222, арк. 178–179.
13. Держархів Черкаської обл., ф. Р-193, оп. 10, спр. 29, арк. 4.
14. Архів ЧНУ, ф. Р-193, оп. 11, спр. 575, арк. 51.

References

1. (2021). *Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy: century-old history : collective monograph* / head of the author's team and scientific editor V.V. Masненко. Cherkasy: Publication Yu. Chabanenko. (in Ukr.)
2. State Archive of Cherkasy region, fund P-193, description XII, case 87, sheet 177. (in Ukr.)
3. State Archive of Cherkasy region, fund P-193, description XII, case 76, sheet 4. (in Ukr.)
4. State Archive of Cherkasy region, fund P-193, description 11, case 207, sheet 130–131. (in Ukr.)
5. State Archive of Cherkasy region, fund P-193, description XII, case 50, sheet 23. (in Ukr.)
6. State Archive of Cherkasy region, fund P-193, description 9, case 8, sheet 8. (in Ukr.)
7. Archive of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, fund P-193, description 2, case 130, sheet 21. (in Ukr.)
8. State Archive of Cherkasy region, fund P-193, description 11, case 509, sheet 46. (in Ukr.)
9. State Archive of Cherkasy region, fund P-193, description 11, case 356, sheet 46. (in Ukr.)
10. Archive of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, fund P-193, description 2, case 100, sheet 230–239. (in Ukr.)

11. Archive of Cherkasy National University, fund P-193, description 2, case 109, sheet 37. (in Ukr.)
12. Archive of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, fund P-193, description 2, case 222, sheet 178–179. (in Ukr.)
13. State Archive of Cherkasy region, fund P-193, description 10, case 29, sheet 4. (in Ukr.)
14. Archive of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, fund P-193, description 11, case 575, sheet 51. (in Ukr.)

MAZUR Oksana, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukraine history Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: ksuha8875@ukr.net,
SYNIAVSKA Larysa, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: syniavska_larysa@ukr.net

ACTIVITIES OF THE FACULTY OF PUBLIC PROFESSIONS OF THE CHERKASY STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE IN 1970-1980S

Abstract. Introduction. *The process of «communist education» of students involved their active participation in the public life of the university and society as a whole. One of the forms of communist education of students and, in particular, increasing their public activity, were the faculties of public professions. In order to prepare students for future socially useful activities and their education in the communist spirit (for the society of useful people) in Cherkasy State Pedagogical Institute was created the Faculty of Public Professions (FPP), which after some time occupies a prominent place in vocational education and socially useful practices. In general, the FPP provided additional opportunities for the inclusion of young professionals in socio-political, socio-cultural and educational work.*

Purpose. *Find out and highlight the activities of the Faculty of Public Professions at the Cherkasy State Pedagogical Institute named after the 300th anniversary of the reunification of Ukraine with Russia in the 1970s – 1980s.*

Results. *As a result of the conducted research, it is substantiated that the faculty of public professions (FPP) occupied a rather noticeable place in the system of professional education of students of the Cherkasy State Pedagogical Institute in 1970–1980. He gave students the opportunity to acquire additional public specialties such as: organizer of komsomol and trade union work, organizer and performer of soviet rites, GPO instructor; librarian, senior pioneer; public photojournalist, instructor of military and patriotic education, guide, head of special circle, including technical (radio engineering, aircraft modeling, photo circle, automobile, tractor, etc.). Also at FPP students were trained to work at school: the editor of the old press, the specialist on work with parental collective, the head and the organizer of club of the international friendship, the organizer of extracurricular work at school. Graduates of the young lecturer school and FPP received additional opportunities for future employment and temporary employment in the summer.*

It is also substantiated that the main task of the Cherkasy State Pedagogical Institute was to maximize the involvement of its students in public activities in the second public profession, because the degree of student participation in this activity depended on increasing its social activity.

Originality. *The scientific novelty of this study is determined by the introduction into scientific circulation of unpublished archival materials of the State Archive of Cherkasy region and the archive of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, which are a representative source of this research and conclusions, made by the authors.*

Conclusion. *A notable phenomenon in the life of the Cherkasy State Pedagogical Institute in the 1970s – 1980s was the Faculty of Public Professions. FPP created additional opportunities for the involvement of young professionals in socio-political, socio-cultural and educational work. The main task of the FPP was to provide students with the necessary knowledge and practical skills in organizing mass political, cultural, educational, sports and tourism activities, leading amateur art groups, technical and other groups, as well as involving students in the dissemination of political, scientific and technical knowledge among the population, the development of youth's aesthetic views and tastes.*

The management of the institute created conditions for a significant part of FPP students to be involved in public activities and to be able to work for the benefit of society during the period of study at the university.

Thus, the activities of the Faculty of Social Professions, which were intended to enrich its graduates with ideological and political, labor, aesthetic, physical and other education, fully met the threefold

goal of comprehensive communist education of students who were to join the ranks of future «builders of communism».

Key words: Cherkasy State Pedagogical Institute, Faculty of Public Professions (FPP), vocational education, communist education, labor education.

Одержано редакцією 21.10.2021
Прийнято до публікації 25.10.2021

УДК 001+94(477.46-21) «1991/2003»
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-71-80

МИХАЙЛЮК Юрій Миколайович,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України Черкаського
національного університету
імені Богдана Хмельницького
Orcid ID: 0000-0003-1359-8454
e-mail: mykhailiuk_10@ukr.net

РОЗВИТОК НАУКИ В ЧЕРКАСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1990-х – початок 2000-х рр.)

У статті розкрито систему організації науково-дослідної роботи в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького в 1990-х – на початку 2000 рр.: охарактеризовано структуру наукових підрозділів та специфіку їх діяльності, окреслено основні напрямки наукової роботи закладу, особливості формування штату наукових кадрів, зазначено якісні показники науково-дослідної сфери життєдіяльності університету.

Ключові слова: наука, науково-дослідна робота, науково-дослідний центр, аспірантура, докторантура, дисертація, наукові конференції, публікації, студентська наука.

Постановка проблеми. Науково-дослідна робота у закладах вищої освіти є цінним джерелом формування інтелектуального ресурсу в середовищі як викладачів, так і студентів. В суб'єктному сенсі вона дає можливість розкрити власний творчий потенціал, розширити професійні знання та ерудицію, розвинути аналітичні здібності та вміння застосовувати дослідницькі результати в професійній сфері. Водночас для освітніх закладів наукові дослідження є, передусім, ключем до здобуття конкурентоспроможних наукових, науково-технічних результатів прикладного значення, застосування нових отриманих знань у процесі підготовки здобувачів освіти, а також формування високоякісного наукового кадрового потенціалу. На сучасному етапі розвитку вищої освіти України наукова складова діяльності та її здобутки є одними із визначальних показників поступу та конкурентоспроможності закладів вищої освіти. Особливо важливим чином це стосується тих, що є лідерами освітньої галузі в регіонах. Саме таким є Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького – сучасний потужний освітній і науковий центр із 100-літньою історією, знаний і авторитетний в Україні та далеко за її межами. Нині університет має вагомий здобуток і досить високі показники діяльності в науковій царині на державному рівні. Значною запорукою цьому є попередній досвід ведення наукової діяльності, аналіз якого заслуговує на окрему увагу. Передусім це стосується досить складного в усіх сенсах періоду 1990-х – початку 2000 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика розвитку науково-дослідної сфери діяльності Черкаського національного університету в окреслений вище період здобула певний інтерес в історіографії, але відображена переважно як складова значно ширшого хронологічного діапазону. Саме в такий спосіб вона представлена в публікаціях А. І. Кузьмінського [1], В. В. Масненка [2], О. З. Силки та Л. І. Синявської [3], І. А. Фаренія [4]. Сюди також можна віднести праці, присвячені науково-творчій діяльності академіка АПН України Т. С. Яценко (С. М. Аврамченко, І. В. Євтушенко, І. М. Сергієнко [5]) та становленню і розвитку наукової школи професора А. Г. Морозова (С. В. Корновенко

[6]). Також заслуговує на увагу комплекс бібліографічних покажчиків доробків провідних науковців університету – професорів С. П. Архипової [7], О. В. Білого [8], Ф. Ф. Боєчка [9], В. В. Гоцуляка [10], А. В. Градовського [11], А. М. Гусака [12], О. А. Захаренка [13], М. П. Іщенко [14], А. І. Кузьмінського [15], А. Ю. Чабана [16]. У ряді інших праць автори узагальнено або побіжно окреслюють певні аспекти розвитку науково-дослідної справи в закладі. Утім ця проблема потребує системного і ґрунтовного спеціального дослідження.

Метою статті є дослідити систему організації наукової роботи в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького та її здобутки в 1990-х – на початку 2000-х рр.

Виклад основного матеріалу. Від здобуття Україною в 1991 р. незалежності до початку 2000-х рр. освітній заклад пройшов складний, але достатньо успішний шлях становлення від педагогічного інституту до державного університету (1995 р.), а згодом здобув статус національного університету (2003 р.). У цей час надважливою складовою поступу університету була науково-дослідна робота. Її базовими осередками стали кафедри, науково-дослідні центри й наукові товариства, наукові школи та аспірантура. Побудова стратегії та загальне керівництво науково-дослідною роботою здійснювалося ректоратом, зокрема науковим відділом, яким незмінно в той час, як відомо, керував проректор з наукової роботи, професор І. І. Кукурудза. Наукова діяльність у закладі здійснювалася згідно відповідних річних та перспективних планів роботи.

Наукова робота кафедр будувалася насамперед у розрізі досліджень колективних та індивідуальних тем. Для прикладу, їх кількість у 1999 р. становила відповідно 37 і 126, у 2000 р. – 55 і 131, у 2001 р. – 44 і 128 [17, арк. 2]. Як засвідчують річні звіти науково-дослідної роботи інституту/університету, кількість таких тем у закладі щорічно коливалася від 34 до 49 найменувань. Із них зазвичай 4–6 дослідних теми (у 1996 р. – 16 тем) виконувалися відповідно до планів Міністерства освіти України й отримували певне державне фінансування. Зокрема, виконання 5 держбюджетних тем у період 1997 – 2000 рр. було профінансовано відповідно щорічно на суми 21360 грн., 35500 грн., 55000 грн., 42000 грн. [18, арк. 18; 19, арк. 18; 20, арк. 16; 21, арк. 45]. У 2003 р. науковці університету здійснювали дослідження в межах 6 наукових проєктів, забезпечених бюджетним фінансуванням на суму 61,7 тис. грн. [22, арк. 3].

Деякі науково-дослідні теми стали наскрізними для роботи окремих кафедр на довгі роки. Наприклад, кафедра історії України працювала над темою «Питання історії Середнього Подніпров'я у контексті історії України» упродовж 1994–2006 рр. [23, арк. 4; 24].

Розширення спектру наукових досліджень, поглиблення їх предметної площини, пошук нових способів співпраці науковців сприяли створенню нових структур. Так, у 1996 р. при історичному факультеті сформовано науково-дослідний регіональний Центр дослідження історії Середнього Подніпров'я Інституту історії НАН України на чолі з професором А. Ю. Чабаном [25, 14]. Центр об'єднав навколо себе не лише місцевих дослідників історії регіону, а й науковців з інших куточків України. Став ініціатором і організатором ряду всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій, за його підтримки видано численні публікації.

У 1997 р. з метою оперативного вивчення громадської думки з різних проблем розвитку суспільства, систематичної організації фундаментальних та прикладних соціологічних досліджень в університеті створили госпрозрахункову лабораторію соціологічних досліджень під керівництвом старшого викладача кафедри філософії П. В. Маленка [26, арк. 43].

Того ж таки 1997 р. сягає виникнення регіонального Осередку Наукового товариства імені Тараса Шевченка, заснованого при Черкаському державному університеті імені Богдана Хмельницького. Ідея його створення належить ініціативній групі викладачів на чолі з В. Т. Поліщуком. Таке прагнення здобуло підтримку університету і Президії НТШ в Україні. 18 березня того ж року відбулись перші установчі збори Осередку, на яких його головою було обрано проректора з навчальної роботи ЧДУ, доцента Ю. В. Триуса. У 2002 р. НТШ у Черкасах було зареєстровано як громадську організацію, а головою місцевого Осередку обрали професора В. В. Масненка [27].

Від часу створення суттєво посилюється інтерес до роботи товариства з боку науковців, зростає кількість його членів (з 34 у 1997 р. їх число за десятиліття зросло до близько

100 осіб). Осередок НШТ в Черкасах має чималий перелік наукових здобутків. Передусім, з березня 1998 р. регулярно відбуваються Березневі наукові сесії, де традиційно виступають велика кількість доповідачів у всіх секціях і комісіях. Осередок виступив організатором та співорганізатором ряду наукових конференцій. У 2002 р. започатковано збірник наукових праць «Записки Осередку НШТ в Черкасах», публікуються матеріали щорічних березневих сесій. Його плідна робота продовжується й нині.

Знаковою подією в університеті стало створення в 1999 р. Черкаського наукового центру шевченкознавчих досліджень. Реалізувати такий проект вдалося за спільним рішенням дирекції Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ректорату Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького та Черкаської облдержадміністрації. Будучи науково-дослідним підрозділом закладу, він координує свою роботу з відділом шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. У грудні 2004 р. існування й діяльність центру було стверджено спільним наказом Міністра освіти і науки України В. Кременя та Президента НАН України Б. Патона (наказ № 530/971 від 23.12.2004 р.). Директор центру – проф. В. Т. Поліщук, заступник – проф. В. І. Пахаренко, співробітники – проф. С. А. Китова, проф. Л. І. Кавун, доценти Л. В. Скорина, В. М. Коваленко. Предмет дослідження центру – художня творчість (поезія, проза, драматургія) Т. Шевченка, а в ній – індивідуальна творча система митця, її стильові характеристики, компаративний аналіз (європейський контекст, національний фольклор).

Від початку 1990-х рр. у дослідницьких інтересах істориків університету дедалі чіткіше став окреслюватися новий науковий напрямок – студіювання минувшини українського селянства. У міру зростання його актуальності, з огляду на потребу розширення й поглиблення наукових пошуків у галузі аграрної історії України, а також координації та активізації зв'язків академічної науки з університетською постала необхідність створення відповідного структурного підрозділу. Тож у 2000 р. об'єднаними зусиллями Черкаського державного університету, Інституту історії України НАН України та Черкаської обласної державної адміністрації було створено Науково-дослідний інститут селянства [28]. Того ж року при ньому виникла громадська організація Наукове товариство істориків-аграрників – об'єднання істориків селянства і сільського господарства Черкащини [29, 165]. Обидві структури очолив знаний дослідник аграрної історії, професор А. Г. Морозов.

З того часу фундаментальні дослідження різних аспектів аграрної історії набули системності, а Науково-дослідний інститут селянства та Наукове товариство істориків-аграрників швидко стали знаними і авторитетними в науковому просторі України інституціями. У 2000 р. Інститут селянства заснував власне фахове видання – науковий часопис «Український селянин». Науковці обох підрозділів стали ініціаторами запровадження та надалі регулярного проведення на базі Черкаського університету Всеукраїнських симпозіумів з проблем аграрної історії, долучалися до організації інших наукових форумів.

У грудні 2001 р. з метою організації, розвитку та координації регіональних наукових досліджень у соціальній та гуманітарній сферах, а також акумуляції, систематизації та популяризації отриманих наукових даних було створено новий науковий підрозділ університету – Центр регіональних соціально-гуманітарних досліджень, директором якого було призначено доцента кафедри історії України В. В. Масненка. У перспективі передбачалося на його основі створити багатогалузеву науково-дослідну установу. Центр активно взявся до роботи. Головними його напрямками діяльності стали політологія та соціологія, історія, археологія та етногенез, етнологія. Ряд дослідних програм здійснювалися спільно з Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАН України [30, арк. 163–174].

Питання формування високоякісного науково-педагогічного персоналу завжди було одним із пріоритетних завдань забезпечення успішної життєдіяльності інституту/університету. Головною запорукою в цьому була підготовка власних наукових кадрів. Задля цього в закладі діяла цільова аспірантура, а в окремих випадках використовували аспірантури інших навчальних закладів та наукових установ. На початку 90-х рр. ХХ ст. кількість спеціальностей, за якими готувалися майбутні кандидати наук, була досить

обмежена. Зокрема, в 1992 р. аспірантура діяла лише за п'ятьма спеціальностями: «Фізіологія людини і тварин», «Історія України», «Діалектика і теорія пізнання», «Теорія і історія педагогіки», «Педагогічна і вікова психологія» [31, арк. 14]. Щороку додавалися нові спеціальності, а їх чисельність на початку 2000-х рр. сягала вже понад двадцять. Зокрема, лише в 2001 р. наказом МОН України в Черкаському державному університеті була затверджена аспірантура за 18 спеціальностями («Фізика твердого тіла», «Фізіологія людини і тварин», «Фізична хімія», «Історія України», «Всесвітня історія», «Економічна теорія», «Естетика», «Українська література», «Українська мова», «Германські мови», «Теорія та історія педагогіки», «Теорія та методика навчання (з математики)», «Теорія та методика навчання (з інформатики)», «Теорія та методика навчання (з фізики)», «Теорія та методика навчання (з фізичної культури)», «Політичні інститути та процеси», «Педагогічна та вікова психологія») [32, арк. 6].

З огляду на такі обставини зростала як кількість вступників, так і загальний обсяг аспірантів. Наприклад, на відміну від 1992 р., коли склад перших і других становив 9 і 27 осіб, у 1995 р. їх було відповідно 25 і 57, а в 2003 р. – 28 і 82 аспіранти [31, арк. 13–14; 33, арк. 14–15; 22, 40–41].

Нажаль, в університеті упродовж 1991 – 2003 рр. не було власної докторантури. Тож підготовка докторів наук та захисти їхніх дисертацій (рівно, як і захисти кандидатських дисертацій) велися в інших відповідних освітніх закладах та наукових установах. Важливою подією стало відкриття у 2003 р. першої в університеті спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій зі спеціальності «Історія України», головою якої став професор А. Г. Морозов. Це відкрило нові перспективи у підготовці передусім власних наукових кадрів, зокрема за вказаним профілем.

Утім, і в попередній час ця справа не стояла на місці. Рік за роком поступово зростала кількість викладачів, які підвищували свою кваліфікацію шляхом захисту дисертацій. Загалом упродовж 1991–2003 рр. статус кандидата наук здобули 112, а доктора наук – 13 науково-педагогічних працівників університету. Для порівняння: у 1991 р. захищено 4 кандидатських та 1 докторська дисертації, у 2003 р. – відповідно 13 і 2 [34, арк. 10–11; 22, арк. 36–37]. Найбільш активно цей процес відбувався у 2000–2003 рр. За цей період науковий кадровий склад закладу поповнився 45 кандидатами наук та 7 докторами наук*.

Чимало уваги приділялося підтримці молодих науковців як організаційному плані, так і в стимулюванні їхньої діяльності, зокрема й шляхом матеріального заохочення. Наприклад, у 2002 р. двоє, а в 2003 р. – троє молодих учених, кандидати наук отримали стипендії Кабінету міністрів України [22, арк. 2; 35, арк. 2]. У 2003 р. в університеті було створено Раду молодих вчених (у складі 17 осіб під головуванням кандидата фізико-математичних наук, доцента Г. В. Луценка), яка взяла на себе функції організаційної допомоги в науково-дослідній діяльності молодих учених, аспірантів та студентів [22, арк. 23].

Важливим складником формування наукового потенціалу університету вбачається впровадження результатів дослідницької роботи. Передусім ідеться про публікацію наукових здобутків. У цій справі університет також поступово нарощував якісні та кількісні показники. Про це свідчить їх порівняльний аналіз**:

Період	Монографії	Підручники	Навчальні посібники	Статті у вітчизняних виданнях	Статті у зарубіжних виданнях	Тези в наукових виданнях	Всього
1991–1994 рр.	10	6	15	191	33	782	1037
1995–1999 рр.	14	16	113	923	62	980	2108
2000–2003 рр.	27	13	200	1993	92	852	3177
Разом за 1991 – 2003 рр.	51	35	328	3107	187	2614	6322

Як видно, особливе зростання кількості наукової продукції припадає на 2000–2003 рр., коли університет вийшов на новий рівень організації та якості роботи. Особливо

* Статистичні дані наведено на основі річних звітів про науково-дослідну роботу в інституті/університеті за 1991–2003 рр.

** Статистичні дані наведено на основі річних звітів про науково-дослідну роботу в інституті/університеті за 1991–2003 рр.

разючою видається різниця в порівнянні крайніх меж досліджуваного періоду – 1991 та 2003 рр.: опубліковано монографій – відповідно 2 проти 12, підручників – 2 проти 3, навчальних та навчально-методичних посібників – 3 проти 64, статей у вітчизняних виданнях – 77 проти 594, статей у зарубіжних виданнях – 2 проти 29, опублікованих тез – 250 проти 299 [22, арк. 50; 34, арк. 21].

Значною запорукою у розширенні можливостей для публікацій результатів досліджень стало видання таких матеріалів власними ресурсами університету. В окреслений період у закладі було опубліковано 61 збірник наукових праць. У 1997 р. започатковане перше фахове наукове видання «Вісник Черкаського університету» – серія «Історичні науки», в 1999 р. – серія «Філософія», а в 2001 р. – серія «Філологічні науки». В 2000 р., як уже згадувалося, стало виходити фахове видання «Український селянин», наступного року почав виходити науковий щорічник «Літературознавство. Фольклористика. Культурологія».

На базі університету були організовані й проведені понад 60 наукових та науково-практичних конференцій. Лише упродовж 1995–2000 рр. відбулося близько сорока наукових форумів міжнародного (6), всеукраїнського (19) та регіонального (14) рівнів [36, арк. 24].

Окремі конференції стали регулярними. Так, у період 1991–2001 рр. проведено 8 всеукраїнських наукових конференцій «Українська козацька держава: витoki та шляхи історичного розвитку». Також відбулося чотири Всеукраїнських симпозиуми з проблем аграрної історії (2000–2003 рр.), три Всеукраїнські наукові конференції «Актуальні проблеми металінгвістики» (2001–2003 рр.). Значний резонанс у науковому світі здобули міжнародні наукові конференції «Тарас Шевченко і європейська культура» (1999 р.), «Екологічні проблеми та перспективи їх вирішення в різних регіонах України» (2000 р.), «Актуальні проблеми історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» (2001 р.), «Професійно-художня освіта: теорія і практика» (2002 р.), «Тарас Шевченко і народна культура» (2004 р.) тощо.

Попри систематичне нарощування результатів науково-дослідної роботи, слабкою ланкою в її межах була винахідницька складова. Тож отримані у 1992–1994 рр. 4 авторські свідоцтва в галузі імунофізіології [23, арк. 26; 31, арк. 25; 37, арк. 28] стали радше винятком, аніж системним явищем. Щоправда, справа поліпшилася на початку 2000-х рр. Зокрема, у 2002 р. кандидат біологічних наук, доцент С. О. Коваленко (у парі з інженером В. О. Засядьвовком) отримав деклараційний патент України на винахід «Пристрій для вимірювання параметрів дихання» [35, арк. 11]. Наступного року група науковців закладу (доктори біологічних наук, професори М. В. Макаренко та В. С. Лизогуб, кандидат біологічних наук, доцент Д. М. Харченко, аспіранти Ю. О. Петренко та В. О. Пустовалов, інженер-програміст М. Е. Яковлев) отримали деклараційний патент на винахід «Спосіб визначення рівня функціональної рухливості нервових процесів людини», якому немає аналогів у світовій практиці [22, арк. 11].

Багаторічна наукова продуктивність окремих провідних науковців Черкаського університету, позначена високими кількісними і якісними показниками та спадкоємністю наукової діяльності, послугувала формуванню упродовж 1990-х – початку 2000-х рр. 15 наукових шкіл: професора В. С. Лизогуба (сформована в середині 1990-х рр., дослідницьке спрямування – проблеми вікової психофізіології); професора А. М. Гусака (сформована на початку 1990-х рр., дослідницьке спрямування – дослідження дифузії та фазових перетворень у сплавах); професора С. А. Жаботинської (започаткована на початку 1990-х рр., дослідницьке спрямування – когнітивна лінгвістика (англійська мова)); професора І. І. Кукурудзи (сформована в 1990-х рр., дослідницьке спрямування – соціально-економічні наслідки ринкових перетворень в Україні); професора Ф. Ф. Боєчка (сформована наприкінці 1980-х рр., дослідницьке спрямування – біохімія біологічно активних сполук); професора О. О. Селіванової (сформована наприкінці 1990-х рр., дослідницьке спрямування – проблеми когнітивної та комунікативної лінгвістики); професора Д. І. Говоруна (сформована на початку 1990-х рр., дослідницьке спрямування – творчість як проблема філософії); професора М. П. Іщенка (сформована наприкінці 1980-х рр., дослідницьке спрямування – соціально-політичні фактори інтегрування України в світове співтовариство); академіка АПН України Т. С. Яценко (сформована наприкінці 1980-х рр.,

дослідницьке спрямування – глибинна психокорекція); професора В. П. Мусієнко (сформована наприкінці 1990-х рр., дослідницьке спрямування – функціонально-комунікативний аналіз мови); професора О. Г. Перехреста (сформована в середині 1990-х рр., дослідницьке спрямування – історія Другої світової війни); професора А. Г. Морозова (сформована на межі 80–90-х рр. ХХ ст., дослідницьке спрямування – аграрна історія України); професора Н. А. Тарасенкової (сформована наприкінці 1990-х рр., дослідницьке спрямування – актуальні проблеми математичної освіти); професора В. Т. Поліщука (сформована в середині 1990-х рр., дослідницьке спрямування – дослідження наукових літературознавчих проблем, які осмислюють й аналізують на основі творчості письменників-уроженців Черкащини); професора В. В. Масненка (сформована на початку ХХІ ст., дослідницьке спрямування – історіографія, теорія та методологія історичної науки) [35, арк. 17–22; 38].

Наскрізною лінією освітнього процесу в університеті стало залучення до наукової діяльності студентів. Це здійснювалося за рахунок підготовки рефератів, курсових, дипломних та магістерських робіт, написання наукових статей і доповідей, участі в роботі наукових гуртків та проблемних груп, наукових конференцій, конкурсах наукових проектів тощо. Кафедри закладу в організації таких видів дослідницької діяльності особливу увагу приділяли індивідуальній роботі зі студентами. Слід зауважити, що масовість заняття студентством науковою роботою рік за роком поступово зростала. Приміром, коли в 1991 р. кількість таких студентів становила 44%, а кількість їх публікацій – 11, то в 1995 р. їх було вже 56% і 52 опубліковані студентами статті. Пік наукової активності студентів припав на 2002 і 2003 рр., коли дослідницькою роботою було охоплено понад 90%, а кількість публікацій становила відповідно 273 і 294. Не маловажну роль у зростанні масовості студентської наукової роботи зіграло щорічне (з 1999 р.) проведення на базі університету Всеукраїнської студентської наукової конференції «Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях студентської молоді» (неофіційна назва – «Родзинка»). Приміром, у 2002 р. у ній взяло участь 247 студентів університету та 26 студентів із інших навчальних закладів. У наступному році число учасників цієї конференції ще зросло і становило відповідно 382 і 15 студентів. Майже всі їхні доробки були опубліковані в збірниках матеріалів конференції. Також у 2003 р. студенти університету за результатами участі в інших наукових конференціях України та Польщі опублікували 15 своїх праць [22, 14–48; 33, арк. 31; 34, арк. 27; 35, арк. 14–32].

Висновки. Важливість якісного і продуктивного розвитку наукової роботи в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького в 1990-х – на початку 2000-х рр. чітко усвідомлювалася керівництвом і професорсько-викладацьким складом. Вона була стратегічним напрямком розвитку університету та здійснювалася в тісному взаємозв'язку з навчально-виховною діяльністю. Організація наукової роботи у закладі набула системного характеру, охоплювала як професорсько-викладацький склад, так і студентський загаль. Активізовано наукову діяльність кафедр, створено ряд науково-дослідних центрів. Започатковано ряд наукових фахових видань, проведено чисельні всеукраїнські та міжнародні наукові конференції. З огляду на це упродовж окресленого періоду суттєво зросли кількісні і якісні показники наукової роботи.

Список використаної літератури

1. Кузьмінський А. І. Науково-дослідна робота як ключовий напрям розвитку Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького // Записки Осередку НТШ у Черкасах: Праці історично-філософської, політологічної, філологічної та культурологічної секцій: Зб. наук. статей / За ред. А. Г. Морозова, А. Ю. Чабана, В. В. Масненка, В. Т. Поліщука. – Т. І. – Черкаси: РВР ЧДУ, 2002. – С. 4–8.
2. Масненко В. В. Десятиріччя Осередку НТШ у Черкасах: історія, сьогодення, перспективи // Вісник НТШ. – Львів, 2008. – Ч. 39 (зима-весна). – С. 5–7
3. Силка О. З., Синявська Л. І. Діяльність бібліотеки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького у повоєнний час // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. – № 23 (236). – 2012. – С. 128–138.
4. Фареній І. А. Двадцять років діяльності Наукового товариства істориків-аграрників // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – 2020. – Вип. 1. – С. 164–171.

5. Академік АПН Яценко Тамара Семенівна: науково-творчий шлях / С. М. Аврамченко, І. В. Євтушенко, І. М. Сергієнко: Вид. 3-є допов. – Черкаси: ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2005. – 174 с.
6. Корновенко С. В. Становлення та розвиток черкаської наукової школи істориків-аграрників професора А. Г. Морозова // Черкаському національному університету імені Богдана Хмельницького – 95: історія та сучасність: зб. тез та повідомлень за матер. Всеукраїнської науково-практичної конференції (26 лютого 2016 р., м. Черкаси). – Черкаси, 2016. – С.103-107.
7. Архипова Світлана Петрівна: Біобібліографічний покажчик / Укладач О. З. Медалієва; Авт. вступ. ст. А. Й. Капська. – Черкаси: Вид-во ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2007. – 36 с.
8. Білий Онуфрій Васильович: Біобібліографічний покажчик / Уклад. О.З. Медалієва; авт. вступ. ст. Н.Є. Карловська. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. – 28 с.
9. Босчко Федір Федорович: доктор біологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України: біобібліогр. покажч. / уклад.: А. П. Іржавська, Н. В. Демченко; наук. ред. Г. М. Голиш. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – 40 с.
10. Гоцуляк Віктор Володимирович: доктор іст. наук, професор. Біобібліографічний покажчик / за ред.: О. З. Медалієвої, Л. І. Синявської; авт. вступ. ст. В. М. Мельниченко. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – 72 с.
11. Градовський Анатолій Володимирович: доктор педагогічних наук, професор: біобібліогр. покажч. / уклад. Л. Г. Голиш; наук. ред. А. І. Кузьмінський. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2013. – 40 с.: портр. – (Бібліографія вчених Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького ; вип. 19).
12. Гусак Андрій Михайлович: Біобібліографічний покажчик / Уклад. О. З. Медалієва; Авт. вступ. ст. С. В. Корниенко. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. – 40 с.
13. Захаренко Олександр Антонович (1937-2002 рр.). Біобібліографічний покажчик (до 70-річчя від дня народження) / Укладачі: С. О. Захаренко, О. З. Медалієва. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2006. – 40 с.
14. Іщенко Микола Павлович: доктор філософських наук, професор: біобібліогр. покажч. / Уклад.: Т.І. Іщенко, В. О. Кіреєва, Л. Г. Лисиця. – Черкаси: Бізнес інноваційний центр ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016. – 116 с.
15. Кузьмінський Анатолій Іванович: доктор педагогіч. наук, професор. Біобібліографічний покажчик / уклад.: О. З. Медалієва, Л. І. Синявська; авт. вступ. ст. М. Б. Євтух – Черкаси: Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – 56 с.
16. Чабан Анатолій Юзефович: Біобібліографічний покажчик / Уклад. Л. Г. Лисиця, О. З. Силка, Л. І. Синявська; авт. вступ. ст. В. М. Мельниченко. – Черкаси: «Вертикаль», 2021. – 108 с.
17. Архів Черкаського національного університету (далі Архів ЧНУ). – Б. ф. – Б. оп. – Спр. 03–02. Річний звіт про науково-дослідну роботу за 2001 р. – 46 арк.
18. Архів ЧНУ. Ф. 193. Оп. 11. Спр. 1102. Річний звіт про науково-дослідну роботу за 1997 р. – 37 арк.
19. Архів ЧНУ. – Ф. 193. – Оп. 11. – Спр. 1158. Річний звіт про науково-дослідну роботу за 1998 р. – 40 арк.
20. Архів ЧНУ. – Ф. 193. – Оп. 11. – Спр. 1235. Річний звіт про науково-дослідну роботу за 1999 р. – 35 арк.
21. Архів ЧНУ. – Ф. 193. – Оп. 11. – Спр. 1307. Річний звіт про науково-дослідну роботу за 2000 р. – 51 арк.
22. Архів ЧНУ. – Б. ф. – Б. оп. – Спр. 04–07. Річний звіт про науково-дослідну роботу за 2003 р. – 60 арк.
23. Архів ЧНУ. – Ф. 193. – Оп. 11. – Спр. 881. Річний звіт про науково-дослідну роботу за 1993 р. – 43 арк.
24. Кафедра історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://histfilos.cdu.edu.ua/institut/kafedry/kafedra-iaкости-standartyzatsii-ta-upravlinnia-proektamy.html>.
25. Об'єднані спільною метою: документально-публіцистичний нарис про навчально-науковий інститут історії і філософії / автори-упорядники В. М. Мельниченко, А. П. Іржавська. – Черкаси, 2015. – 36 с.
26. Архів ЧНУ. – Ф. 193. – Оп. 11. – Спр. 1017. Накази ректора з основної діяльності №№ 102-178 за 1997 р. – 152 арк.
27. Осередок Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Черкасах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://histfilos.cdu.edu.ua/naukova-robota/naukovo-hromadski-obiednannia.html?start=4>
28. У ЧНУ вчергове зібралися знані історики-аграрники [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cdu.edu.ua/news/u-chnu-vcherhove-zibralsia-znani-istoryky-ahrarynyky.html>

29. Фареній І. А. Двадцять років діяльності Наукового товариства істориків-аграрників / І. А. Фареній // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – 2020. – Вип. 1. – С. 164–171.
30. Архів ЧНУ. – Ф. 193. – Оп. 11. – Спр. 1277. Накази ректора з основної діяльності №№ 104-196 за 2001 р. – 177 арк.
31. Архів ЧНУ. – Ф. 193. – Оп. 11. – Спр. 836. Річний звіт про науково-дослідну роботу за 1992 р. – 43 арк.
32. Архів ЧНУ. – Б. ф. – Б. оп. – Спр. 04–20. Листування з Міністерством освіти і науки України з питань контингенту, прийому і випуску аспірантів (2000–2007 рр.). – 119 арк.
33. Архів ЧНУ. – Ф. 193. – Оп. 11. – Спр. 978. Річний звіт про науково-дослідну роботу за 1995 р. – 40 арк.
34. Архів ЧНУ. – Ф. 193. – Оп. 11. – Спр. 787. Річний звіт про науково-дослідну роботу за 1991 р. – 38 арк.
35. Архів ЧНУ. – Б. ф. – Б. оп. – Спр. 04–07. Річний звіт про науково-дослідну роботу за 2002 р. – 34 арк.
36. Архів ЧНУ. – Б. ф. – Б. оп. – Спр. 02–04. Директивні матеріали (2000–2002 рр.) по навчальному відділу №№ 1–107. – 138 арк.
37. Архів ЧНУ. – Ф. 193. – Оп. 11. – Спр. 920. Річний звіт про науково-дослідну роботу за 1994 р. – 44 арк.
38. Наукові школи ЧНУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cdu.edu.ua/mij-universitet/naukova-j-inovatsijna-diyalnist/naukovi-shkoly.html?limit=6&start=0>

References

1. Kuzminsky, A. I. (2002). Research work as a key direction of development of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. *Zapysky Oseredku NTSH u Cherkasakh: Pratsi istorychno-filosofovskoyi, politolohichnoyi, filolohichnoyi ta kul'nturolohichnoyi sektsiy: Zb. nauk. statey (Notes of the Center of NTSh in Cherkasy: Proceedings of the historical-philosophical, political, philological and culturological sections), 1*, 4-8 (in Ukr.)
2. Masnenko, V. V. (2008). Decades of the NTSh Center in Cherkasy: history, present, prospects. *Visnyk NTSh (Bulletin of the NTSh), 39*, 5-7. Lviv (in Ukr.)
3. Silka, O. Z., & Sinyavska, L. I. (2012). Activities of the library of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy in the postwar period. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya istorychni nauky (Bulletin of the Cherkasy University. Series of historical sciences), 23 (236)*, 128-138 (in Ukr.)
4. Farenii, I. A. (2020). Twenty years of activity of the Scientific Society of Agrarian Historians. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya istorychni nauky (Bulletin of the Cherkasy University. Series of historical sciences), 1*, 164-171 (in Ukr.)
5. Avramchenko, S. M., & Yevtushenko, I. V., & Sergienko, I. M. (2005). *Academician of the Academy of Pedagogical Sciences Yatsenko Tamara Semenivna: scientific and creative way*. Cherkasy: ChNU Publishing House (in Ukr.)
6. Kornovenko, S. V. (2016) Formation and development of the Cherkasy scientific school of historians-agriculturalists of Professor A. G. Morozov. *Cherkas'komu natsional'nomu universytetu imeni Bohdana Khmel'nits'koho – 95: istoriya ta suchasnist'. Zb. tez ta povidomlen. za mater. Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (26 lyutoho 2016 r., m. Cherkasy) (Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy – 95: history and modernity: collection. abstracts and reports for mater. All of the Ukrainian scientific-practical conference (February 26, 2016, Cherkasy), 103-107*. Cherkasy (in Ukr.)
7. Arkhipova Svitlana Petrovna: Biobibliographic index. (2007). Cherkasy: ChNU Publishing House (in Ukr.)
8. Bilyj Onufriy Vasilyevich: Biobibliographic index. (2006). Cherkasy: ChNU Publishing House (in Ukr.)
9. Boechko Fedir Fedorovych: Doctor of Biological Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine: biobibliographic index. (2014). Cherkasy: Cherkasy: ChNU Publishing House (in Ukr.)
10. Gotsulyak Victor Vladimirovich: doctor history science, Professor. Biobibliographic index. (2008). Cherkasy: Cherkasy: ChNU Publishing House (in Ukr.)
11. Gradovsky Anatoliy Volodymyrovych: doctor of pedagogical sciences, professor: biobibliographic index. (2013). Cherkasy: Cherkasy: ChNU Publishing House (in Ukr.)
12. Gusak Andrey Mikhailovich: Biobibliographic index. (2006). Cherkasy: ChNU Publishing House (in Ukr.)

13. Zakharenko Alexander Antonovich (1937-2002). Biobibliographic index. (2006). Cherkasy: ChNU Publishing House (in Ukr.)
14. Ishchenko Mykola Pavlovych: Doctor of Philosophy, Professor: biobibliographic index. (2016). Cherkasy: ChNU Publishing House (in Ukr.)
15. Kuzminsky Anatoly Ivanovich: doctor of pedagogy. Science, Professor. Biobibliographic index. (2008). Cherkasy: ChNU Publishing House (in Ukr.)
16. Chaban Anatoliy Yuzefovych: Biobibliographic index. (2021). Cherkasy: Vertical (in Ukr.)
17. Archive of Cherkasy National University (hereinafter the Archive of ChNU). File no. 03–02: Annual report on research work for 2001 (in Ukr.)
18. Archive of ChNU. F. 193, op. 11, file no. 1102: Annual report on research work for 1997 (in Ukr.)
19. Archive of ChNU. F. 193, op. 11, file no. 1158: Annual report on research work for 1998 (in Ukr.)
20. Archive of ChNU. F. 193, op. 11, file no. 1235: Annual report on research work for 1999 (in Ukr.)
21. Archive of ChNU. F. 193, op. 11, file no. 1307: Annual report on research work for 2000 (in Ukr.)
22. Archive of ChNU. B. f., b. op., file no. 04–07: Annual report on research work for 2003 (in Ukr.)
23. Archive of ChNU. F. 193, op. 11, file no. 881: Annual report on research work for 1993 (in Ukr.)
24. Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. Retrieved from: <https://histfilos.cdu.edu.ua/instytut/kafedry/kafedra-iakosti-standartyzatsii-ta-upravlinnia-proektamy.html>
25. Melnichenko, V. M., & Irzhavska, A. P. (2015). *United by a common goal: a documentary-journalistic essay on the educational and scientific institute of history and philosophy*. Cherkasy (in Ukr.)
26. Archive of ChNU. F. 193, op. 11, file no. 1017: Orders of the rector on the main activity №№ 102-178 for 1997 (in Ukr.)
27. Branch of the Taras Shevchenko Scientific Society in Cherkasy. Retrieved from: <https://histfilos.cdu.edu.ua/naukova-robota/naukovo-hromadski-obiednannia.html?start=4>
28. Well-known historians-agrarians once again gathered at ChNU. Retrieved from: <https://cdu.edu.ua/news/u-chnu-vcherhove-zibralysia-znani-istoryky-ahrarynyky.html>
29. Farenii, I. A. (2020). Twenty years of activity of the Scientific Society of Agrarian Historians. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya istorychni nauky (Bulletin of the Cherkasy University. Series of historical sciences), 1*, 164-171 (in Ukr.)
30. Archive of ChNU. F. 193, op. 11, file no. 1277: Orders of the rector on the main activity №№ 104-196 for 2001 (in Ukr.)
31. Archive of ChNU. F. 193, op. 11, file no. 836: Annual report on research work for 1992 (in Ukr.)
32. Archive of ChNU. B. f., b. op., file no. 04-20: Correspondence with the Ministry of Education and Science of Ukraine on the contingent, admission and graduation of graduate students (2000-2007) (in Ukr.)
33. Archive of ChNU. F. 193, op. 11, file no. 978: Annual report on research work for 1995 (in Ukr.)
34. Archive of ChNU. F. 193, op. 11, file no. 787: Annual report on research work for 1991 (in Ukr.)
35. Archive of ChNU. B. f., b. op., file no. 04-07: Annual report on research work for 2002 (in Ukr.)
36. Archive of ChNU. B. f., b. op., file no. 02-04: Directive materials (2000–2002) for the educational department №№ 1-107 (in Ukr.)
37. Archive of ChNU. F. 193, op. 11, file no. 920: Annual report on research work for 1994 (in Ukr.)
38. Scientific schools of ChNU. Retrieved from: <http://cdu.edu.ua/mij-universitet/naukova-j-inovatsijna-diyalnist/naukovi-shkoly.html?limit=6&start=0>

MYKHAYLUK Yuriy, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department history of Ukraine Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: mykhailiuk_10@ukr.net

DEVELOPMENT OF SCIENCE IN BOHDAN KHMELNYTSKY NATIONAL UNIVERSITY OF CHERKASY (1990s - EARLY 2000s)

Abstract. Introduction. *At the present stage of development of higher education in Ukraine, the scientific component of its activities and its achievements are one of the determining indicators of progress and competitiveness of higher education institutions. This is especially important for those who are leaders in education in the regions. Such is Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy – a modern powerful educational and research center with a 100-year history, known and authoritative in Ukraine and far beyond. Today the university has significant achievements and rather high indicators of activity in the scientific sphere at the state level. A significant guarantee of this is the previous experience of scientific activity, the analysis of which deserves special attention. First of all, this applies to the rather complex period of the 1990s – early 2000s.*

Purpose. The aim of the article is to investigate the system of organization of scientific work at Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy and its achievements in the 1990s - early 2000s.

Results. *Departments, research centers and scientific societies, scientific schools and postgraduate studies became the basic centers of scientific work at the university. The construction of the strategy and the general management of the research work was carried out by the Rector's Office, in particular the Scientific Department, which was invariably headed by the Vice-Rector for Research, Professor II Kukurudza. Scientific activity in the institution was carried out according to the relevant annual and long-term work plans.*

The scientific work of the departments was built primarily in terms of research on collective and individual topics. For example, their number in 1999 was 37 and 126, respectively, in 2000 - 55 and 131, in 2001 - 44 and 128.

Expanding the range of scientific research, deepening their subject area, the search for new ways of cooperation of scientists contributed to the creation of new structures. In 1996, the Research Regional Center for the Study of the History of the Middle Dnieper of the Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine, headed by Professor A. Yu. Chaban, was formed at the Faculty of History. In 1997, a regional branch of the Taras Shevchenko Scientific Society, founded at Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, was established. A landmark event at the university was the establishment in 1999 of the Cherkasy Scientific Center for Shevchenko Studies (director V.T. Polishchuk). In 2000, the Research Institute of Peasants was established (headed by Professor A.G. Morozov).

The university had a targeted graduate school, and in some cases used graduate schools of other educational institutions and research institutions. An important event was the opening in 2003 of the first specialized scientific council at the university for the defense of candidate dissertations in the specialty «History of Ukraine», chaired by Professor A.G. Morozov. During 1991–2003, 112 scientific and pedagogical employees of the University received the status of Candidate of Sciences and 13 – Doctors of Sciences.

A special increase in the number of scientific products occurred in 2000-2003, when the university reached a new level of organization and quality of work. During the specified period, 61 collections of scientific works were published in the institution. In 1997, the first professional scientific publication «Bulletin of Cherkasy University» was launched – a series of «Historical Sciences», in 1999 - a series of «Philosophy», and in 2001 – a series of «Philological Sciences». In 2000, as already mentioned, the professional publication «Ukrainian Peasant» began to be published, the following year the scientific yearbook «Literary Studies» began to be published. «Folklore. Culturology». More than 60 scientific and scientific-practical conferences were organized and held on the basis of the university. During 1995–2000 alone, about forty scientific forums of international (6), all-Ukrainian (19) and regional (14) levels took place.

The long-term scientific productivity of some leading scientists of Cherkasy University, marked by high quantitative and qualitative indicators and continuity of scientific activity, served to form 15 scientific schools during the 1990s - early 2000s.

The cross-cutting line of the educational process at the university was the involvement of students in scientific activities. This was done through the preparation of abstracts, term papers, dissertations and master's theses, writing scientific articles and reports, participation in the work of scientific circles and problem groups, scientific conferences, competitions of scientific projects and more.

Originality. *For the first time the system and efficiency of scientific activity of the university in the specified period is revealed.*

Conclusion. *The importance of qualitative and productive development of scientific work at Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytsky in the 1990s and early 2000s was clearly recognized by the management and faculty. It was a strategic direction of the university development and was carried out in close connection with educational activities. The organization of scientific work in the institution acquired a systemic character, covering both the teaching staff and the student community. The scientific activity of the departments has been intensified, a number of research centers have been established. A number of scientific professional publications have been launched, numerous all-Ukrainian and international scientific conferences have been held. In view of this, the quantitative and qualitative indicators of scientific work have significantly increased during the outlined period.*

Key words: *science, research work, research center, postgraduate study, doctoral studies, dissertation, scientific conferences, publications, student science.*

Одержано редакцією 20.10.2021
Прийнято до публікації 25.10.2021

УДК 8(32.019):654.197

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-81-89

ПРИСЯЖНИЮК Юрій Петрович,доктор історичних наук, професор
кафедри історії УкраїниЧеркаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,

Orcid ID: 0000-0001-8324-4681

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

МАЛЬОВАНА Ольга Василівна,

аспіранка кафедри історії України

Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,

Orcid ID: 0000-0001-8181-349X

e-mail: malolya@ukr.net

ІДЕОЛОГІЧНІ КЛІШЕ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕЛЕПРОГРАМАХ ЯК ВИЯВ ПОСТІМПЕРСЬКОГО СИНДРОМУ

Автори статті пропонують оригінальний погляд на проблему збереження та виявлення стійких постімперських симптомів в українському суспільстві кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр., як вони знайшли своє відображення в ідеологічних кліше. Сферою поширення та використання цих словесних штампів (виразів, ідей) свідомо обрано популярні телепрограми, які в той час перебували на лідерських позиціях впливу на масову свідомість населення та почасти громадську думку. Авторами запропоновано робочу гіпотезу про те, що живучість постімперського синдрому та домінування в ЗМІ відповідних ідеологічних кліше мали спільне ментальне підґрунтя.

Ключові слова: *постімперське суспільство, інформаційні технології, ЗМІ, телевізійний ефір, ідеологічні кліше, українська спільнота.*

Постановка проблеми. Запропонована тема дослідження вимагає чіткої концептуальної визначеності, надто щодо залученого понятійного інструментарію – від широко вживаних термінів до спеціальних категорій, якими в науці прийнято передавати сутність напрацьованих знань. Утім, попервах звернемо увагу лише на поняття «ідеологічне кліше», позаяк термін «постімперський» («посттоталітарний» та ін.) синдром буде предметом подальших авторських студій. Стосовно телевізійних програм як «сучасних», то тут взято до уваги глибокі трансформаційні зміни останніх десятиліть у цій царині державного (національного), громадського (суспільного) життя та власне вузько професійної практики, а тому цілком свідомо й десь навіть передбачувано хронологію дослідження визначено кінцем 1980-х – першою половиною 2010-х рр.

Ідеологічне кліше автори статті розуміють як шаблонний вираз, що в окреслений період вживався в публіцистиці, журналістиці, промовах та інших різновидах усного спілкування державних, політичних і громадських діячів, також у програмних документах політичних партій і деяких інших структур із метою в лаконічній декларативній формі однозначно (безапеляційно) класифікувати й водночас дати оцінку історичним подіям, суспільно-політичним явищам, суб'єктам громадсько-політичного життя. З огляду на те, що історики (ширше – гуманітарії) виокремлюють два типи історичних понять, а саме ті, які пов'язують з минувиною в сенсі, що їхнє значення «змінюється разом з політичними змінами», і ті, що «розмежовують певний історичний період», ми схильні трактувати ідеологічне кліше як універсальний феномен, котрий належить до обох цих умовних груп [1, 336]. Кажучи інакше, шаблонність виразів як така, що отримає масове й модне використання в ЗМІ кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр., передусім телевізійних програмах, десь поєднувалася, на свій лад перепліталася з відчутною еволюцією статусів і ролей основних гравців медійного простору з самим складним процесом формування цього середовища як своєрідного ринку послуг. Відтак певною мірою увагу привертає сама комунікативна

природа сучасного телебачення з тим постколоніальним смисловим наповненням, яке було притаманне всім суб'єктам цього особливого діалогу – власникам, журналістам, авторам публікацій (прес-релізів), гостям студій та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ці дослідження й, відповідно, публікації умовно можна розділити на дві групи. Насамперед це розвідки, які присвячені характеристиці українського пострадянського суспільства. Їхні автори торкаються проблем способу мислення та ідентичності, кадрового потенціалу, трансформації інтелектуальних кіл суспільства як таких, а в першу чергу медійного простору, зокрема й у контексті різних аспектів дебатів європейських (східноєвропейських) фахівців щодо цієї сфери діяльності. До таких праць, поза сумнівом, належить книжка польської дослідниці українського походження Олександри (Олі) Гнатюк «Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність» [2]. У ній авторка використала добре відомий історикам своєю ефективністю міждисциплінарний підхід та низку продуктивних методів. На цій основі запропонувала ґрунтовний огляд дискусій у сучасному (посттоталітарному) суспільстві, так чи так пов'язаних із інтелектуальним виміром функціонування українських засобів масової інформації. По суті в монографічному дослідженні О. Гнатюк дає відповідь на цілий спектр суперечливих явищ і процесів, а саме: смисли («нові ролі») новітніх прозахідних, проросійських і власне українських манер сприйняття дійсності; вияв посттоталітарного (постімперського) синдрому в уявленнях і мисленневих практиках «ефірного співтовариства»; вибір між у найширшому значенні «традиційним», «універсальним», «талановитим» в осмисленні перспектив розвитку української культурної самобутності, а також особливо важливу для нас візію регіоналізму, який покликав до життя такі постколоніальні явища як провінційність, периферійність, маргінальність тощо [2, 245].

До другої групи тематичних розвідок належать вузько професійні праці, які набагато щедріше представлені в науковому доробку дослідників та есеях численних оглядачів, із тією особливістю, що вони порівняно рідше потрапляли в об'єктив історіографічних узагальнень і цитувань. Певною мірою така неуха була природною, бо близькість у часі ще досить міцно триматиме служителів Клію в полоні вибору між «науково затребуваним» матеріалом і тими сюжетами, які вони цілком виправдано могли ігнорувати.

Оскільки сфера історіографічного аналізу тут може бути справді безмежною, коротко зупинимося на типовому прикладі – публікації журналіста, телевізійного ведучого, письменника, шеф-редактора директорату Суспільного телебачення Юрій Макарова, яка побачила світ під назвою «Озирися». Відкриваючи для себе наукову спадщину класика французької історіографії ХХ ст. Фернана Броделя, він відразу наголосив на його унікальному таланті, умінні поєднати «всі складники суспільного організму країни, їхню динаміку впродовж століть і внутрішню логіку, яка мала, точніше має результатом нинішнього француза в усьому діапазоні від фермера до випускника Sciences Po...» [3]. Ю. Макаров визнав, що «свідомість сучасного українця щодо цього – мало не неорана нива. Усе, що стосується підвалин нинішнього стану українського народу (суспільства) та території або базується на радянському (російському) наративі, або відразу на креативній міфології про аріїв, Святослава Хороброго та козаків-характерників». У цьому контексті журналіст наважився дорікнути самому М. Грушевському, який нібито брався повторювати фейк М. Карамзіна про те, що «після Батия земля України була спустошена на століття, а згодом її заселили мігранти з північного сходу». Тому, мовляв, «один народ», тому – «спільна історія» [3]. Отож, загалом сциєнтичний за своєю сутністю наратив Макарова не витримує критики щодо чіткого й послідовного дотримання «меж досяжності» наукового методу. Хоча він і не передбачає будь-якої схильності до «антигуманних расових теорій», йому, щонайменше, бракує дотримання універсальних методів пізнання, зокрема діалектичного, феноменологічного, трансцендентального [4]. При цьому його найбільша цінність в акцентуванні пізнавального інтересу до внутрішнього світу сучасної (пострадянської) української людини як носія старих/нових ідеологічних кліше.

Метою дослідження є спроба з'ясувати практику використання найбільш поширених ідеологічних кліше в сучасних українських ЗМІ й у таких спосіб прояснити сутність синдрому, який визначав постколоніальну характеристику українського суспільства періоду «прощання з радянською імперією».

Виклад основного матеріалу. Згідно з чинною Конституцією, Україна вже три десятиліття є незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, проте й дотепер її минуле, як певна колоніальна культурна, ментальна, світоглядна спадщина, дається взнаки в різних сферах життя. На наш погляд, цей феномен мав би мало дивувати науковців, бо такий історичний «сценарій» передбачений цілою низкою обставин. Візьмімо до уваги хоча б той факт, що після ординського погрому XIII ст. і впродовж наступних століть русини/українці перебували в статусі об'єктів культурно-цивілізаційного впливу різних держав: від Великого князівства Литовського, Кримського ханства й Речі Посполитої до Російської та Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперій. Але особливий спадок у свідомості нинішніх її громадян залишив комуністичний СРСР. Причина цього не лише у відносно невеликому часовому проміжку, що віддаляє їх від розпаду «імперії Советов», а перш за все в тому, що практично впродовж майже всього періоду новітньої державності України була відсутня чітка політика, спрямована на формування української національної самоідентичності. Зрештою, виходило так, що «совки» на державних посадах продовжували вік своєму прототипу в суспільстві, причому на невизначений термін. Певні зрушення в цій сфері відбувалися хіба що під впливом подолання інформаційної блокади з євроатлантичним світом і протестних акцій, які отримали оригінальну назву «Майдан». Сам по собі Майдан – це, як з'ясувалося, лише перший крок у «правильному напрямку», задекларована воля до перемін, але не самі радикальні зміни. Наступні виборчі кампанії та саме «постмайданне» життя підтвердили це досить переконливо [12].

Навіть після Революції гідності, в умовах російської збройної агресії люди, котрі персонально переосмислили історію країни й, урешті-решт, повернулися в «природне коло» свого етосу, відчуватимуть шалений спротив як із боку «п'ятої колони» й співгромадян із «розмитого» ідентичністю, так і багатьох політиків, насамперед проросійських.

Розмитість ідентичностей, як вона торкатиметься національно-державницького самовизначення громадян України, триматиме у своїй мінливій орбіті не лише проблеми сьогодення, а й минувшини. Загальновизнаним стане факт, що історична концепція про княжу Русь, як «колиску трьох братніх народів», сформувалася в російській історіографії XIX ст. і отримала логічне продовження в ще більш ідеологізованій науці комуністичного режиму XX ст. Ця ж концепція міститиме постулат про існування на зорі державності східних слов'ян так званої «давньоруської народності». Власне радянські історики надали їй сциєнтичного «забарвлення», увівши до наукового обігу та поширивши використання самого терміну «Давня Русь». Якщо зважити, що публічна «прописка» альтернативних поглядів була заборонена, то стає очевидним квазінауковість такої практики. Утім, міфологічна сутність та чітке й послідовне політичне замовлення зробили свою справу.

Проблема не обмежилася назвою держави, а торкнулася всіх сфер використання й аспектів тлумачення історії Русі, позаяк сама сутність ідентичності вимагала тотальності уявлень, поглядів і дій. Багато в чому ключовим стало питання мови, яка в IX–XII ст. була нібито спільною для мешканців Києва, Галича, Новгороду, Смоленська, Суздаля. Насправді це далеко не так. Про поліетнічність, а отже, багатомовність Русі свідчитимуть як дані археології, так і літописні джерела, зокрема й «Повість минулих літ». Відомо, що на початку XX ст. український лінгвіст Степан Смаль-Стоцький помітив більшу схожість, певні спільні риси української та сербської мов, що не властиві російській мові. Він запропонував гіпотезу про формування української та інших східнослов'янських мов безпосередньо з праслов'янської мови й аргументовано заперечив існування в минулому спільної мови східних слов'ян. Такого ж погляду, але вже в інших варіантах порівняння, дотримуватимуться Євген Тимченко, Іван Огієнко, згодом Юрій Шевельов, Григорій Півторак та інші визнані знавці цієї проблематики [5]. До речі, у сусідній Росії на це не прийнято буде звертати увагу; факт необґрунтованості доктрини про давньоруську народність і першу руську державність як «спільну колиску» українців, білорусів, росіян лише драгуватиме колег із проімперського табору, які вперто продовжуватимуть наполягати на своєму – «спільній мовчазній спадщині... російської культури» [6, 325].

Такий стан справ не міг не позначатися на ідеологічних кліше в українських ЗМІ пострадянської доби, зокрема й телевізійних програмах. Демонструючи той чи інший

ступінь посттоталітарного синдрому, штатні працівники телеканалів, а також запрошені експерти й гості студій раз по раз «відтворюватимуть» свою ментальну залежність від «статусних» носіїв радянського мислення. У цій публічній сфері суспільного життя «прощання з імперією» відбуватиметься досить повільно й зазвичай не надто послідовно. Як слушно зазначив із цього приводу острозький історик Віталій Яремчук, «професійна позиція (працівників мас-медіа, журналістів. – Авт.) корелювала насамперед з їхніми політичними настроями, ідеологічною та національною ідентифікацією» [7, 135]. На певному етапі розвитку ЗМІ це загрожувало колапсом, але ситуацію рятувала, як не дивно, підпорядкованість телевізійних каналів олігархам, тобто групам осіб, що набули статків чи збагатилися завдяки контролю над державною (або регіональною) владою, також корупції, непотизму (кумівства). Розподіливши між собою національний ефір, вони тим самим визначили алгоритми монопольного позиціонування телеканалів у тих чи тих ціннісних координатах, ідентичностях, ідеологічних і політичних симпатіях. Виходило так, що тепер кожний глядач мав дивитися «свої» канали, зустрічатися зі «своєю» аудиторією, особисто симпатичними йому телевізійними ведучими й гостями.

Наш науково-пізнавальний інтерес до проблеми поширення й використання ідеологічних кліше на телебаченні передусім мотивовано завданнями поглибленого з'ясування суспільних реалій пострадянського суспільства. Коли ж мова заходить про постколоніалізм як історичне явище, то тут варто враховувати низку додаткових обставин. По-перше, цей термін отримав широке поширення в сучасній історіографії й на сьогодні його залучення в наукові дискурси потребує ознайомлення з досвідом відповідних тематичних студій у світовій історіографії. Для нашого випадку першочергове значення має, вочевидь, практика постколоніальних студій у країнах Східної Європи, які набагато ближчі до новітніх українських реалій. По-друге, багатовікове перебування України в складі Російської імперії та її спадкоємця – Радянського Союзу – лишило особливий слід у культурі, ментальності, моралі її мешканців, власне етнічних українців. І хоча ні про який «єдиний народ» із сучасними етнічними росіянами мова не йде, факт такої «часткової асиміляційної» спадщини не можна ігнорувати. На думку авторів, її потрібно вбачати у сфері політичної культури та медіа-інформаційних запозиченнях. В обох випадках своєрідним транслятором живучості цих «точок комунікації» виступали ЗМІ, у першу чергу ті, які на найвищому професійному рівні опановували мистецтво пропаганди. Ситуація ускладнювалася кількома обставинами, насамперед сприйняттям носіїв кліше чи не всіх ідеологічних різновидів самої України. Не є секретом, що тут існували вагомні відмінності доктринерського, також регіонального й навіть індивідуально-гуртового (кланового) характеру. Отримуючи час від часу потужне політичне сприяння, зокрема з закордону, вони не лише зберігалися в домінуючих сюжетах, а й виявляли неабияку спроможність підважувати та витіснити пропоновані їм альтернативи.

Постколоніалізм науковці визначають як напрямок мислення у філософії, теології, політології, історії, літературі, який сформувався орієнтовно в другій половині ХХ ст. і спрямований на осмислення наслідків колоніального становища/правління. Як ідейна течія, постколоніалізм орієнтований на вивчення ідентичності культури й літератури в сенсі інформаційного й власне культурно-сміслового конфлікту між колишніми або нинішніми колоніями та країнами-колонізаторами. З усіх дефініцій постколоніалізму для нас важливішим є його історичний контекст, де він виступає як «часовий маркер», що позначає період і/або процес деколонізації, а також «дискурс, який супроводжує цей процес» [8, 79].

Серед основних рис постколоніалізму українців (громадян України), які безпосередньо чи бодай опосередковано були причетними до діяльності та редакційної політики ЗМІ, назвемо такі: 1) концентрація думок на самотньому пізнанні колоніального минулого, насамперед розумінні важливості нав'язаних імперіями мови й культури як «своїх»; 2) значною мірою ігнорування сакральних аспектів життя як загальний (методологічний) підхід до його оцінки; 3) переконаність, що цінності «підпорядковані» владі, кар'єрі, фінансам; 4) неготовність до розпізнавання культурно-психологічних наслідків імперського панування, передусім у широко розповсюджених уявленнях, ідеологемах, міфологемах, літературних творах, наукових текстах; 5) загалом спрощені погляди (редукціонізм

мислення) на складні проблеми історії й сьогодення [8, 79]. Загальний підсумок цих міркувань полягає в тому, що використання застарілих ідеологічних кліше в ЗМІ було спричинене відсутністю новаторських поглядів, тоді як традиційні, стереотипні розмисли на той час уже не були спроможними відповідати на виклики часу. Саме тому питання другого Президента України Леоніда Кучми до народних депутатів «Скажіть мені, яку державу ми будемо?» виявилось риторичним, бо «насправді певне коло осіб уже точно вирішило, якою має бути майбутня Українська держава» [9].

Як правило, використання ідеологічних кліше найчастіше було пов'язано з відносно недалеким відрізком історичного часу, до якого людина чи її близькі родичі виявлялися безпосередньо причетними. Певне виключення тут становили телевізійні ефіри, коли розповсюдження відеоконтенту на глядацьку аудиторію було спеціально присвячено віддаленим у часі історичним подіям або гостями студії були науково-педагогічні працівники, представники громадських організацій, які особисто переймалися явищами чи, скажімо, відомими постатями далекої минувшини. У таких випадках вживані вирази, пропонувані або формульовані ідеї, цитовані історичні джерела чи художні твори часто-густо позначалися «перевантаженістю суперечностями», десь на межі втрати свого первинного сенсу. Водночас абсолютна більшість глядацької аудиторії, яка, як уже зазначалося, була налаштована на спрощене сприйняття дійсності, надто історичної, легко реагувала на міфи, спотворені форми свідомості. Люди не лише не відкидали сумнівних образів, символів, переказів або легенд, а й здебільшого вірили, що ці емоційно-психологічні, ірраціональні, а десь і суто інтуїтивні компоненти, так назагал вдало узгоджені з авторськими логічно-раціональними поясненнями, чи не найкраще репрезентували факти, події, процеси, тенденції, явища, окремі постаті.

І все ж частіше всього мова могла йти про ідеологічні контексти нової та новітньої історичних епох. У пострадянській Україні до такого зазвичай належали «будівництво комунізму», «дострокове виконання п'ятирічних планів», «перемога в соціалістичному змаганні», «введення в експлуатацію нових виробничих потужностей», «успішне завершення жнив», також причетність до всіх цих подій на рівні персонального знайомства з керівниками вищого рівня, відомими людьми-символами тієї епохи. І це попри те, що узагальнена теза про нібито потужний розвиток республіки (УРСР) не витримував критики й лише фрагментарно відповідав дійсності. Встановлено, що на середину 1970-х рр., тобто період, коли будівництво комунізму перетворилося на головний ідеологічний постулат режиму, сільське господарство СРСР відставало від аграрного сектору економіки США в 5 разів, а промислове виробництво у 1,5 рази. До того ж економіка «країни Рад» трималася на експлуатації природних ресурсів, що вважається характерним для колоніального типу господарювання. Тож, теза про потужний розвиток УРСР у складі СРСР виявилася науково не обґрунтованою, радше своєрідною ознакою посттоталітарного синдрому в ідеологічній публічній площині.

Загальновідомим на рівні знань зі шкільного підручника є той факт, що характерною рисою стратегії радянського керівництва в післявоєнний період було повернення до довоєнної моделі розвитку «народного господарства». В основу цієї старої/нової візії було покладено досить примітивну схему індустріалізації, що спиралася на пріоритетний розвиток кількох базових галузей важкої промисловості й здійснювалася за рахунок очевидного недофінансування решти економіки, передусім сільського господарства. Незважаючи на це, саме сільськогосподарська тематика (надто таких регіонів як Черкащина) й надалі посідала особливе місце в місцевих телевізійних ефірах. Інтерес до колишніх «передовиків», «новаторів», «ударників» підживлювався своєрідним вакуумом нових героїв свого часу (у 1990-х рр. з цим було особливо багато проблем). Відсутність тих, у кому була потреба у зв'язку зі здобуттям державної незалежності, сприяла заповненню цього вакууму старими кумирами – «вірними ленінцями». При цьому найважливішим лишався не світоглядний, а в політичний чинник. Якраз тому, коли симпатик колишнього СРСР продовжував перебувати на впливовій посаді, він і надалі цікавив журналістів.

Одним із таких «героїв» став попервах технік-механік сільськогосподарського виробництва, а потім багаторічний політик Омелян Парубок (1940–2017) із села Баштетчок

колишнього Жашківського району Черкаської області. До 1991 р. він належав до тих «кращих виробничників», які мали підтримку комуністичного режиму, по суті завдяки цьому сприянню ставали відомими, водночас своїм новим статусом і життєвою позицією слугували оригінальним «механізмом» забезпечення функціонування радянського режиму як такого. Тож, двічі Герою Соціалістичної Праці О. Парубку судилося ввійти в історію не так визнаним владою передовиком господарства, як членом ЦК КПУ, депутатом багатьох скликань Верховної Ради УРСР та України [10, 545]. Вірність комуністичній ідеології та системі він зберіг на все життя, попри те, що з кінця 1980-х рр. злочини кремлівської атеїстичної влади були вже добре відомі, а Україна обрала шлях альтернативного, тобто демократичного державного розвитку. Ба більше, О. Парубок підтримував усілякі одіозні рішення, притаманні українофобським політичним силам. Наприклад, особисто був серед тих 148 народних депутатів України, які в червні 2013 р. підписали звернення до польського сейму з проханням визнати геноцидом поляків події національно-визвольної війни України 1942–1944 рр. У такий спосіб О. Парубок та інші політики проросійської орієнтації прагнули «засудити злочинні діяння українських націоналістів» [11]. Заодно вони давали чіткий сигнал суспільству, що вірність Москві, якій вони колись дали клятву «служити до смерті», для них понад усе. Своєю чергою і для нас це принциповий епізод в осмисленні досліджуваного явища, бо він засвідчує, що посттоталітарний синдром, тобто сукупність ознак відданості людини комуністичним ідеалам, міг бути довічним, надто в разі, коли «спирався» на її ментальну залежність від влади, владних повноважень.

Щодо самої влади, то в перші десятиліття державної незалежності України, сформувалася практика реагувати на таку постколоніальну риторику в кращому разі мовчанням, у гіршому – поблажливостю й схвальністю. Згодом вона була підхоплена ідеологами «русского мира» й наразі використовується проросійськими політиками в контексті поширення міфологеми про те, що Росія – географічний сусід України зі «спільною історією та культурою», і з цим, нібито, треба змиритися. Ось зовсім нещодавній приклад невпинної риторики на цю тему від народного депутата 7 та 8 скликань Верховної Ради України Євгенія Мураєва. В ефірі каналу «Україна 24», що входить до медіаконгломерату «Медіа Група Україна» олігарха Ріната Ахметова, він заявив: «Я розумів, що це сусід, який нікуди не переїде. Я і дотепер так вважаю, що половина економіки нашої там. Усупереч вашим (звернення то опонентів. – Авт.) розповідям, що ми частина європейських народів. Коли я бачу угорців, болгар, я розумію, що ми слов'яни і наша частина народу – зовсім в іншому місці, у тому числі в Росії, Білорусі. У нас спільна історія, у нас багато століть узагалі історії, багато спільних воєн в одних окопах якраз проти тих, кого ви (опоненти. – Авт.) зараз називаєте братами».

Як легко переконалися зі сказаного «постколоніальним» політиком, у публічному просторі України прижилися й дотепер активно використовуються дефініції, що не відповідають історичній правді та науковому визначенню. Ба більше, у цитованих словах відчутна присутність контенту сучасних російських та білоруських ЗМІ, які спрямовані на досягнення антиукраїнських політичних цілей.

Своєрідним «рекордсменом» у цій царині залишався радянський міф про Другу світову війну, яка ще в оточенні диктатора Й. Сталіна отримала назву «Великая Отечественная война» [14, 13–16]. У період же, що його досліджуємо, телевізійні канали долучалися до різних аспектів її репрезентації, бувало, що навіть протилежних за змістом. З одного боку, одним із найпоширеніших синдромів в українських ЗМІ лишалася традиція називати війну «вітчизняною», а війська нацистської Німеччини – «фашистськими». І це попри те, що провідні вчені, також кваліфіковані співробітники Українського інституту національної пам'яті вже давно дали роз'яснення щодо фашизму як суто італійського явища, а нацизму, відповідно, як ідеології та політики Третього Райху. З іншого боку, ми й надалі спостерігали щорічні багатотисячні маніфестації в містах України, які по-сталінськи вшановували завершення війни, ігноруючи той факт, що кремлівський диктатор був безпосередньо причетним до початку воєнного лихоліття, катастроф, надмірно високої ціни перемоги над нацизмом, зрештою, однобічної, а отже, викривленої правди про війну [15]. У перші пострадянські десятиліття українські ЗМІ продовжували «підігрівати» таку роздвоєну

історичну пам'ять, часто-густо не відмовляли в наданні слові ні професіоналам, ні дилетантам, такою ж мірою ні патріотам, ні представникам проросійської «п'ятої колонії».

Показово, що зовсім нещодавно, під час головної події, присвяченої 30-річчю незалежності України – урочистостей та військового параду, які відбувалися на найвищому державному рівні й транслювалися багатьма українськими медіа ресурсами, був продемонстрований відеоролик із «самобутнім» відображенням історії української державності від княжої Русі до сьогодення. Період перебування України в складі СРСР сценаристами сюжету схарактеризовано, зокрема, так: націонал-соціалістичний режим подано як абсолютне зло, тоді як тоталітарний комуністичний режим виявився «негідником» лише через втечу за кордон конструктора Ігоря Сікорського, Голодоморо-геноцид 1932 і 1933 рр., репресії проти дисидентів (Василя Стуса та ін.). При цьому його відтворили ще й «знаменитим»: перемогою над гітлерівською Німеччиною, бурхливим («потужним») повоєнним розвитком (через що нібито Крим приєднали до України), подвигом ліквідаторів наслідків Чорнобильської катастрофи [13].

Висновки. Проблема ідеологічних кліше в українських ЗМІ, зокрема на телевізійних каналах, як вияв постімперського синдрому лишається однією з ключових для осмислення новітньої історії українського медійного простору. Своєю чергою, вона є своєрідним віддзеркаленням загального стану та тенденцій еволюції українського суспільства останніх десятиліть, конкретно від рубежу 1980–1990-х рр. Основними чинниками живучості цього синдрому варто вважати відсутність чіткої, цільової та виваженої в усіх відношеннях державної політики, потужний пропагандистський вплив на Україну, її політикум та громадськість з боку Російської Федерації, яка в такий спосіб вела боротьбу за своє імперське самозбереження після краху СРСР. Варто також враховувати «патріархальну» інформаційну культуру населення, яке традиційно віддавало перевагу міфологізованому способу мислення, де домінували логіка й емоції, власне чому голос науковців (інтелектуалів) лишався непочутим навіть зі зміною поколінь громадян.

Проблема потребує подальшого дослідження, зокрема в контексті з'ясування сутності самої пострадянської дійсності, позаяк постколоніальні (посттоталітарні) явища по-особливому позначатимуться на медійному просторі України, що в умовах революційного розвитку інформаційних технологій відчутно впливатиме на характер історичного поступу суспільства, життєдіяльність окремо взятих людей.

Список використаної літератури

1. Фарр Дж. Історичні поняття у політичній науці : «революція» / Джеймс Фарр // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2016–2017. – Вип. 9. – С. 319–339.
2. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / Оля Гнатюк. – К. : Критика, 2005. – 528 с.
3. Макаров Ю. Озирнися. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Columns>.
4. Сцієнтизм. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Сцієнтизм>
5. Шелеп М. Майдан – задекларована воля до змін, але не зміни / Михайло Шелеп // Громадський простір. – 20.11.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.prostir.ua/?focus=myhajlo-shelep-majdan-zadeklarovana-volya-do-zmin-ale-ne-zminy>.
6. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Григорій Півторак. – К. : Академія, 2001. – 152 с.
7. Вендина Т. И. Средневековой человек в зеркале старославянского языка : моногр. / Татьяна Ивановна Вендина. – Москва : Индрик, 2002. – 336 с.
8. Яремчук В. Історики «з партійним квитком і українською душею» в УРСР 50-х – 80-х років / Віталій Яремчук // Historia – mentalnoжж – toisamoжж. Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii / Pod redakcją K. Polasik-Wrzosok, W. Wrzoska i L. Zaszkiłniaka. – Poznań : Instytut Historii UAM, 2010. – S. 135–144.
9. Троян С. «Зміна парадигм» у сучасній українській історіографії : пострадянський дискурс / Сергій Троян // Historia – mentalnoжж – toisamoжж. Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii / Pod redakcją K. Polasik-Wrzosok, W. Wrzoska i L. Zaszkiłniaka. – Poznań : Instytut Historii UAM, 2010. – S. 75–80.
10. Грабовський С. Кучма і «кучмізм». До 20-річчя інавгурації другого президента України / Сергій Грабовський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua-uk/article/podrobici>.

11. Черкащина : історія краю та його людності / За ред. В. В. Масненка, В. Т. Поліщука. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2017. – 698 с.
12. Звернення депутатів від Партії регіонів і КПУ до польського Сейму. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Звернення_депутатів_від_Партії_регіонів_і_КПУ_до_польського_Сейму
13. Війна і міф. Невідома Друга світова війна / За заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Муравйова. – Х. : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. – 272 с.
14. День перемоги над нацизмом: подробиці з Харькова. 09.05.2021 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/watch/?v=220395492818103>
15. Військовий парад до Дня Незалежності у Києві. 24.08.2021 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/suspilne.news/videos/164252315822713>

References

1. Farr, J. (2016–2017). Historical concepts in political science: «revolution». *Eidos : almanac of theory and History of Historical science*. Issue 9. P. 319–339 (In Ukr.)
2. Hnatiuk, O. (2005). Farewell to the empire. Ukrainian discussion about identity. Kyiv (In Ukr.)
3. Makarov, Yu. Look around. Retrieved from: <https://tyzhden.ua/Columns/50/252773> (In Ukr.)
4. Scientism. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Сцієнтизм> (In Ukr.)
5. Shelep, M. Maidan – declared will to change, but not change. *Public space (Hromadskyi prostir)*. 20.11.2014. Retrieved from: <https://www.prostir.ua/?focus=my-hajlo-shelep-majdan-zadeklarovanavolya-do-zmin-ale-ne-zminy> (In Ukr.)
6. Pivtorak, H. (2001). The origin of Ukrainian, Russians, Belarussians and their languages. Myth and truth about the three Slavic brothers from the «common cradle». Kyiv : Academia (In Ukr.)
7. Vendina, T. I. (2002). Medieval man in the mirror of the old Slavonic language. Moscow (In Russ.)
8. Yaremchuk, V. (2010). Historians «with a party ticket and the Ukrainian soul» in the USSR 50's-80's. *Historia – mentalnoŭj – f toisamoŭj. Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii. Pod redakcj№ K. Polasik-Wrzosek, W. Wrzoska i L. Zaskilniaka*. – Poznac : Instytut Historii UAM. P. 135–144 (In Ukr.)
9. Troian, S. (2010). «Paradigm shift» in modern Ukrainian historiography : post-Soviet discourse. *Historia – mentalnoŭj – f toisamoŭj. Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii. Pod redakcj№ K. Polasik-Wrzosek, W. Wrzoska i L. Zaskilniaka*. – Poznac : Instytut Historii UAM. P. 75–80 (In Ukr.)
10. Hrabovskyi, S. Kuchma and «kuchmism». To the 20th anniversary of the inauguration of the second president of Ukraine. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici>. (In Ukr.)
11. Masnenko, V. V., Polischuk, V. T. (Ed). (2017). Cherkaschyna : history of the region and its people. Cherkasy (In Ukr.)
12. Appel of deputies from the Party of Regions and the CPU to the Polish Sejm. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/Звернення_депутатів_від_Партії_регіонів (In Ukr.)
13. Zinchenko, O., V'iatrovych, V., Murav'iov, M. (2016). War and myths. Unknown World War II (In Ukr.)
14. Victory Day over Nazism: details from Kharkov. 09.05.2021. Retrieved from: <https://www.facebook.com/watch/?v=220395492818103>
15. Military parade for Independence Day in Kyiv. 24.08.2021. Retrieved from: <https://www.facebook.com/suspilne.news/videos/164252315822713>

PRYSIAZHNIUK Yuriy, Doctor of Sciences (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

MALYOVANA Olga, graduate student of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: malolya@ukr.net

IDEOLOGICAL CLICHÉS IN MODERN UKRAINIAN TELEVISION PROGRAMS AS MANIFESTATIONS OF POST-EMPIRE SYNDROME

Abstract. Introduction. *The interest in the proposed research problem is caused by a number of factors, first of all the especially important role of mass media in the Ukrainian society of the period indicated in the title of the article. At the same time, ideological clichés, which found their mass use in journalism, as well as in program documents of political parties, public organizations, represented the public (television) discourse of their time, were a reflection of how people really thought and did. This aspect makes it possible to avoid manipulation, to imagine and interpret the recent historical past*

through the eyes of contemporaries. In addition, the creation of the narrative should take into account the very communicative nature of postcolonial television in Ukraine with its mental content, which was somehow inherent in all subjects of this national dialogue – media owners, journalists, authors of publications (press release), studio guests and etc.

Purpose. The aim of the study is to clarify the experience of using the most common ideological clichés in modern Ukrainian media and thus to understand the syndrome that defined the postcolonial essence of Ukrainian society in the period of «farewell to the empire».

Methods. Achieving the goal is based on the involvement of ways of socio-spatial thinking, which in modern historiography is defined by the concept of «mental (cognitive) maps».

Results. Ideological clichés in the modern media of Ukraine have become a kind of synthesized reflection of the general state and trends of Ukrainian society from the turn of the 1980s to the mid 2010s. The nature of this slice of awareness and representation of Ukrainian postcolonial realities was affected by a whole range of factors, primarily the increased social role of the media in this, «transitional» period in history.

Originality. The scientific novelty of intelligence is determined by a reasonable generalization of the main factors of survival of the postcolonial syndrome of the Ukrainian community in the first decades of modern statehood, as they are reflected in the dominant ideological clichés in the media.

Conclusion. The problem raised by the authors needs further research, in particular in the context of elucidating the characteristics of postcolonial (post-Soviet, post-totalitarian) society, as its very position at that time particularly affected the media space of Ukraine, which in turn uniquely influenced the lives of people.

Key words: postcolonial society, information technologies, mass media, television broadcasts, ideological clichés, Ukrainian community.

Одержано редакцією 17.09.2021
Прийнято до публікації 25.10.2021

УДК 94:355.4-025.26(470:477):316.658(477-074)
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-89-97

ПЛАТМІР Ярослав Леонідович,
доктор філософії
Orcid ID: 0000-0001-8205-7286
e-mail: metsepman91@gmail.com,

ХОМЕНКО Денис Володимирович,
аспірант, старший лаборант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0002-3369-9239
e-mail: homenkodenis96@gmail.com

МОНУМЕНТАЛЬНА ПРОПАГАНДА ЯК ЗАСІБ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ (на прикладі тимчасово окупованих територій ОРДЛО)*

У статті розглянуто особливості впливу монументальної пропаганди окупаційних адміністрацій на тимчасово непідконтрольних уряду України територіях Донецької та Луганської областей у контексті російсько-української війни. Встановлено, що важливу роль у формуванні квазіісторичного та антиукраїнського пам'яттєвого дискурсу на окупованому Донбасі відіграють «монументи» встановлені бойовиками. На основі конкретних прикладів виділено три групи формування викривленого мнемонічного простору: імперська, радянська та окупаційна. Визначено, що апеляція окупаційною владою до застарілих архетипів та створення нового історично викривленого пантеону є дієвим аспектом гібридної війни РФ проти України та ідеологічної окупації Донбасу.

Ключові слова: монументальна пропаганда, ОРДЛО, гібридна війна, ідеологічна окупація.

* Публікація містить результати досліджень, проведених у межах грантового проєкту Національного фонду досліджень України № 2020.02/0103 «Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛО, АР Крим, Севастополь)».

Постановка проблеми. В умовах російсько-української війни пам'ятникотворення, або ширше, створення та збереження культурної спадщини, є однією з найважливіших засобів політики історичної пам'яті. У той час, коли в Україні продовжується політика «декомунізації» та ліквідовуються монументи присвячені радянським та російським історичним подіям, представники окупаційної адміністрації РФ в ОРДЛО активно реанімують радянський та впроваджують новий, квазіісторичний пам'яттєвий історичний дискурс шляхом монументальної антиукраїнської пропаганди. Як відомо, монумент, який за своєю суттю, є інструментом привласнення простору державою та національними елітами [12, 88] слугує дієвим засобом впливу на формування історичної свідомості мешканців ОРДЛО, що перебувають під тимчасовою окупацією Росії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання монументальної пропаганди в ОРДЛО вкрай мало освітлене у вітчизняній історіографії. Та можемо виділити кількох дослідників які побіжно зупинялись на пропонованій проблематиці, це А. Любарець [12], Т. Ігнатєва [8], О. Поплавський та Д. Щєпова [16], Т. Білоус [19], Д. Титаренко [18].

Але найбільша кількість матеріалів уміщена в інтернет-ресурсах, які слугують одночасно й джерелами дослідження. Багато аналітичних розвідок та коментарів знаходяться на порталі «Радіо Свобода», де окрім журналістських коментарів розміщені фотографії монументів з ОРДЛО, також інформацію можна почерпнути з ресурсів «Дєро.Донбас», «Вчасно», «Діло» та інших.

Мета статті – на основі конкретного матеріалу проаналізувати монументальну пропаганду як засіб гібридної війни РФ проти України, зрозуміти феномен ідеологічної складової російської агресії, дослідити як за допомогою «війни пам'ятників» на тимчасово невідконтрольній владі України територіях Донецької та Луганської областей формується альтернативна реальність, головною метою якої виступає втягнення регіону в систему «русского мира».

Виклад основного матеріалу. Тривале перебування українських земель у складі СРСР залишило помітний відбиток у формуванні національного мнемонічного простору та колективної пам'яті. Формування історичної політики на радянських територіях, як екстремальної сурогатної моделі викривлення минувшини та неприхованої інструменталізації історії та мистецтва для маніпуляції суспільною свідомістю мало чітку мету – вписання української історії в єдину більшовицьку ідеологізовану історичну парадигму, у тому числі за допомогою нав'язування ідеологічно «правильних» агентів пам'яті. Комуністичні лідери навіть не приховували, що вбачали в мистецтві «могутню ідейну зброю в справі революційних перетворень» [17, 6]. Після 1917 р. більшовики заявили, що монументальна пропаганда, безумовно, є справою нагальною – сам Володимир Ленін наголошував на цьому й ініціював свій «план монументальною пропаганди». «План» складався з двох основних проєктів: прикрашання будівель революційними гаслами й меморіальними дошками та встановлення пам'ятників на честь революційних лідерів [11].

Уже в ХХІ ст. ідейні засади ленінського плану «монументальної пропаганди» знайшли своє втілення в окупаційному історичному дискурсі на територіях ОРДЛО і Криму. З початком російської окупації Криму та гібридної війни в Донецькій та Луганській областях окупаційні адміністрації взяли курс на ліквідацію національної колективної пам'яті та тотальну зачистку українського мнемонічного простору, що насамперед відобразилось у «монументальній політиці».

Розглядаючи монументальну політику на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей можемо виділити три групи об'єктів, завдяки яким відбувається формування викривленого мнемонічного простору:

1. Імперська складова.
2. Радянська спадщина.
3. Новітня окупаційна меморіалізація.

До монументів імперського історичного дискурсу можемо віднести пам'ятники російським імператорам та діячам царської Росії. Типовим прикладом є відкритий у травні 2021 р. представниками окупаційної адміністрації РФ в ОРДЛО, бюст Олександра Невського в Луганську. «Так звані» ЗМІ відразу охарактеризували захід як «відкриття

пам'ятника великому полководцю, котрий зберіг Русь» та «був уособленням руського народу» [13]. Подібна ситуація і в окупованому Донецьку. В 2019 р. з різницею в кілька місяців було відкрито пам'ятники російському імператору Миколі II [3] та його сину Олексію Романову [15]. Варто зазначити, що в обох випадках, окрім представників окупаційних адміністрацій були присутні й священники «так званої» УПЦ МП (РПЦ в Україні – *Авт.*), а монумент малолітньому Олексію Романову встановлений на території церкви згаданої конфесії. Це дає підстави стверджувати, що релігійна організація «УПЦ» є активним гравцем проти українського пам'яттєвого дискурсу. Наочним прикладом такої антидержавницької риторики є той факт, що ще під час встановлення бойовиками у Луганську закладного каменю для спорудження пам'ятника Олександрю Невському митрополит Митрофан Юрчук зазначив, що потрібна єдність народів Святої Русі [8, 239].

Ще один сучасний монумент Донеччини – пам'ятник Антону Павловичу Чехову. Постаць якого окупанти також, доволі незграбно, намагаються вписати в ідеологічний контекст «русского мира». Майже в самому центрі Донецька, на набережній Кальміуса, 22 квітня 2020 р. було встановлено пам'ятник письменнику. Скульптура виконана в парковому стилі з бронзи та розміщена за столом разом з чайкою, спиною до так званого «Першого республіканського гастроному». Місцеві «історики» визначили, що рідний Чехову Таганрог у XIX ст., як і Юзівка, входили в один Бахмутський повіт. Тому 160-річчя Чехова, незважаючи на «притягнутість за вуха» його приналежності до Донбасу, в 2020 р. святкувалося в рамках спеціальної т.зв. «державної» програми [7].

Другий важливий для Росії аспект у монументальній пропаганді – реанімування радянської спадщини, зокрема встановлення пам'ятників, які присвячені подіям та постатям «Великої вітчизняної війни». Причиною такої квазіісторичної політики є культивування «великої перемоги над фашизмом» та взяття в полон дискурсом радянщини.

В квітні 2021 р. в окупованому селищі Ольгінське біля Амвросіївки з'явився бюст Йосифа Сталіна – пам'ятник встановили активісти «комуністичної партії ДНР» [14]. Монумент був обнесений червоним паркан-сіткою та на час відкриття вшанований почесним караулом [10]. Сайт «компартії ДНР» так подає цю заідеологізовану подію: «Промовці відзначили величезний внесок товариша Й.В. Сталіна в становленні, будівництві Радянського Союзу, величезну роль як Верховного Головнокомандувача Збройними Силами СРСР у розгромі фашистської Німеччини та всіх її союзників у Великій Вітчизняній Війні та звільнення європейських країн від фашизму у Другій світовій війні, розгром імперіалістичної Японії» [14]. Планується також встановити пам'ятник Сталіну і в самому місті Донецьк, що свідчить про засилля радикалізації в умах не лише так званої «комуністичної партії ДНР», а й у всього тамтешнього керівництва невизнаної «республіки».

Подібно ситуація і в окупованому Луганську, де в 2015 р. був встановлений пам'ятник Й. Сталіну, що наочно продемонструвало, що політико-ідеологічна лінія маріонеткової влади в «народних республіках» цілком і повністю співпадає з курсом Кремля на «повзучу ресталінізацію» [16, 91]. Одним з наслідків такої «десовєтизації» стали синхронні «укази» окупаційних адміністрацій про використання найменувань «город Сталино» та «город Ворошиловград» поряд з сучасними назвами Донецька та Луганська при проведенні заходів, пов'язаних з Другою світовою війною [16, 91].

У контексті розгляду монументальної політики, що тематично пов'язана з подіями 1941-1945 рр. варто зацентрувати увагу на функціональній зумовленості створення подібних пам'ятників окупаційними адміністраціями. Можемо констатувати, що основним завданням комеморативних практик в ОРДЛО є трансформація пам'яттєвого дискурсу, пов'язаного із подіями німецько-радянської війни та створення «культових» місць поклоніння «Великій вітчизняній війні». Типовим прикладом є заходи в окупованому Донецьку під час відзначення 70-ї річниці Перемоги були проведені 9 травня 2015 р. Вони почалися з покладання квітів до пам'ятників радянським воєначальникам К. Гурову, Ф. Гринкевичу, М. Ватутіну, Ф. Толбухіну, а також до пам'ятника «Жертвам фашизму». Місцем офіційних заходів став меморіал «Визволителям Донбасу», біля якого відбувся мітинг, на якому виступили Представники окупаційної адміністрації РФ в ОРДЛО, представники ветеранських організацій, а також депутат Державної думи Російської Федерації О. Журавльов [18].

Зрощуючи, в тому числі, нове покоління в ненависті до «бандерівців» російська пропагандистська машина не гребує тим, що ставлять пам'ятники «жертвам українських карателів», «ополченцям Донбасу» і т.п. Ось саме цей, заявлений нами на початку, третій аспект і є переважаючим в монументальній пропаганді на тимчасово непідконтрольних уряду України територіях Донецької та Луганської областей.

Пам'ятники та меморіали «ополченцям, котрі загинули від карателів київського режиму», статуї янголів та хрести для захисників псевдо республік, пам'ятні дошки «героям Л/ДНР» – все це і є реаліями монументальної пропаганди на окупованих територіях, якої щодня в містах і селах ОРДЛО стає все більше. Тим більше, що пропаганда через пам'ятні знаки більш довговічна, ніж через телебачення, газети та радіо [2].

Окупаційне телебачення регулярно інформує про те, що з'явилася чергова меморіальна дошка на одній зі шкіл – черговому «герою Новоросії». Така ж ситуація і з пам'ятниками як такими, які встановлюються для того, аби люди, які проживають в псевдореспубліках вірили у реальність власної «автономії», «окремішності краю» через звання до певних культурних кодів і символів.

Характерно, що пам'ятники т.зв. «теперішнім героям Донбасу», переважно це кам'яні плити, досить часто розташовують поблизу або й в просторі меморіалів радянським солдатам, які загинули під час Другої Світової війни. Таким чином створюється певна викривлена реальність, у якій ніби продовжується «боротьба з нацизмом» [2].

За період окупації Донеччини російські скульптори та громадські діячі неодноразово надсилали в місто Донецьк в дар бюсти радянських «ВДВшників», пам'ятники святих Російської православної церкви, поклонні хрести в знак дружби, скульптуру «Дітям Донбасу, дітям війни». Подібні подарунки реалізуються через проект «Алея російської слави», які декларують своєю єдиною ціллю «відродження патріотичного духу російського народу». Найцікавішим є те, що головні партнери вказаного проекту – організація «Росвійськцентр» при російському уряді та офіційне Військово-історичне товариство [2].

Дуже важливим для російської влади, яка має своїх ставлеників у так званих «республіках» (в нашому випадку в псевдореспубліці «ДНР»), створити біло-чорний міф про те, що «захисники республіки» хороші, а «українські карателі», відповідно, погані. Найкращим і найдієвішим методом для цього є увіковічення пам'яті «загибелі мирних жителів від київської хунти», тому що це викликає більше жалю, ніж загибель якогось військового (одного чи багатьох). У такому разі місцеві жителі можуть швидше перейнятися трагедією, а їхні емоційні переживання надовго закріпляться у пам'яті [2].

В 2015 р. т.зв. влада «ДНР» та окупаційна адміністрація міста Донецьк заклала в парку «Ленінського комсомолу» Алею янголів. Вона присвячена пам'яті загиблих дітей. На початку алеї встановлено гранітний знак, з вибитими на ньому золотими буквами «Алея янголів. Пам'яті загиблих дітей Донбасу». Раніше, на цьому місці, була дошка з фотографіями загиблих маленьких «донбасівців». Щороку, 1 червня, на Всесвітній день захисту дітей, сюди приносять квіти. Тим самим забезпечується дієвість монументальної пропаганди [1].

Спекуляція на темі вбивства мирних громадян псевдореспубліки «бандерівськими карателями» знаходить відображення у відповідних монументах. Як приклад, споруджений у серпні 2015 р. пам'ятник «Загиблим громадянам ДНР». Символічно, що для його виготовлення використали снаряд системи залпового вогню «Град», з якого ніби виростають чотири викувані троянди, а форми шипів троянд нагадує гільзи. Ініціативу та виконання на себе взяли ковалі з окупованого Донецька. Скульптура знаходиться у тому ж парку «Ленінського комсомолу» [1].

Варто сказати і про пам'ятні таблички, знаки та пам'ятники терористам, так званим «визволителям Донбасу від українських карателів». З часу окупації частини території Донеччини, тобто з 2014 р., таких прикладів можна навести багато, тому що вони зростали як гриби після дощу. Застосовуючи підміну понять окупаційна влада працювала і працює над міфами про власний «пантеон героїв», котрі «мужньо боролися проти засилля київської хунти».

На думку ідеологів з РФ та місцевих сепаратистів монументальна пропаганда та ідеологія працює так, що не потрібно вкладати багато коштів та збирати багато люду [7]. У Донецьку збираються встановити пам'ятну дошку російським найманцям, які загинули

навесні 2014 р. в боях за Донецький аеропорт. Тобто меморіальну дошку збираються встановити окупантам, котрі перетворили Донецьк у напівзруйноване місто, що знаходиться у сірій зоні. Сюжет про встановлення меморіальної дошки вийшов на донецькому каналі «Перший республіканський». Денис Казанський, як дослідник цих подій та автор статей і книг, радить переглянути даний сюжет усім, хто ще досі вірить в байки про «внутрішній конфлікт в Україні» та непричетність Росії та росіян до вбивств мирного населення та українських захисників [9]. У вказаному сюжеті йде мова про те, що «за ініціативою Московського оргкомітету родичів загиблих добровольців Новоросії, в республіку передали пам'ятний барельєф, присвячений добровольцям із Росії, які в 2014 році захищали Донецький аеропорт» [9]. Варто звернути увагу на те, що вже присутнє нове формулювання: ніхто не приховує що «іхтамнет»! Російські окупанти, які вбивали українських військових, виявляється заслуговують на вшанування. Враховуючи такі моменти, варто б, на нашу думку, й надалі вести збір матеріалів для міжнародного трибуналі в Гаазі, так як лиш в одному сюжеті «Донецького» телебачення, так показово висвітлюється причетність російських окупаційних військ до розгортання війни на українських територіях. І таких сюжетів, як і документів, є дуже багато.

Варто більш детально поговорити і про пам'ятники, встановлені ватажкам терористів та іншим особам причетним до військової агресії на Донбасі. У парку культури і відпочинку Донецька розміщені бюсти ексватажка бойовиків Захарченка, російського співака Кобзона і командира батальйону «П'ятнашка» на псевдо «Мамай». Стосовно пам'ятника Захарченку – колишній ватажок «ДНР» тепер стоїть у повний зріст на цвинтарі «Донецьке море», а з боків його оточують чотири янголи. На будинку, де був підірваний «Моторола», за адресою вулиця Челюскінців, 121, встановили меморіальну табличку [6].

У серпні 2020 р. відбулося показове відкриття пам'ятника військовому злочинцю, ватажку бойовиків «Гіві» в Донецьку. За словами колишнього в'язня концтабору «Ізоляція» Станіслава Асєєва, відкриття цього надгробка є яскравою картинкою для вільної економічної зони, про яку говорив голова ТГК Леонід Кравчук, та виборів в ОРДЛО. Далі пряма мова з сторінки у Facebook самого Асєєва: «У Донецьку відкрили пам'ятник Гіві. Тисячі могил з надгробками «павших героїв» у Макіївці, Харцизьку, Донецьку, Такі ж тисячі їх рідних і близьких, які ненавидять Україну й досі кладуть георгіївську стрічку на могили свої чоловіків чи синів, – і ціле покоління вже тих, хто Україну навіть не знає, гордо крокуючи повз бюсти Захарченка, Гіві і Мотороли з нашивками військових ліцеїв «Л/ДНР...» [4].

«Мінування» історичної пам'яті активно відбувається і на тимчасово окупованій території Луганської області. До початку російської війни проти України, міська влада Луганська і громада довго сперечалися, що встановити у тому сквері – чи монумент Катерині II, чи янгола. Крапку в багаторічній дискусії поставили сепаратисти. Тепер там стоять «ополченці» в образі козака, «афганця» та «зеленого чоловічка». Подейкують про портретну схожість постатей на Мозгового, Бабая та Мільчакова. Як заявляв тодішній «голова» ОРЛО Ігор Плотницький, «це ті, завдяки кому республіка вижила і встала на ноги» [5].

У лютому 2018 р. в окупованому Луганську був встановлений монумент так званим «російським добровольцям» – окупаційному контингенту в ОРДЛО, що підпорядковані Міністерству оборони та іншим силовим відомствам РФ. У серпні 2015 р. до 85-річниці створення радянських повітряно-десантних військ в Луганську урочисто відкрили пам'ятник бойовикам-десантникам так званої «ЛНР». У вересні 2017 р. в луганському парку «Дружби народів» був встановлений пам'ятник «Они отстояли Родину» на якому в камені вибиті слова «Если в душе твоей Родина есть, встать на защиту её – честь». У Куйбишевському районі Донецька встановлена кам'яна плита зі словами «Мирным жителям Куйбишевского района и поселка Весёлый погибшим в результате агрессии киевской хунты в 2014-2016 гг.». Подібні слова також викарбувані на закладному камені пам'ятника в Іловайську, інших місцях окупованого Донбасу [16, 91].

У порівнянні з монументами радянського минулого, новітня окупаційна меморіалізація має на меті чітку ціль – нав'язати населенню тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, нову політику пам'яті, де Україна є найбільшим ворогом, а також створити пантеон нових героїв «захисників Донбасу». Зокрема, там щороку згадують

обстріл зупинки «Боссе» та збиття Боїнга, але сепаратисти досі звинувачують у них українську армію. Мабуть, найяскравіший приклад подібної практики в Лутугиному: на меморіальній плиті «Книга пам'яті» серед імен загиблих цивільних та комбатантів є і місцеві мешканці, розстріляні сепаратистами, імовірно за те, що допомагали ЗСУ. Це зовсім не заважало на відкритті пам'ятного знаку відтворювати стандартний наратив про «київську хунту», від якої Донбас врятували сепаратисти. Біля цієї меморіальної плити проводяться заходи вшанування пам'яті жертв Одеської трагедії тощо. Тут же вшановується пам'ять жертв авіаудару по Станиці Луганській, що нині знаходиться на підконтрольній Україні території. Пам'ятні заходи з цієї нагоди проводяться і в інших містах тимчасово окупованої території Луганської області. Показово, що пам'ять жертв обстрілів Маріуполя, Краматорська й автобуса під Волновахою не вшановують на непідконтрольних територіях [19].

У використанні монументальної пропаганди в ОРДЛО, особливий акцент робиться на жертвах серед дітей. Їм присвятили меморіал «Алея янголів» (Донецьк, 2015) [20], проводяться різноманітні пропагандистські заходи, як от влітку, 2019 р. місцеві «активісти» прикрасили повітряними кульками алею у парку Щорса (Луганськ) «у пам'ять про дітей, яких забрала кровопролитна війна, яку розпочали незаконна українська влада» [21].

Та паралельно зі створенням власного історично-викривленого пантеону «героїв» окупаційними адміністраціями в ОРДЛО здійснюється також тотальна зачистка українського мнемонічного простору. Одним з перших, навесні 2015 р., бойовики демонтували барельєф поета Василя Стуса біля входу до філологічного факультету Донецького національного університету [22], знищили унікальний пам'ятник гривні біля донецького «Промінвестбанку» [23] та меморіальну плиту присвячену жертвам КДБ і МГБ на фасаді Донецької міської музичної академії [24]. А в непідконтрольній Україні Луганську демонтували пам'ятник-барельєф Тарасу Шевченку, який розташовувався біля захопленої будівлі Луганського національного університету [25].

Висновки. Отже, для маніпуляції свідомістю мешканців тимчасово окупованих районів Донеччини та Луганщини, представники окупаційної адміністрації РФ розпочала масштабну інформаційну кампанію у формі монументальної пропаганди та викорінення українського пам'яттєвого простору. Основними напрямками інформаційного впливу мнемонічної агітації, в умовах російської агресії, є такі: формування російського царсько-імперського дискурсу (історична реабілітація російських монархів та військових діячів); відродження радянських символів та створення культу «великої перемоги»; започаткування нового окупаційного пантеону «героїв» та «місць пам'яті» (ідеалізація терористів). Завдяки цим прийомам, у мешканців ОРДЛО, які перебувають під тимчасовою окупацією Росії, формується імпліцитна пам'ять, що становить суттєву загрозу українським інтересам на Донбасі.

Наголосимо, що активна апеляція окупаційною владою до застарілих архетипів та створення нового історично викривленого пантеону є чи не найдієвішим аспектом гібридної війни РФ проти України та ідеологічної окупації Донбасу.

Перспективною для подальшої наукової розробки проблеми деокупації територій Донбасу може стати дослідження монументальної політики в окупованому Криму та порівняння особливостей і методів її впровадження з ОРДЛО, а також дослідження формування пам'яттєвого дискурсу на окупованих територіях.

Список використаної літератури

1. 30 главных памятников Донецка // must-see.top. – 2021. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cutt.ly/VTyzLQI>
2. Бабич Л. Как боевики на Донбассе создают новую реальность через памятники / Л. Бабич // Радио Свобода. – 2017. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org>.
3. В Донецке установили памятник Николаю II // 62.ua. – 2019. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.62.ua/news/2507323/v-donecke-ustanovili-pamatnik-nikolau-ii-foto>.
4. В окупованому Донецьку відкрили пам'ятник «павшому герою» так званої ДНР Гіві. // Діло. – 2020. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://dilo.net.ua/novyny>.
5. Віхров М. Минування пам'яті. Як сепаратисти «мінують» майбутнє України / М. Віхров // zaxid.net. – 2016. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zaxid.net/minuvannya_pamyati_n1392043.

6. Діхтяренко А. Бюсти бойовиків поруч з меморіалом Героїв АТО? Політика пам'яті після реінтеграції Донбасу / А. Діхтяренко // Радио Свобода. – 2019. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/30337795.html>.
7. Исак А. В Донецке будет памятник Сталину. Кобзон и Чехов уже есть / А. Исак // Радио Свобода. – 2020. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.svoboda.org>.
8. Ігнат'єва Т. Гібридна війна Росії в Україні: інструменти та цілі / Т. В. Ігнат'єва // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – 2017. – Вип. 10. – С. 233-247
9. Казанський Д. Пам'ятник «іхтамнетам» / Д. Казанський // obozrevatel. – 2021. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cutt.ly/QTCEoBs>.
10. Коновалова О. В «ДНР» установили памятник советскому диктатору Сталину / О. Коновалова // Деро.Донбас. – 2021. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cutt.ly/rTCEsLa>
11. Луначарский А. Ленин о монументальной пропаганде / А. Луначарский. // Литературная газета. – 1933. – №4-5. – С. 1.
12. Любарець А. Радянські монументи в політиці пам'яті в Україні 2005–2016 рр. / А. Любарець. // Інтермарум: історія, політика, культура. – 2016. – №3. – С. 88–96.
13. Открытие бюста русского полководца Александра Невского состоялось в Свердловске // Луганский информационный центр. – 2021. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cutt.ly/ZTCTXYi>.
14. Пам'ятники Сталіну, культ «перемоги» та нові сорти спирту, – задзеркальна реальність ОРДЛО // Вчасно. – 2021. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cutt.ly/nTCYmdB>.
15. Памятник цесаревичу Алексею в Донецке // monuments.top. – 2019. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://monuments.top/pamyatnik-tsesarevitchu-alekseyu-v-donetske/>.
16. Поплавський О., Щєпова Д. Донбас як об'єкт деукраїнізації з боку адептів «руського мира» / О. Поплавський, Д. Щєпова. // Політичне життя. – 2021. – №2. – С. 88–95.
17. Толстой В. Ленинский план монументальной пропаганды в действии / В. Толстой. – Москва: Изд. Академии художеств СССР, 1961. – 58 с.
18. Титаренко Д. «Враг вновь вступил на нашу землю...»: Велика Вітчизняна / II світова війна в політиці пам'яті на території самопроголошеної ДНР (2014-2016 рр.) / Д. Титаренко // Historians. – 2018. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cutt.ly/kTL0KNH>.
19. Білоус Т. Цивільні жертви війни на Донбасі та пам'ять про них // Спільне. – 2020. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cutt.ly/xTZqHBk>.
20. Комар Я. Меморіалізація Гражданской войны на Донбассе в памятниках / Я. Комар. // Вестник антропологии. – 2021. – №2. – С. 340–354.
21. Активисты украсили шарами аллею, высаженную в Луганске в память о погибших детях // Луганский информационный центр. – 2019. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cutt.ly/mTZwWbL>.
22. У Донецьку зняли пам'ятний барельєф поетові Василю Стусу // Уніан. – 2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cutt.ly/BTCx3Qo>
23. У Донецьку бойовики вкрали пам'ятник гривні [Електронний ресурс] // Сьогодні. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://cutt.ly/ZTCvhmD>.
24. У Донецьку знищили пам'ятник жертвам репресій // Сьогодні. – 2016. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cutt.ly/6TCvGvR>.
25. Відоменко Д. У Луганську бойовики знищили пам'ятник Тарасу Шевченку / Д. Відоменко // Главред. – 2020. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cutt.ly/tTCbK0y>.

References

1. *The 30 main monuments of Donetsk* (2021) Retrieved from: <https://cutt.ly/BTyZLQi> (in Rus.).
2. Babich L. (2017) *How militants in Donbass create a new reality through monuments*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/28733892.html>. (in Rus.)
3. *A monument to Nicholas II was erected in Donetsk* (2019). Retrieved from: <https://www.62.ua/news/2507323/v-donecke-ustanovili-pamatnik-nikolau-ii-foto>. (in Rus.)
4. *In occupied Donetsk, erected a monument to the “fallen hero” of the so-called DNR Givi*. (2020). Retrieved from: <https://dilo.net.ua/novyny>. (in Ukr.).
5. Vikhrov M. *Mined memory. How separatists “mined” the future of Ukraine* (2016). Retrieved from: https://zaxid.net/minuvannya_pamyati_n1392043 (in Ukr.).
6. Dikhtyarenko A. *Busts of militants near the memorial of Heroes of ATO? The policy of memory after the reintegration of Donbass* (2019). Available at: <https://www.radiosvoboda.org>. (in Ukr.).

7. Isak A. *In Donetsk, there will be a monument to Stalin. Kobzon and Chekhov are already there* (2020). Retrieved from: <https://www.svoboda.org/a/30577592.html> (in Rus.).
8. Ignateva T. (2017) Hybrid war of Russia in Ukraine: instruments and purposes. *Visnyk Kamyanets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiyenka: Istorychni nauky (Visnyk of Kamianets-Podilskiyi National Ivan Ohiienko University. Historical sciences) 10*, 233-247 (in Ukr.).
9. Kazanskyi D. *The monument “ikhtamnetam”* (2021). Retrieved from: <https://cutt.ly/QTCEoBs> (in Ukr.).
10. Konovalova O. *A monument to the Soviet dictator Stalin was erected in the “DNR”* (2021). Retrieved from: <https://cutt.ly/rTCEClA> (in Rus.).
11. Lunacharskiy A. (1933) Lenin about monumental propaganda. *Literaturnaya Gazeta (Literary Newspaper) 4-5*. 1 (in Rus.).
12. Liubarets A. (2016) Soviet monuments in the politics of memory in Ukraine (2005–2016). *Intermarum: istoriya, politika, kultura (Intermarum: history, policy, culture) 3*. 88-96 (in Ukr.).
13. *The bust of the Russian commander Alexander Nevsky was unveiled in Sverdlovsk* (2021). Retrieved from: <https://cutt.ly/ZTCTXYi> (in Rus.).
14. *Monuments to Stalin, the cult of “victory” and new varieties of alcohol* (2021). Retrieved from: <https://cutt.ly/nTCYmDB> (in Ukr.).
15. *Monument to Tsarevich Alexei in Donetsk (2019)*. Retrieved from: <http://monuments.top/pamyatnik-tsesarevitchu-alekseyu-v-donetske/> (in Rus.).
16. Poplavskiy O., Shchepova D. (2021) Donbass as an Object of de-Ukrainization of the Adherents of the “Russian World”. *Politychne zhyttya (Political life) 2*. 88–95 (in Ukr.).
17. Tolstoy V. (1961) *Lenin’s plan of monumental propaganda in action*. Moscow: Izd. Akademii khudozhestv SSSR (in Rus.).
18. Tytarenko D. *“The enemy has re-entered our land...”: The Great Patriotic War / World War II in the politics of memory in the self-proclaimed DNR (2014-2016)* (2018). Retrieved from: <https://cutt.ly/kTL0KNH> (in Ukr.).
19. Bilous T. *Civilian victims of the war in Donbass and memory of them* (2020) Retrieved from: <https://cutt.ly/xTZqHBk> (in Ukr.).
20. Komar Ya. (2021) Memorialization of the Military Conflict in the Donbass Monuments. *Vestnik Antropologii (Herald of Anthropology) 2*. 340–354 (in Rus.).
21. *Activists decorated the alley planted in Luhansk with balloons in memory of the dead children* (2019). Retrieved from: <https://cutt.ly/mTZwWbL> (in Rus.).
22. *A memorable bas-relief of the poet Vasyl Stus was dismantled in Donetsk* (2015). Available at: <https://cutt.ly/BTCx3Qo> (in Ukr.)
23. *In Donetsk, militants stole a monument to the hryvnia* (2015). Retrieved from: <https://cutt.ly/ZTCvhmD> (in Ukr.).
24. *A monument to victims of repression was destroyed in Donetsk* (2016). Retrieved from: <https://cutt.ly/6TCvGvR> (in Ukr.).
25. Vidomenko D. *In Luhansk, militants destroyed a monument to Taras Shevchenko* (2020). Retrieved from: <https://cutt.ly/tTCbK0y> (in Ukr.).

PLATMIR Yaroslav, Doctor of Philosophy (PhD),

email: metsepman91@gmail.com,

KHOMENKO Denys, graduate student, the senior laboratory assistant of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, email: homenkodenis96@gmail.com

THE MONUMENTAL PROPAGANDA AS A MEANS OF HYBRID WAR (ON THE EXAMPLE OF THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF ORDLO)

Abstract. Introduction. *In the context of the Russian-Ukrainian military conflict installation of monuments is one of the most visible forms of cultural policy of the state. At a time when Ukraine is pursuing a policy of “decommunization” and the elimination of monuments dedicated to Soviet and Russian historical events, representatives of Russian occupation administration in ORDLO are actively reviving the Soviet and introducing a new, quasi-historical memorable historical discourse through monumental, anti-Ukrainian propaganda.*

Purpose. *The article considers the peculiarities of the influence of the monumental propaganda of the occupation administrations on the territories of the Donetsk and Luhansk oblasts temporarily uncontrolled by the Ukrainian government in the context of the Russian-Ukrainian war.*

Methods. *Based on specific examples, three groups of distorted mnemonic space formation have been identified: imperial, Soviet, and occupational.*

Results. It has been established that the “monuments” installed by the militants play an important role in the formation of quasi-historical and anti-Ukrainian memory discourse in the occupied Donbas.

Originality. It is determined that the occupation authorities appeal to outdated archetypes and the creation of a new historically distorted pantheon is an effective aspect of the Russian hybrid war against Ukraine and the ideological occupation of Donbas.

Conclusion. A study of the monumental policy in the occupied Crimea and a comparison of the features and methods of its implementation with the ORDLO, as well as a study of the formation of a memorable discourse in the occupied territories may be promising for further scientific development of the problem of deoccupation of Donbas territories.

Key words: monumental propaganda, ORDLO, hybrid war, ideological occupation.

Одержано редакцією 7.10.2021

Прийнято до публікації 25.10.2021

УДК 902.2-027.583(477.75-074)(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-97-107

КАСЯН Андрій Іванович,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри
історії України Черкаського
національного університету
імені Богдана Хмельницького
Orcid ID: 0000-0002-8073-7138
e-mail: kasyan_andriy@ukr.net

НЕЗАКОННІ АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ В ОКУПОВАНОМУ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ КРИМУ*

У статті проаналізована ситуація з незаконними археологічними розкопками в окупованому РФ Криму, починаючи із 2014 р.. Розглянуто приклади проведення незаконних археологічних досліджень на території півострова, про які відомо з відкритих джерел. Також висвітлені кроки української влади та наукової спільноти спрямовані на фіксацію та протидію таким діям з боку окупанта. Акцентовано увагу на масштабах розграбування археологічної спадщини українського півострова, особливо в контексті масштабних інфраструктурних об'єктів (траса «Таврида», Керченський міст та інші).

Ключові слова: археологія, Крим, російська агресія, окупація, незаконні археологічні розкопки, «Таврида», Керченський міст, історія України.

Постановка проблеми. Кримський півострів є одним із найбагатших в археологічному плані регіоном України. Після окупації Росією на його території розпочалися активні археологічні дослідження, які грубо порушують українське законодавство та міжнародне право. Великі інфраструктурні будівництва Керченського мосту, траси «Таврида», електростанцій навколо м. Сімферополь та м. Севастополь, реконструкцій ряду портів супроводжуються т.зв. рятувальними розкопками. По суті йде відверте розграбування археологічної спадщини України. Фіксація порушень українського та міжнародного законодавства, що призвели до пошкодження чи знищення археологічних об'єктів, є надзвичайно важливою. Тому запропонована тема є на часі та покликана започаткувати студіювання цієї теми в сучасній українській історичній науці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема ще не здобула широкої популярності серед українських дослідників. У своєму дисертаційному дослідженні проблему охорони пам'яток окупованого Криму опосередковано розглядає Т. Мазур [1], аналізуючи теоретико-правові засади охорони культурної спадщини в Україні. Правові механізми захисту об'єктів культурно-історичної спадщини в межах окупованого Росією Криму проаналізував у своїй

* Публікація містить результати досліджень, проведених у межах грантового проєкту Національного фонду досліджень України № 2020.02/0103 «Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛО, АР Крим, Севастополь)».

статті С. Юрко [2]. Науковий текст в адаптованій для широкого кола читачів формі подано в інформаційному огляді «Культурна спадщина України в Криму: пошкодження та знищення» [3].

Мета. З'ясувати ситуацію з незаконними археологічними розкопками в окупованому Криму, які призвели до пошкодження, знищення або вивезенням за межі півострова археологічних артефактів.

Виклад основного матеріалу. Не треба довго переконувати наукову громаду, що Крим надзвичайно багатий на археологічні пам'ятки. Представник Крайової Ради Українців Криму А. Шеқун відзначав, що станом на 2021 р, «відповідно до документів Уряд України вніс до реєстру 175 об'єктів культурної спадщини національного значення, розташованих на тимчасово окупованій території Кримського півострова – 164 в АР Крим і 11 в місті Севастополь [4].

До 2014 р. в структурі Інституту археології існувала повноцінна Кримська філія інституту. Однак після окупації значна частина науковців (особливо з місцевих) залишилися в Криму. Навесні 2014 р. був створений відділ археології Криму у ІА НАНУ, у Києві з частини співробітників Кримського філіалу ІА НАНУ (м. Сімферополь) під керівництвом члена-кореспондента НАНУ, д.і.н. В. Чабая. На початку 2017 р. у процесі реорганізації ІА НАНУ на базі відділу археології Північно-Західного Причорномор'я в м. Одесі і відділу археології Криму створений відділ археології Криму і Північно-Західного Причорномор'я [5]. Автору не вдалося знайти точно інформації щодо кількості археологів, які залишилися в окупованому Криму. Один з колишніх співробітників кримської філії відзначав, що більшість місцевих (уродженців Криму) залишилися працювати під окупацією.

Українські ЗМІ ґрунтуючись на інформації з відкритих джерел, повідомляють, що т.зв. «Інститут археології Криму», з'явився у структурі Російської академії наук тільки у 2015 р. Його створили на базі Кримської філії Інституту археології Національної академії наук України. Очолив його В. Майко. Офіційний Київ не визнає нову установу. Більше того, у травні 2020 р. Указом Президента України «Інститут археології Криму» внесено до санкційного списку за незаконні археологічні розкопки в анексованому Криму. Голова окупаційного «Інституту археології Криму» В. Майко визнає, що це вплинуло на роботу інституту [6]. Анексія Криму Росією дуже ускладнила, а на офіційному рівні зовсім припинила комунікацію між українськими та російськими археологами.

Солідарність вчених наднаціональна – очевидна аксіома. Мова науки – універсальна, і це допомагає вченим бути медіаторами, спілкуватися та долати складнощі у взаєминах між державами. Однак, коли держави вступають у прямиий конфлікт, універсальна солідарність набуває конфлікту з політичною лояльністю. Ще складніше зберігати нейтралітет у ситуації, коли держави накладають санкції на наукові установи, перешкоджають спілкуванню вчених із конфліктуєчих країн. Проблема є особливо актуальною для археології. Для археолога право досліджувати нерозривно пов'язане з археологічними розкопками. Але часто саме місце розкопок знезацька стає ареною політичних баталій [7]. До таких думок приходять російський історик Д. Дубровській у своїй статті, де розмірковує над українсько-російськими науковими контактами в галузі археології після 2014 р.

Коментуючи таку позицію російського колеги, начальниця українського Інкерманського загону Севастопольської археологічної експедиції Евеліна Кравченко відзначає, що в мирний час аргументи В. Майка можна було б узяти до відома, але не у випадку війни. Вона зазначає, що в українській сторони «немає ніякої співпраці з кримськими колегами з моменту ліквідації Кримської філії Інституту археології Національної академії наук України. Усі офіційні контакти перервані, при цьому частина співробітників з Криму переїхали працювати до Києва. Звичайно, хтось спілкується неофіційно, у приватному форматі. Звісно, у нас там залишилися друзі і колеги, з деякими ми підтримуємо стосунки, але це не означає, що ми співпрацюємо в питаннях розкопок» [8]. Вона також звернула увагу на певну безвихідь корінних кримчан які залишилися працювати в «Інституті археології Криму». Адже, по суті, це стало питанням виживання для цих людей.

Світова археологічна наука вже має подібні випадки. Наприклад, розкопки на Кіпрі, де Республіка Кіпр звинувачує невизнану «Турецьку республіку Північного Кіпру» в

розграбуванні археологічних пам'яток та вивезенні артефактів до Стамбула [9]. Спробою «іудаїзувати» історію Палестини називають палестинські політики розкопки в Єрусалимі [10]. Азербайджан вважає грубим порушенням міжнародних норм та конвенцій розкопки які проводили вірменські археологи в межах окупованого міста Агдам [11].

У міжнародній практиці археологічні розкопки у випадку збройного конфлікту заборонені. Про це йдеться в статті 9 Другого Протоколу до Гаазької конвенції 1954 р. «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту». В особливих випадках розкопки можуть проводитися, але при тісній співпраці з компетентними національними органами окупованої території [12]. Однак у випадку з Кримом ця практика навряд може бути застосована. Хоча Україна нещодавно і приєдналася до цього протоколу, Росія цього не зробила взагалі. Крім того, вона називає Крим своєю територією і тому навіть її участь в Другому протоколі навряд чи змінила б ситуацію [13].

Реагувати на такі порушення міжнародного права Україна намагається введенням санкцій. Спочатку це були персональні санкції проти осіб, які брали участь у незаконних розкопках у Криму. Офіційний Київ неодноразово заявляв, що розкопки без відповідного дозволу Інституту археології НАН України є незаконними. Такі дії порушують законодавство України, а їх учасники здійснюють незаконну діяльність.

Проведення так званих рятівних розкопок пов'язаних з будівництвом Керченського моста та траси «Таврида» отримали свою оцінку на сайті «Миротворець». На основі цих даних в 2019 р. Президент України П. Порошенко увів санкції проти ряду російських археологів. Під санкції потрапляють фізичні особи, у тому числі російські археологи і археологи низки інших країн, які проводять розкопки в окупованому Криму або незаконно перетнули кордон України. Згідно Указу «до списку юридичних осіб потрапили «Державний історико-археологічний музей-заповідник «Херсонес Таврійський», «Музей-заповідник «Судацька фортеця» та інші. Важливо, що окремим пунктом указу, Міністерству закордонних справ України доручено поінформувати компетентні органи Європейського Союзу, Сполучених Штатів Америки та інших держав про запровадження санкцій і порушити перед ними питання про застосування аналогічних обмежувальних заходів» [14]. Українські археологи підтримали таке рішення президента. Через введені санкції російські науковці перестали брати участь в українських конференціях. Відповідно майже припинилися офіційні контакти українських та російських археологів.

У травні 2020 р. президент В. Зеленський підписав указ, яким також ввів санкції проти персоналій та ряду освітніх та наукових закладів Росії. До цього переліку ввійшли Московський державний інститут, Ермітаж [15]. Також під санкції потрапили Таврійське археологічне товариство, так звані Кримський федеральний університет імені В. Вернадського та Інститут археології Криму РАН. В Україні передбачено блокування активів цих організацій та заборонено наукову і культурну співпрацю. Заступник міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України І. Яременко відзначив, що «ця робота передбачає довгий підготовчий етап, щоб визначити суб'єкти та обґрунтувати рішення [...] в 2019 р. міністерство подало перелік із 30 суб'єктів, для яких передбачалося запровадження санкційного режиму». Водночас начальник Інкерманського загону Севастопольської археологічної експедиції Е. Кравченко звертає увагу, що «їх може бути набагато більше, якщо копнути глибше – але головне, що під санкції потрапили ті, хто розподіляє гроші» [16].

Російські чиновники та науковці заявляють, що вони ніяк не будуть реагувати на санкції. Директор Центрального музею Тавриди (Сімферополь) А. Мальгін стверджує, що «українські санкції проти археологів, які працюють у Криму, ніяк не вплинуть на обсяг та якість їх досліджень» [17].

Необхідно відзначити, що до анексії Криму Росією в межах півострова існувала співпраця з російськими археологами. На думку автора, сама ж проблема незаконних розкопок має два основні аспекти. В першому випадку є частина українських археологів для яких розкопки на півострові були «справою всього життя», тому вони залишилися в Криму та почали працювати в окупаційних наукових інституціях. У другому – проведення так званих «рятувальних розкопок», зазвичай такі розкопки проводяться під час будівництва інфраструктурних об'єктів, житлових чи інших приміщень. Такі розкопки зазвичай

проводяться швидкими темпами, а дослідники які їх організують, є до певної міри заробітчанами. Якість таких робіт доволі низька.

З відкритих джерел довідуємося, що в більшості випадків рятувальними розкопками в окупованому Криму займається Товариство з обмеженою відповідальністю «Кримський регіональний центр археологічних досліджень» (далі – КРЦАД). Цікаво, що свідоцтво про державну реєстрацію КРЦАД як юридичної особи видано 15 вересня 2014 р. тобто вже після анексії. Згідно інформації розміщеної на сайті, КРЦАД на платній основі займається:

1. вивченням земельних ділянок, підлеглих господарському освоєнню (будівництво об'єктів, сільського господарства та інше) з метою визначення наявності чи відсутності на них об'єктів археології;

2. розробку заходів, направлених на збереження об'єктів культурного спадщини;

3. археологічні розкопки;

4. наданням інформації про об'єкти культурного спадку, підготовку історичних справ про об'єкти на основі архівних даних;

5. консультування юридичних та фізичних осіб з питань охорони археологічного спадку на основі чинного законодавства та практики його застосування на території Росії;

6. супровід при проходженні державної історико-культурної експертизи та узгодження з органами охорони культурного спадку [18].

Голова Спільки археологів України Я. Гершкович відзначає, що «існує суттєва різниця між тим, як видають дозволи на розкопки в Україні та в Росії. У Росії відкриті листи видають якимсь дрібним фірмам, яких самі російські археологи невдоволено називають «кубатурщики», тобто люди, які працюють на швидкість, а не на якість розкопок. От на всіх цих «тавридах» в Криму таких фірм море. Створюється фірма, в якій формально працюють археологи, але насправді вони просто укладають з будівельниками угоди на проведення робіт, отримують гроші й на цьому все. Вони проводять археологічні розкопки, залучають фахівців, але ж це заробітчани» [19].

Згідно опублікованих на сайті звітів дізнаємося про надзвичайно активну діяльність КРЦАД після окупації, особливо в рамках т.зв. Федеральної цільової програми «Соціально-економічний розвиток Республіки Криму і м. Севастополя до 2020 р.». У 2015 р. були проведені археологічні розвідки в зв'язку з планами побудувати Сімферопольську ПГУ-ТЕС та виявлено групу з 5 курганів, які були розкопані КРЦАД спільно з Державним автономним закладом культури Ростовської області «Донська спадщина». У результаті розкопок досліджено 39 поховань, що належать до епохи ранньої бронзи (кемі-обінська культура), епохи середньої бронзи (катакомбна культура), епохи пізньої бронзи (зрубна культура) та епохи раннього залізного віку – I століття нашої ери (Сарматська культура).

У 2016 р. спільною експедицією ТОВ «Кримський регіональний центр археологічних досліджень» та державної бюджетної установи Республіки Крим «Історико-археологічний музей-заповідник «Неаполь Скіфський»» був розкопаний Курган 9 об'єкту археології «Група з 12-ти курганів», розташований на майданчику для будівництва позамайданних мереж, комунікацій та водозабірних споруд Сімферопольської ПГУ-ТЕС. У результаті розкопок досліджено 8 поховань, які є пам'ятками похоронно-поминальної традиції населення Кримського півострова в період з доби бронзи до розвиненого середньовіччя.

Протягом 2015-2016 рр. відзначається активна підготовка масштабного будівництва на території анексованого півострова. У зв'язку з цим проводилося обстеження території, де заплановано будівництво Севастопольської ПГУ-ТЕС. Також були проведені археологічні розвідки у зв'язку з запланованим будівництвом автомобільних та залізничних підходів до Керченського мосту та північного обходу міста Керч у міському окрузі Керчі та Ленінському районі Республіки Крим. Зафіксовано 48 об'єктів археологічної спадщини. У цей же час були проведені археологічні розвідки у зв'язку з планованим будівництвом та реконструкцією автомобільної дороги Керч-Феодосія-Білогірськ-Сімферополь-Бахчисарай-Севастополь (траса «Таврида») на території міських округів Керч та Феодосія, Ленінського, Кіровського, Білогірського, Бахчисарайського районів Республіки Крим. У результаті чого зафіксовано 66 об'єктів культурної спадщини. Окрім того планові дослідження в регіоні проводять дві експедиції: Кримського федерального університету

ім. В. І. Вернадського під керівництвом І. М. Храпунова (могильники Нейзац та Опушки, поселення в Барабанівській балці) та Кримська передгірна археологічна експедиція Державної бюджетної установи Республіки Крим «Історико-археологічний музей-заповідник «Неаполь Скіфський»» під керівництвом Ю.П. Зайцева (городище Ак-Кая/Вишене, курганні могильники) Сари-Кая, Чигирник, Беш-Оба, Малинівка та Тагай).

У 2016 р. через заплановане будівництво і реконструкцію високовольтної лінії електропередач Саки-Новофедорівка та реконструкцію високовольтної лінії електропередач Шарха – Алушта також проводилися археологічні розвідки. Подібні роботи здійснені і в межах об'єктів портової інфраструктури морських портів Євпаторія, Ялта та Керч через плани проведення будівельних робіт [20].

Про «надзвичайно активну» діяльність свідчить так зване попередження на сайті КРЦАД, де вказано, що почастишали випадки порушення законодавства Російської Федерації у сфері охорони культурної спадщини на ділянках в результаті господарської діяльності. Такі випадки виявляють в результаті зміни власника, коли, як правило, громадяни з «материкової Росії» набувають права власності на ділянки, де розташовані пам'ятки археології. Потім платять великі штрафи та змушені за свій рахунок проводити рятувальні розкопки. В першу чергу це стосується ділянок оформлених до 2014 р., а виною всьому є «недосконале українське законодавство» [21]. Можна припустити, що місцеві жителі вже «оцінили» апетити російських окупантів і в галузі археології, а тому намагаються якнайшвидше позбутися об'єктів, де можуть бути археологічні пам'ятки. Така «активна» діяльність КРЦАД забезпечила потрапляння його очільника О. Шарапи в список сайту «Миротворець» [22].

Розграбування археологічних об'єктів в Криму йде надзвичайно швидкими темпами. Так званий заступник голови Державного комітету з охорони культурної спадщини Республіки Крим В'ячеслав Зарубін відзначає, що «128 відкритих листів видано для проведення експедицій на території Республіки Крим. Це дуже високий показник, який перевершує усі результати до 2014 року у кілька разів» [23]. Детально проаналізувати всі випадки незаконних археологічних розкопок в межах однієї статі, неможливо. Тому зупинимося на найбільш резонансних розкопках, які отримали публічний розголос.

Вже згадуване будівництво траси «Таврида» зачепило багато археологічних об'єктів, а російські вчені не звітують про їх дослідження. Згідно законодавства України та АР Крим всі артефакти знайдені на території півострова заборонялося вивозити за його межі. До окупації Криму цих правил завжди дотримувалися [24]. За словами директора Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток та пам'яток (ICOMOS) ЮНЕСКО О. Сердюк українській стороні невідомо як фіксуються археологічні колекції і яка їх подальша доля [25].

За словами співробітника Інституту археології РАН, керівника Кримської новобудовної археологічної експедиції С. Внукова «розкопувальні роботи (пов'язані з будівництвом траси «Таврида» – А. К.) розпочалися навесні 2017 року [...] за цей час було розкопано близько сотні пам'яток, причому всіх епох: від кам'яної доби, палеоліту і закінчуючи початком ХХ ст. Загалом наразі розкопано понад 600 тисяч квадратних метрів» [26]. Екс-директор Бахчисарайського історико-культурного заповідника Е. Аблялімова відзначає, що на 2020 р. «лише внаслідок будівництва траси «Таврида» вже знищено понад 90 пам'яток» [27]. Тобто масштаби розграбування археологічної спадщини в Криму катастрофічні.

Також археологи натрапили на давню печеру з кістками мастодонта. Повідомлялося, що такого об'єму кісткового матеріалу раніше не знаходили ні в Криму, ні в Росії. На думку спалеологів ця знахідка може мати світове значення.

Окупанти ігнорують не тільки українські закони та міжнародне право, а й елементарну дослідницьку етику, нехтуючи традиціями корінного народу – кримських татар. Під час прокладання водогону до Керченського півострова було розкопано ряд мусульманських поховань, що викликало обурення з боку представників кримськотатарської спільноти. У Міністерстві з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України відзначили: «Ймовірно, що під час підготовчих робіт до прокладання водопроводу на місці поховання проводяться «археологічні розкопки», при цьому мусульманські

поховання окупаційна влада намагається подати як давньоскіфські поховання» [28]. Прокуратурою Автономної Республіки Крим було внесено відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань за фактом проведення незаконних «археологічних розкопок» в межах зниклого села Унгут Кіровського району Криму на місці мусульманського поховання [29].

При будівництві залізниці через Керченський міст розкопали античне поселення. З'ясувалося, що це заможна садиба часів Боспорського царства. Відразу двоє російських археологів відзначили унікальність цієї пам'ятки. Адже в межах північного Причорномор'я нічого подібного до цього не знаходили. При монтажі опор керченського мосту будівельники знайшли кераміку IV ст. Зі публікацій в пресі відомо, що серед цих знахідок були амфори об'ємом 12-15 літрів, які відносять до часів Діогена. Російські археологи могли б пишатися такими знахідками, проте вони отримані в результаті незаконних розкопок. Українські археологи вважають, що унікальні артефакти вивозять до музеїв Москви та Санкт-Петербурга [30]. Це підтверджують і слова віце-президента РАН, директора Інституту археології РАН, академіка Н. Макарова, який зазначає: «Матеріали розкопок у Криму стали найважливішою складовою двох найбільших археологічних зібрань Росії – Державного Ермітажу та Державного історичного музею» [31].

Старша наукова співробітниця Інституту археології і менеджерка з комунікацій Спільки археологів України Т. Шевченко в одному з інтерв'ю поділилася своїм баченням проблеми незаконних археологічних розкопок у Криму. На її переконання «російські експедиції в Криму зараз дуже поспішають все розкопати. І це відчуття, якщо чесно, трошки лякає. І навіть російська публікація нових відкриттів на всій території Росії і плюс Крим – там кримські знахідки займають більшу частину усього об'єму публікації. Ви уявляєте – яка велика територія Росії, і який той Крим? А знайдено в Криму і вкладено сил на розкопки там набагато більше, ніж на всій території Росії. Тобто вони поспішають поки є можливість, витягнути з Криму все що можна “якесь таке враження» [32].

Серйозною проблемою є випадки, коли іноземні археологи беруть участь в розкопках в окупованому Криму. Прикрим є випадок спільних російсько-французьких розкопок поховань часів Кримської війни біля Севастополя. Незважаючи на санкції, на півострові працювало 15 французьких дослідників [33]. У Міністерстві закордонних справ України заявили про «рішучий протест Російській Федерації у зв'язку з проведенням археологічних розкопок, що здійснюються у рамках т. зв. проєкту «Кримська війна» на території Альмінської долини та у місті Севастополь з грубим порушенням норм міжнародного права та законодавства України» [34]. Такий прецедент є небезпечним, адже свідомо участь іноземних археологів в таких розкопках може бути використана Росією для легітимізації Криму. Тут важко не погодитися з тезою, що «наука інтернаціональна до певного моменту до настання воєнного часу, тоді вона перетворюється на частину міжнародної політики [35].

Висновки. Отже, окупація Росією Криму кардинально вплинула на співпрацю між російськими та українськими археологами загалом та в Криму зокрема. Частина співробітників Кримського філіалу ІА НАН України виїхали на материкову частину України, а деякі залишилися працювати на окупованому півострові. Серед тих археологів, які працюють зараз в Криму, багато саме кримчан, для більшості вся їх наукова кар'єра пов'язана саме з розкопками на півострові. Тому перед ними став непростий вибір і багато хто, так би мовити, обрав кар'єру. Проблема археологічних досліджень на окупованих територіях не нова. Достатньо згадати ситуацію з археологічними дослідженнями в межах невизнаної Турецької республіки Північного Кіпру, розкопок в Єрусалимі чи азербайджанському Агдамі.

Апелюючи до міжнародного права, Україна засуджує незаконні археологічні дослідження в окупованому Криму. Однак Росія не приєдналася до Другого протоколу Гаазької конвенції, який регулює археологічні дослідження під час збройного конфлікту чи окупації. Проте навіть у випадку приєднання РФ до цього протоколу, сподіватися на якісь зрушення марно, адже Росія вважає Крим своєю територією. Водночас українська сторона почала вводити санкції спочатку проти фізичних осіб, а пізніше і проти установ та організацій. Остання позиція надзвичайно важлива адже діє не на безпосередніх виконавців, а на розпорядників коштів та буде аргументом з української сторони для введення міжнародних санкцій.

На думку автора варто розділити археологічні розкопки в окупованому Криму на планові (які тривають роками) та, так звані, рятівні. Останні відбуваються після окупації в небачених масштабах та неймовірно швидкими темпами. З 2015 р. активно діє т.зв. «Кримський регіональний центр археологічних досліджень» без «археологічного супроводу» якого не відбувалося практично жодне велике інфраструктурне будівництво. Українські археологи ставлять під сумнів якість таких «археологічних досліджень», відзначаючи, що це швидше заробітчанство для російських колег. Загалом за час окупації було знайдено чимало цікавих археологічних об'єктів та артефактів, якими російські археологи могли б пишатися, аби вони були законними.

Небезпечними тенденціями є вивіз цінних артефактів до Росії та участь в деяких експедиціях іноземних дослідників. У нинішній час українська сторона не має дієвих засобів зупинити незаконні археологічні розкопки та вивезення артефактів. Однак необхідна ретельна та систематична фіксація всіх випадків незаконних археологічних досліджень. Здійснювати яку варто методом постійного моніторингу сайтів російських наукових установ, які здійснюють діяльність в межах півострова, та аналізу російських і закордонних фахових археологічних видань, де можуть бути опубліковані результати досліджень у Криму.

Список використаної літератури

1. Мазур Т. В. Правова охорона культурної спадщини в Україні / Т. В. Мазур / Національна академія внутрішніх справ. – К. : Парлам. вид-во, 2020. – 432 с.
2. Юрко С. Правові механізми захисту об'єктів культурно-історичної спадщини на тимчасово окупованій території Автономної республіки Крим / С. Юрко // Матеріали IV-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (Черкаси – Канів, ЧДТУ, 07-08 жовтня 2021 р.) / упоряд. : В. М. Лазуренко, І. Ю.Стадник, О. О. Яшан ; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : видавець Гордієнко Є.І., 2021. – С. 16–19.
3. Культурна спадщина України в Криму: пошкодження та знищення / ГО «Євромайдан-Крим», ГО «Регіональний центр прав людини», ГС «Українська Гельсінська спілка з прав людини». – К., 2021. – 28 с.
4. Вілінська К. Культурна спадщина України в Криму: пошкодження та знищення // Голос Криму. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://voicetrimea.com.ua/main/articles/kulturna-spadshhina-ukra%1%97ni-v-krimu-poshkodzhennya-ta-znishhennya.html>
5. Історія відділу археології Криму і Північно-Західного Причорномор'я // Інститут археології Національної академії наук України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://iananu.org.ua/struktura-ia/naukovi-viddili/viddil-arkheologiji-krymu-pivnichno-zakhidnogo-prichornomor-ya/istoriya>
6. Ремовська О. Закінчувати кар'єру чи дотримуватися санкцій? Дилема археологів, які працюють у Криму // Крим. Реалії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/dylema-arkheolohiv/30934419.html>
7. Дубровский Д. Крымские раскопки российского масштаба // Center for Independent Social Research, Inc. (CISRus). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cisrus.org/ru/2020/07/07/krymskie-raskopki-grossijskogo-masshtaba-2/>
8. Ремовська О. Закінчувати кар'єру чи дотримуватися санкцій? Дилема археологів, які працюють у Криму // Крим. Реалії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/dylema-arkheolohiv/30934419.html>
9. Кипрский Вопрос // Генеральное консульство Республики Кипр в Санкт-Петербурге. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.mfa.gov.cy/mfa/consulate/consulate_spb.nsf/cgsp21_ru/cgsp21_ru?OpenDocument
10. Эндру Лоулер. Святой андеграунд: как раскопки под Иерусалимом обостряют отношения между жителями // National Geographic Россия. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://nat-geo.ru/science/history/svyatoj-andegraund-raskopki-pod-ierusalimom/>
11. Гариб Саид. Проведение армянами археологических раскопок в Агдаме – провокация // Независимое информационное агентство Report. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://report.az/ru/analitika/provedenie-armyanami-arheologicheskikh-raskopok-v-agdame-provokaciya/>
12. Второй протокол к Гаагской Конвенции о защите культурных ценностей в случае Вооруженного Конфликта 1954 года, Гаага, 26 марта 1999 года // Организация Объединенных Наций.

- [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/hague_conv_2nd_prot.shtml
13. Дубровский Д. Крымские раскопки российского масштаба // Centre for Independent Social Research, Inc. (CISRus). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cisrus.org/ru/2020/07/07/krymskie-raskopki-rossijskogo-masshtaba-2/>
 14. Указ президента України № 82/2019 «Про застосування, скасування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» // Спілка археологів України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://vgosau.kiev.ua/novyny/arkheolohichna-spadshyna-na-okupovanykh-terytotiyakh/965-2019-03-20-21-59-59>
 15. Дубровский Д. Крымские раскопки российского масштаба [Електронний ресурс] // Centre for Independent Social Research, Inc. (CISRus). – Режим доступу: <https://cisrus.org/ru/2020/07/07/krymskie-raskopki-rossijskogo-masshtaba-2/>
 16. Мокрушин С. Отголоски аннексии: как Украина ввела санкции за раскопки в Крыму // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/kak-ukraina-vvela-sankcii-za-raskopki-v-anneksirovannom-krymu/30620308.html>
 17. Ремовская Е. Накопали на санкции: как украинские ограничения повлияют на археологов в Крыму // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/sankcii-protiv-arheologov-za-raskopki-v-krymu/29701263.html>
 18. Крымский региональный центр археологических исследований // Крымский региональный центр археологических исследований. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.crsai.inc.ru/>
 19. Иваневич Т. Російське «археологічне мародерство» в Криму: що відбувається і як зупинити // QIRIM News. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://qirim.news/po-polochkam-uk-rosijske-arheologichne-maroderstvo-v-krymu-shho-vidbuvaetsya-i-yak-zupynyty/?fbclid=IwAR11tDN8-mjmlDgV1tFicB2MilXXiKX8OmOXkungUhlANwdq63ToArs_yf8
 20. Портфолио археологических разведок // Крымский региональный центр археологических исследований. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.crsai.inc.ru/index.php>
 21. Материалы предостережение // Крымский региональный центр археологических исследований. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.crsai.inc.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=24
 22. Шарапа Александр Викторович / Шарапа Олександр Вікторович / Sharapa Aleksandr Viktorovich // «МИРОТВОРЕЦЬ». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://myrotvorets.center/criminal/sharapa-aleksandr-viktorovich/>
 23. В КФУ подвели итоги полевого сезона 2017 года // Крымский федеральный университет имени В.И. Вернадского. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cfuv.ru/news/v-kfu-podvelitogi-polevogo-sezona-2017-goda>
 24. Новиков П. Вернуть украденные ценности: ответит ли Россия за вывоз артефактов из Крыма? // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/29035119.html>
 25. Громенко С. «Россия как варвар»: проблемы Ханского дворца, Херсонеса и раскопок в Крыму // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/itogi-godaramyatniki-kryma-rekonstrukcii-arheologiya/29667975.html>
 26. Ремовская Е. Накопали на санкции: как украинские ограничения повлияют на археологов в Крыму // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/sankcii-protiv-arheologov-za-raskopki-v-krymu/29701263.html>
 27. Защита культурных ценностей Крыма: от Пакта Рериха до Гаагской конвенции // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/zashita-kulturnyh-cennostey-ktuma-ot-pakta-rerihado-gaagskoj-konvencii/30599399.html>
 28. Украинское министерство заявляет о недопустимости разрушения мусульманского захоронения в Крыму // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/news-ukrainskoe-ministerstvo-zayavlyaet-o-nedopustimosti-razrusheniya-musulmanskogo-pfhoroneniya-v-krymu/30148031.html>
 29. Прокуратура АРК внесла в реестр информацию о «раскопках» на месте мусульманского захоронения в Крыму // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/news-prokuratura-raskopki-musulmaskoe-zahoronenie/30150062.html>
 30. Евчин Д. Аннитова И. Археологические находки в Крыму: могли бы гордиться, но просто «тырят» // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/arheologicheskie-raskopki-v-krymu-mogli-by-gorditsya-no-prosto-tyryat/29780795.html>

31. Пошкодження та знищення культурної спадщини в Криму: розграбування археологічних пам'яток // Голос Криму. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://voicetrimea.com.ua/main/articles/poshkodzhennya-ta-znishchennya-kulturno%D1%97-spadshhini-v-krimu-rozgrabuvannya-arheologichnih-pamyatok.html>
32. Іваневич Т. Російське «археологічне мародерство» в Криму: що відбувається і як зупинити // QIRIM News. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://qirim.news/po-polochkam-uk/rosijske-arheologichne-maroderstvo-v-krymu-shho-vidbuvaetsya-i-yak-zupynyty/?fbclid=IwAR11tDN8-mjmIdgV1tFicB2MilXXiKX8OmOXkungUhlANwdq63ToArs_yf8
33. Стартовал масштабный проект археологов России и Франции по поиску захоронений времен Крымской войны // Первый канал. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.1tv.ru/news/2020-10-04>.
34. Коментар МЗС України щодо проведення археологічних розкопок на тимчасово окупованій території України // Постійне представництво України при ЮНЕСКО. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://unesco.mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-ukrayini-shchodo-provedennya-arheologichnih-rozkopok-na-timchasovo-okupovaniy-teritoriyi-ukrayini>
35. Ремовська О. Закінчувати кар'єру чи дотримуватися санкцій? Дилема археологів, які працюють у Криму // Крим. Реалії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/dylema-arkheolohiv/30934419.html>

References

1. Mazur T. V. (2020). *The legal protection of cultural heritage in Ukraine*. Kyiv: Natsionalna akademiya vnutrishnikh sprav (in Ukr.)
2. Yurko S. (2021). *The legal mechanisms for the protection of cultural and historical heritage sites in the temporarily occupied territory of the Autonomous Republic of Crimea*. Cherkasy: Cherkas'kyi derzhavnyi tekhnolohichnyi universytet. Materialy IV-oyi Vseukrayins'koyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi «Kulturno-istorychna spadshchyna Ukrainy: perspektyvy doslidzhennya ta tradytsiyi zberezhenya» (Cherkasy – Kaniv, CHDTU, 07-08 zhovtnya 2021 r.) / uporyadkovani : V. M. Lazurenko, I. YU. Stadnyk, O. O. Yashan ; Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy (in Ukr.)
3. The Cultural Heritage of Ukraine in the Crimea: damage and destruction (2021). Kyiv: «Yevromaydan-Krym», «Rehionalnyy tsentr prav lyudyny», «Ukrayinska Helsinska spilka z prav lyudyny» (in Ukr.)
4. Vilinska K. Cultural heritage of Ukraine in Crimea: damage and destruction. *Holos Krymu (Voice of Crimea)*. Retrieved from <https://voicetrimea.com.ua/main/articles/kulturna-spadshhina-ukra%D1%97ni-v-krimu-poshkodzhennya-ta-znishchennya.html> (in Ukr.)
5. History of the Department of Archeology of the Crimea and the North-Western Black Sea Coast. Kyiv; Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Retrieved from <https://iananu.org.ua/struktura-ia/naukovi-viddili/viddil-arkheologiji-krymu-pivnichno-zakhidnogo-prichornomor-ya/istoriya> (in Ukr.)
6. Removska O. *End your career or follow sanctions? The dilemma of archaeologists working in the Crimea*. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from <https://ua.krymr.com/a/dylema-arkheolohiv/30934419.html> (in Ukr.)
7. Dubrovskiy D. *Crimean excavations on a Russian scale*. Center for Independent Social Research, Inc. (CISRUS). Retrieved from <https://cisrus.org/ru/2020/07/07/krymskie-raskopki-rossijskogo-masshtaba-2/> (in Russ.)
8. Cyprus Question. St. Petersburg; Consulate General of the Republic of Cyprus in St. Petersburg. Retrieved from http://www.mfa.gov.cy/mfa/consulate/consulate_spb.nsf/cgsp21_ru/cgsp21_ru?OpenDocument (in Russ.)
9. Andrew Lawler. *Holy underground: how excavations near Jerusalem exacerbate relations between residents*. Russia; National Geographic. Retrieved from <https://nat-geo.ru/science/history/svyatoj-andegrund-raskopki-pod-ierusalimom/> (in Russ.)
10. Garib Said. *Archaeological excavations carried out by Armenians in Aghdam – provocation*. Independent news agency Report. Retrieved from <https://report.az/ru/analitika/provedenie-armyanami-arheologicheskikh-raskopok-v-agdame-provokaciya/> (in Russ.)
11. Second Protocol to the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (1999). Hague; United Nations. Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/hague_conv_2nd_prot.shtml (in Russ.)
12. Union of Archaeologists of Ukraine (2019). *About storing, saving and making changes to personal special economics and other interdepartmental visits (sanctions)* (Decree of the President of Ukraine). Retrieved from <http://vgosau.kiev.ua/novyny>. (in Ukr.)

13. Mokrushin S. *Echoes of annexation: how Ukraine imposed sanctions for excavations in Crimea*. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/kak-ukraina-vvela-sankcii-za-raskopki-v-anneksirovannom-krymu/30620308.html> (in Russ.)
14. Removskaya E. Dug up on sanctions: how Ukrainian restrictions will affect archaeologists in Crimea. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/sankcii-protiv-arheologv-za-raskopki-v-krymu/29701263.html> (in Russ.)
15. Crimean Regional Center for Archaeological Research. Crimean Regional Center for Archaeological Research. Retrieved from: <http://www.crsai.inc.ru/> (in Russ.)
16. Ivanevych T. *Russian "archaeological looting" in the Crimea: what is happening and how to stop*. QIRIM News. Retrieved from: https://qirim.news/po-polochkam-uk/rosijske-arheologichne-maroderstvo-v-krymu-shho-vidbuvaetsya-i-yak-zupynyty/?fbclid=IwAR11tDN8-mjmIdgV1tFIcB2MilXXiKX8OmOXkungUhlANwdq63ToArs_yf8 (in Ukr.)
17. Portfolio of archaeological. Crimean Regional Center for Archaeological Research. Retrieved from: <http://www.crsai.inc.ru/index.php/portfolio> (in Russ.)
18. Materials caution. Crimean Regional Center for Archaeological Research. Retrieved from: http://www.crsai.inc.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=24 (in Russ.)
19. Sharapa Aleksandr Vyktorovych. «MYROTVORETS» («PEACEMAKER»). Retrieved from: <https://myrotvorets.center/criminal/sharapa-aleksandr-viktorovich/> (in Russ.)
20. KFU summed up the results of the 2017 field season. Crimean Federal University named after V.I. Vernadsky. Retrieved from: <https://cfuv.ru/news/> (in Russ.)
21. Novykov P. *Return stolen valuables: will Russia be responsible for exporting artifacts from Crimea?*. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/29035119.html> (in Russ.)
22. Hromenko S. *"Russia as a barbarian": problems of the Khan's palace, Chersonesos and excavations in Crimea*. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/itogi-goda-pamyatniki-kryma-rekonstrukcii-arheologiya/29667975.html> (in Russ.)
23. Removskaya E. Dug up on sanctions: how Ukrainian restrictions will affect archaeologists in Crimea. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/sankcii-protiv-arheologv-za-raskopki-v-krymu/29701263.html> (in Russ.)
24. Protection of Crimean Cultural Property: from the Roerich Pact to the Hague Convention. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/zashita-kulturnyh-cennostey-ktyma-ot-pakta-riiha-do-gaagskoy-konvencii/30599399.html> (in Russ.)
25. The Ukrainian ministry declares the inadmissibility of the destruction of a Muslim burial in Crimea. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/news-ukrainskoe-ministerstvo-zayavlyayet-o-nedopustimosti-razrusheniya-musulmanskogo-pfhoroneniya-v-krymu/30148031.html> (in Russ.)
26. The Prosecutor's Office of the Autonomous Republic of Crimea entered into the register information about the "excavations" at the site of a Muslim burial in Crimea. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/news-prokuratura-raskopki-musulmaskoe-zahoronenie/30150062.html> (in Russ.)
27. Evchyn D. Annytova Y. *Archaeological finds in Crimea: we could be proud, but just "tyryat"*. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/arheologicheskieraskopki-v-krymu-mogli-by-gorditsya-no-prosto-tyryat/29780795.html> (in Russ.)
28. Damage and destruction of cultural heritage in Crimea: looting of archeological monuments. Holos Krymu (Voice of Crimea). Retrieved from: <https://voicecrimea.com.ua/main/articles/poshkodzhennya-ta-znishhennya-kulturno%D1%97-spadshhini-v-krimu-rozgrabuvannya-arheologichnix-pamyatok.html> (in Ukr.)
29. Launched a large-scale project of archaeologists of Russia and France to search for burials during the Crimean War. First channel. Retrieved from: https://www.1tv.ru/news/2020-10-04/394411-startoval_masshtabnyy_proekt_arheologov_rossii_i_frantsii_po_poisku_zahoroneniy_vremen_krymskoy_voyny (in Russ.)
30. Comment of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine on conducting archeological excavations in the temporarily occupied territory of Ukraine. Permanent Mission of Ukraine to UNESCO. Retrieved from: <https://unesco.mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-ukrayini-shchodo-provedennya-arheologichnih-rozkopok-na-timchasovo-okupovanij-teritoriyi-ukrayini> (in Ukr.)

KASIAN Andrii, Candidate of historical sciences, senior lecturer at the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: kasyan_andriy@ukr.net

ILLEGAL ARCHEOLOGICAL EXCAVATIONS IN CRIMEA OCCUPIED BY THE RUSSIAN FEDERATION

Abstract. Introduction. Russia's occupation of Crimea in 2014 made it impossible for Ukrainian researchers to access archeological sites of the peninsula. Therefore, for Ukrainian archeologists now it is important to record violations of Ukrainian law and international law in the field of archeology.

Purpose. Find out the situation with illegal archeological excavations in the occupied Crimea, which led to the damage, destruction or removal of archeological artifacts from the peninsula.

Results. The state of archeological science in Crimea after the Russian occupation, contacts of Ukrainian and Russian archeologists after 2014 are analyzed. The mechanisms used by the Ukrainian side to counteract illegal archeological excavations and export of valuable artifacts outside the peninsula based on international experience are highlighted.

It has been found that currently the only available way to counter illegal archeological research in the occupied Crimea is to impose sanctions on individuals and institutions.

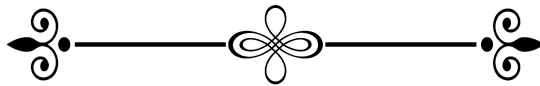
“The Crimean Regional Center for Archeological Research” has been identified as one of the most odious organizations involved in archeological support for the construction of large infrastructure facilities in Crimea. The construction of the “Tavrida” highway and the Kerch bridge and related communications cause significant damage to archeological monuments. During this time, a number of interesting discoveries were made in the Crimea. These finds could be Russian archeologists as if they were found legally.

Originality. The author carried out a scientific analysis of the state of archeological science in the Russian-occupied Crimea, on the basis of which he makes theoretical generalizations and provides practical recommendations.

Conclusion. Illegal archeological excavations after the Russian occupation of Crimea are threatening. The scale of the so-called rescue and planned archeological excavations has increased several times compared to the time before the occupation. Dangerous trend are the export of valuable artifacts to Russia and participation in some expeditions of foreign researchers. Currently, the Ukrainian side does not have effective means to stop illegal archeological excavations and the removal of artifacts. However, careful and systematic recording of all cases of illegal archeological research is needed. It should be carried out by the method of constant monitoring of the sites of Russian scientific institutions operating within the peninsula, and analysis of Russian and foreign professional archeological publications, where the results of research in the Crimea can be published.

Key words: archeology, Crimea, Russian aggression, occupation, illegal archeological excavations, “Tavrida”, Kerch bridge, History of Ukraine.

Одержано редакцією 18.10.2021
Прийнято до публікації 25.10.2021

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(37).07

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-108-114

ЦЮПАК Васирина Миколаївна,
аспірантка кафедри всесвітньої історії
та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
Orcid ID: 0000-0002-9885-6290
E-mail: vasilink@i.ua

ЗАКОЛОТ АВДІЯ КАССІЯ : ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ ТА НАСЛІДКИ

У статті розглянуто проблему заколоту Гая Авдія Кассія. Зазначено, що імператор Марк Аврелій вирішив порушити порядок спадкування принципату, який склався з часу приходу до влади династії Антонінів і передати владу над державою своєму синові. Констатовано, що хибна звістка про смерть Марка Аврелія спровокувала заколот Авдія Кассія, який займав одну з провідних позицій у римському військовому командуванні і сподівався бути обраним імператором як спадкоємець. Доведено, що його сподівання на широку підтримку виступу римським військом та аристократією не виправдалися. З огляду на безперспективність подальшої боротьби він був вбитий своїми воїнами. Хоча імператор Марк Аврелій відповів на цей заколот репресіями, їх масштаби були меншими, ніж цього можна було очікувати. Задля недопущення подібних випадків на майбутнє, сенат заборонив будь-кому управляти тією провінцією, з якою він пов'язаний своїм походженням.

Ключові слова: Авдію Кассію, Марк Аврелій, імператор, принципат, заколот

Постановка проблеми. У Стародавньому Римі, після вигнання рексів, склалася політична система, що тривалий час досить непогано забезпечувала належне керівництво державою. Важливою складовою цієї системи став принцип обмеженості владних повноважень магістратів. Кожна магістратура була виборною, колегіальною та обмеженою в часі. Винятком була лише диктатура – екстраординарна магістратура, яка не була колегіальною, але була більше обмежена в часі. Якщо двох консулів обирали терміном на рік, то диктатор обирався до виконання якогось конкретного завдання, але не більше як на пів року. У цих умовах політичні діячі не мали потреби застосовувати проти своїх опонентів насильство, адже можна було дочекатися закінчення терміну перебування на посаді конкретної персони, після чого була можливість притягнути цю особу до відповідальності через суд. Експеси у політичній боротьбі траплялися вкрай рідко, як це було у період реформ братів Гракхів, після чого політична система знову поверталася до стабільності. Однак у I ст. до н.е. ситуація у внутрішньополітичному житті загострюється і у Римі встановлюється режим диктатури, який за республіканським фасадом приховує зовсім іншу сутність. Диктатура Луція Корнелія Сулли і Гая Юлія Цезаря не була обмежена в часі. Перший з власної волі склав повноваження у 79 р. до н.е., а другий загинув 15 березня 44 р. до н.е. у результаті замаху. Вбивство Гая Юлія Цезаря стало результатом поступової трансформації політичної системи. Конституція Римської Республіки не передбачала механізму усунення від влади магістрата до закінчення терміну його повноважень. Однак усі магістратури були строго обмежені у часі. У випадку ж диктатури Сулли і диктатури Цезаря жодного легального способу усунути від влади диктатора не

було. Смерть Цезаря привела до чергового періоду громадянських війн, результатом яких стало утвердження в Римі системи принципату. Говорячи про принципат, Н. Машкін вказує: «Принципат як певний політичний порядок повинен був вирішувати завдання, що стояли перед рабовласницькими класами усього Середземномор'я, а не лише міста Рима» [2, 607]. К. Кріст зазначає: «Альтернатива республіка – монархія тут не адекватна. Глибинна протилежність традиційної республіки і принципата була поступово усвідомлена після зміцнення нової системи» [1, 115]. На думку О. Петречко, для цієї системи: «найкраще підходить визначення «завуальована монархія» (*veiled monarchy*)» [4, 327]. За принципату, як і у випадках з диктатурами Сулли та Цезаря, не було жодного легального способу усунути від влади принцепса. Через це політичні противники змушені були або змиритися з владою того чи іншого імператора, або сподіватися усунути його від влади за допомогою заколоту. Інколи виступ заколотників міг закінчитися усуненням від влади чинного імператора, але частіше завершувався невдало. Одним з таких невдалих виступів був заколот Гая Авідія Кассія, який тривав три місяці і шість днів (Dio Cass. 72.27.3).

Аналіз останніх досліджень та публікацій засвідчує, що проблема заколоту Авідія Кассія досить широко представлена у історіографії. Здебільшого вона розглядається у ширшому контексті правління Марка Аврелія. Е. Берлі, у присвяченому Марку Аврелію дослідженні зазначає, що звістка про заколот Авідія Кассія була для імператора Марка Аврелія як грим серед ясного неба, хоча він мав би мати деякі застереження з приводу цього [5, 184]. Однак ціла низка досліджень присвячені безпосередньо постаті Авідія Кассія та його спробі захопити владу у Римській імперії. Грунтовне та всебічне дослідження військово-політичної діяльності Авідія Кассія провів Рональд Сайм. На його думку, ніщо не говорить на користь того, що заколот був дуже поширений [9, 700]. Говорячи про поразку заколоту Авідія він зазначає, що «жоден претендент заколотник на Сході не мав надії перемогти армію Дунаю» [9, 701]. У 1983 р. була опублікована присвячена Авідію Кассію монографія М. Астаріти, на яку дав позитивну рецензію Фергус Міллар, хоча зазначив, що вважає підхід автора неідеальним [8]. П. Джарвіс у своєму дослідженні розглядає постать Меціана, соратника Авідія Кассія. Він вважає, що попри недостатню увагу джерел, заколот Авідія Кассія був для Марка Аврелія серйозною проблемою [7, 674]. В цілому ж низка аспектів заколоту Гая Авідія Кассія залишаються дискусійними і потребують подальшого дослідження. В українській історіографії дана проблема не була предметом спеціального дослідження.

Метою запропонованого дослідження є проаналізувати передумови та перебіг заколоту Авідія Кассія.

Виклад основного матеріалу. Вулкацій Галлікан, один з авторів «Життєписів Августів», говорить, що Авідій Кассій по материнській лінії походив з роду Кассіїв, а батьком його був Авідій Север, нова людина, який служив спершу центуріоном, а пізніше досягнув високих посад (SHA Avid. Cass. 1.1). Діон Кассій натомість говорить, що Авідій Кассій походив з міста Кіпп, що на півночі Сирії, а його батьком був Геліодор, який управляв Єгиптом завдяки своїй ораторській майстерності (Dio Cass. 72.22.2). Геліодор був префектом Єгипту протягом 137 – 142 років [6, 25]. На думку Р. Сайма, становище та успіхи батька відкрили перед Авідієм Кассієм блискучі перспективи [9, 697].

Вулкацій Галлікан говорить, що Авідій Кассій таємно ненавидів імператорську владу, за якої держава може позбутися імператора лише замінивши його іншим імператором (SHA Avid. Cass. 1.4). Якщо вірити цьому джерелу, точилися розмови про те, що ще в юності Авідій Кассій намагався відібрати владу у імператора Антоніна Пія та замишляв підступи проти Вера, співправителя Марка Аврелія (SHA Avid. Cass. 1.5 – 6). Наскільки ці розмови були обґрунтовані важко сказати. Однак подальші дії Авідія Кассія дають підстави припустити, що це могло бути правдою. Недарма «дехто називав його Катіліною» [4, 283]. Луцій Вер, у одному з листів, закликає Марка Аврелія остерігатися Авідія Кассія і спостерігати за його діями (SHA Avid. Cass. 1.7 – 9). Ці застереження, як з'ясувалося пізніше, не були безпідставними. Уже після смерті Луція Вера заколот проти влади імператора Марка Аврелія відбудеться. Однак, відповідаючи на закиди Луція Вера проти Авідія Кассія, Марк Аврелій характеризує останнього як доброго полководця, суворого, хороброго і необхідного державі (SHA Avid. Cass. 1.7). Позитивно характеризується Авідій

Кассій і у «Римській історії» Діона Кассія Коккеяна. Історик зазначає, що Авідій Кассій був настільки чудовим, що кожен бажав би мати його імператором (Dio Cass. 72.22.2). Авідій Кассій підтримував у війську строгу дисципліну. Себе він, мабуть, порівнював з Марієм. Такий висновок можна зробити на підставі інформації про те, що він хотів, щоб його називали саме ім'ям «Марій» (SHA Avid. Cass. 3.8). Джерела говорять навіть не про суворість, а про жорстокість Авідія Кассія. З його ім'ям пов'язували нові види жорстоких страт. Жорстокі покарання чекали на воїнів, які наважувалися порушити військову дисципліну. Коли під його командування передали легіони на Сході, які були розніжені мирним життям та розкішшю, він зумів навести лад у війську, підняв дисципліну та підвищив бойову готовність (SHA Avid. Cass. 4 – 6).

Говорячи про початок заколоту Авідія Кассія джерела передають різні версії. Зокрема, Вулкацій Галлікан зазначає, що Фаустина Молодша, дружина Марка Аврелія, очікуючи скорої смерті чоловіка і остереігаючись, щоб хтось не захопив імператорську владу і не завдав шкоди її малолітнім дітям, підбурила Авідія Кассія до виступу. Той же автор передає ще одну версію, за якою Авідій Кассій, щоб прихилити на свій бік воїнів і провінціалів, які любили Марка Аврелія, оголосив про смерть імператора і проголосив його божественність (SHA Avid. Cass. 7). Автор життєпису Марка Антоніна також говорить про те, що Авідій Кассій розпочав заколот за бажанням Фаустини (SHA Marc. 24.6). Діон Кассій так само наводить версію про причетність до заколоту дружини Марка Аврелія, яка була дочкою Антоніна Пія, попереднього імператора. Зокрема він вказує, що Авідій Кассій припустився жахливої помилки, будучи введений в оману Фаустиною. Вона вирішила, що її хворий чоловік у скорому часі помре і злякалася, що влада перейде до когось іншого, а вона стане приватною особою. Тому вона таємно вмовила Кассія бути готовим до будь-якої несподіванки з Марком Аврелієм, і в такому разі взяти її за дружину і здобути імператорську владу (Dio Cass. 72.22.3). Далі Діон Кассій говорить, що у той час, як Авідій Кассій роздумував, що ж йому робити, до нього надійшла інформація про смерть Марка Аврелія. Не очікуючи на підтвердження цієї звістки, Авідій Кассій заявив претензії на імператорську владу під приводом того, що нібито його уже обрали воїни, які перебували у той час в Паннонії (Dio Cass. 72.23.1). Існувала також версія, за якою це сам Авідій Кассій поширював чутки про смерть Марка Антонія (SHA Marc. 24.7). К. Кріст вважає найбільш ймовірним, що поштовхом до виступу Авідія Кассія стало неправдиве повідомлення 175 р. про смерть Марка Аврелія [1, 450].

Отже, поштовхом до заколоту Авідія Кассія могла бути неправдива звістка про смерть Марка Аврелія. Але на той час Авідій Кассій уже був готовий виступити проти імператора. Причини цього потрібно шукати у тому, що Кассій певний час міг розраховувати стати законним спадкоємцем трону після Марка Аврелія, бо за династії Антонінів склалася така практика, коли імператорська влада передається через усиновлення. Однак згодом ситуація змінилася: «Марк Аврелій – залишив владу своєму синові Коммоду. Уже у віці 5 років останній був проголошений Цезарем» [3, 133]. Для Авідія Кассія це могло бути дуже великим розчаруванням і крахом усіх сподівань отримати законно принципат.

Коли стало зрозуміло, що Марк Аврелій живий, у Авідія Кассія уже не було можливості повернути ситуацію до попереднього становища. Зрозуміло, що імператор не подарував би йому його виступу. Якщо ще можна було б покласти на милість Марка Аврелія і сподіватися на збереження життя, то становище провідного військового командира Авідія Кассія втратив би назавжди. Закономірно, що заколот не був припинений і Авідій Кассій вирішив розв'язати проблему за допомогою збройної сили. Юлій Капітолін говорить про те, що Марк Аврелій не надто переймався з приводу заколоту Авідія Кассія (SHA Marc. 24.8 – 9). Але Діон Кассій передає протилежне. Зокрема, він зазначає, що Марк Аврелій дізнався про повстання від намісника Каппадокії Вера, але певний час приховував цю інформацію (Dio Cass. 72.23.3). Це може свідчити про намагання імператора вжити якихось превентивних заходів, перш ніж оголосити початок військової кампанії проти узурпатора. Діон Кассій передає зміст промови, з якою імператор виступив перед військом і у якій підбадьорив своїх воїнів, вказавши, що саме вони, а не Кассій є справжніми переможцями (Dio Cass. 72.24 – 26). Далі історик зазначає, що Марк Аврелій написав про заколот Кассія до сенату, ні в чому Кассія не звинувачуючи, але називаючи його невдячним. Для боротьби

з узурпатором варвари запропонували Марку Аврелію свою допомогу, але він її відхилив (Dio Cass. 72.27).

Що ж до намірів Авідія Кассія, то про це можна робити висновки на підставі його листа до свого зятя, який був написаний уже після того, як стало відомо про хибність інформації щодо смерті імператора Марка Аврелія. У листі Кассій позитивно характеризує Марка Аврелія, але вказує, що прагнучи здобути славу милосердного, той дозволяє жити на світі особам, чий спосіб життя він сам не схвалює. Лунають й інші закиди на адресу Марка Аврелія. Зокрема, йде мова про те, що Марк Антонін займається філософією та вивченням душ, того, що чесне і справедливе, але не думає про державу. Далі Кассій критикує намісників провінцій, звинувачуючи їх у прагненні до наживи, префекта преторія, який ще позавчора був бідним та злидненим і миттєво став багатієм. Багатство ж це взялося з крові держави та майна провінціалів. Наприкінці листа він обіцяє, що у разі перемоги його справи, все це неправедно нажите багатство повернеться у державну скарбницю, а принципат буде повернуто республіці (SHA Avid. Cass. 14).

На думку К. Кріста, впливові кола з оточення принцепса «мали намір одразу ж після смерті Марка Аврелія проголосити принцепсом лояльного Авідія Кассія, який проявив себе на ділі [1, 450]. Між тим у Римі також розпочалися якісь заворушення (SHA Marc. 25.1 – 2). На бік Авідія Кассія перейшли деякі міста, серед яких Александрія, Антіохія, і ймовірно Кіпр (SHA Marc. 25; 26). На основі цієї інформації, є підстави говорити про те, що Авідія Кассія підтримали Сирія і Єгипет. К. Кріст говорить, що Гай Авідій Кассій «прихилив на свій бік більшу частину Малої Азії, Сирії та Єгипту» [1, 446]. А. Боумен зазначає, що Авідій Кассій був добре знаний у Єгипті і популярний навіть до свого проголошення імператором. Можна припустити, що частину свого дитинства або ранньої юності він провів у Александрії, упродовж префектури його батька [6, 24 – 25]. П. Джарвіс вважає: «Не може бути сумніву, що Кассій вірив у те, що він має достатню підтримку серед представників аристократії» [7, 674]. Насправді ж достатньої підтримки з боку аристократії його заколот не мав.

Заколот Авідія Кассія змусив римський сенаторів вжити відповідних заходів. Сенат оголосив очільника заколотників ворогом, а його майно було конфісковане (SHA Marc. 24.9). Імператор Марк Аврелій був змушений відкласти війну, яку він вів з племенами сарматів та маркоманнів, і відправився проти заколотників. Проти антіохійців Марк Аврелій видав дуже суворий едикт і навіть не відвідав Антіохію прямуючи до Сирії. Натомість александрійців він вибачив попри те, що вони висловлювали підтримку Кассію (SHA Marc. 25.8 – 12; 26.1 – 3).

До битви між військом Марка Аврелія і легіонами Авідія Кассія справа не дійшла. Кассій був дуже швидко вбитий власними солдатами. К. Кріст говорить, що «дії узурпатора обмежилися районом його командування на Близькому Сході, і коли оточення Кассія дізналося, що узурпація не знайшла відгуку у інших частинах імперії, новий принцес був убитий» [1, 450]. Саме вбивство детально описане у джерелах. Коли він йшов пішки, на нього верхи напав Антоній, один з центуріонів, і раптово завдав йому удару у шию. Однак кінь Антонія просунувся далі за інерцією, що, здавалося, дозволить Кассію врятуватися. Проте у цей час один з декуріонів довершив справу. Відрізану голову Кассія принесли Марку Аврелію. Імператор був засмучений усім цим і не міг змусити себе навіть подивитися на цю голову, а наказав поховати її. Було вбито також наближених Кассія, серед яких його сина та призначеного ним префекта преторія (Dio Cass. 72.27 – 28; SHA Marc. 25.4).

Повертаючись до можливої провокації повстання Кассія з боку Фаустини зазначимо, що той же Вулкацій Галлікан вказує на обставини, які свідчать на користь Фаустини. Він цитує лист від Марка Аврелія до Фаустини, у якому імператор, звертаючись до дружини визнає справедливість слів Луція Вера про бажання Авідія Кассія бути імператором. Звідси автор робить висновок про те, що Фаустина нічого не знала про задум Кассія. Окрім того йде мова також про існування листа від Фаустини до імператора, у якому вона спонукає чоловіка суворо покарати Авідія. У зазначеному листі Фаустина закликає Марка Аврелія якомога суворіше розправитися з цими повстанцями: «І полководці і воїни звикли діяти злочинно, якщо ж їх не придушити, то вони самі будуть придушувати» (SHA Avid. Cass. 9). У іншому листі до чоловіка Фаустина проводить ту саму лінію: не можна милувати

людей, які не помилювали б самого імператора, його дружину та їхніх дітей, якщо б перемогли (SHA Avid. Cass. 10). На думку автора, зазначені листи дозволяють зробити висновок про те, що Фаустина не була спільницею Кассія, що вона навіть заохочувала Марка Аврелія, який був налаштований милосердно, застосувати суворе покарання і наполягала на необхідності такого покарання (SHA Avid. Cass. 11.1).

Говорячи про придушення заколоту Авідія Кассія потрібно звернути увагу на те, що Марк Аврелій проявив великодушність щодо сім'ї самого Кассія. У листі до Фаустини імператор зазначає, що помилує його дітей, зятя і дружину, а також буде просити сенат не карати їх надто жорстко і помірковано підійти до конфіскації їх майна (SHA Avid. Cass. 11.4). Лист такого змісту справді був скерований імператором у сенат. У цьому листі Марк Аврелій закликає, у відповідь на придушення виступу Авідія Кассія, не засуджувати до страти жодну особу, не карати жодного сенатора, повернути тих, що були засуджені до заслання, а також повернути конфісковане майно його власникам (SHA Avid. Cass. 12.3 – 4). Далі він наполягає на тому, щоб були помилувані діти Авідія Кассія, його зять та дружина, кожному з них була забезпечена можливість володіти його долею батьківського майна. Нарешті імператор просить сенат звільнити від страти, конфіскації майна та страху спільників Авідія Кассія (SHA Avid. Cass. 12.9). Діон Кассій повідомляє, що Марк Аврелій не стратив жодного пов'язаного з Кассієм сенатора, не закував їх в кайданки, але відправив їх на суд сенату за звинуваченнями в інших злочинах. З інших осіб він засудив лише небагатьох. Зокрема, намісник Єгипту був відправлений у заслання на якийсь острів (Dio Cass. 72.28). Така позиція Марка Аврелія повністю відповідає його філософії та розумінню імператорського достоїнства. Сам він щодо цього сказав, що ніщо так не звеличує римського імператора в очах різних народів, як його милосердя (SHA Avid. Cass. 11.5). Марк Аврелій зазначає, що саме милосердя зробило Цезаря богом, Августа – священним, а його попередника прикрасило ім'ям «pius» – «благочестивий» (SHA Avid. Cass. 11.6). Можна погодитися з думкою, що «Марк Аврелій відповів репресіями на заколот Авідія Кассія, хоча вони були меншими, ніж можна було очікувати» [4, 274].

Заколот Авідія Кассія справив на Марка Аврелія дуже неприємне враження. Імператор вважав, що вся ця історія не додає йому жодного позитиву. Свідченням цього може бути той факт, що Марк Аврелій наказав спалити записи щодо цієї справи, щоб через них йому ні в чому не могли б дорікнути (Dio Cass. 72.28.4). Цей заколот змусив сенаторів вжити заходів, щоб попередити подібні випадки у майбутньому. Зокрема, було прийнято рішення про те, що ніхто не повинен управляти тією провінцією, з якою він пов'язаний своїм походженням (Dio Cass. 72.31). Адже Кассій розпочав свій заколот будучи намісником Сирії, до складу якої входило і його рідне місто Кір.

Висновки. Імператор Марк Аврелій вирішив порушити порядок успадкування принципату, який склався з часу приходу до влади династії Антонінів і передати владу над державою своєму синові. Хибна звістка про смерть Марка Аврелія спровокувала на заколот Авідія Кассія, який займав одну з провідних позицій у римському військовому командуванні і сподівався бути обраним імператором як спадкоємець. Однак його сподівання на широку підтримку його виступу римським військом та аристократією не виправдалися. З огляду на безперспективність подальшої боротьби він був вбитий своїми власними воїнами. Хоча імператор Марк Аврелій відповів на цей заколот репресіями, їх масштаби були меншими, ніж цього можна було очікувати. Задля недопущення подібних випадків у майбутньому, сенат заборонив будь кому управляти тією провінцією, з якою він пов'язаний своїм походженням.

Список використаної літератури

1. Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина / К. Крист. – Ростов н/Д. : Феникс, 1997. – Т. 1. – 574 с.
2. Машкин Н.А. Принципат Августа: происхождение и социальная сущность. – Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, 1949. – 686 с.
3. Петречко О. Династична політика як складова системи принципату / О. Петречко // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – 2007. – Серія «Історія». – Вип. 20. – С. 128 – 137.

4. Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н.е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії / О. Петrenchко. – Львів: видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 396 с.
5. Birley A. R. Marcus Aurelius: a biography / A. Birley. – London; New York: Routledge, 2000. – 320 p.
6. Bowman A.K. A letter of Avidius Cassius // *The Journal of Roman Studies*. – 1970. – Vol. 60. – P. 20–26.
7. Jarvis P. Avidius Cassius and Maecianus in the *Historia Augusta* // *Mnemosyne*. – 2015. – 68(4) . – P. 666–676. doi: <https://doi.org/10.1163/1568525X-12341562>.
8. Millar F. Review of *Avidio Cassio*, by Maria Laura Astarita // *The Classical Review*. – 1985. – 35(2). – P. 412. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/3063383>.
9. Syme R. Avidius Cassius: His Rank, Age, and Quality / Ronald Syme. *Roman Papers*. Vol. V. Edited Anthony R. Birley. – Oxford: Clarendon Press, 1988. – P. 689–701.

References

1. Krist, K. (1997). The history of the Roman Emperors from Augustus to Constantine (Vol. I). Rostov-na-Donu: Feniks (in Russ.).
2. Mashkin N.A. (1949). Principate of Augustus: origin and social essence. Moscow; Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR (in Russ.).
3. Petrechko, O. (2007). The Dynastic Policy as the Component of Principate. *Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 20, 128 – 137 (in Ukr.).
4. Petrechko, O. (2009). *Socio-political development of the Roman Empire in the first century – at the beginning of the third century A.D.: from «restored» Republic to the Senate monarchy*. Lviv: vydavnychy tsestr LNU imeni Ivana Franka (in Ukr.).
5. Birley, A.R. (2000). Marcus Aurelius: a biography. London; New York: Routledge (in English).
6. Bowman, A.K. (1970). A letter of Avidius Cassius // *The Journal of Roman Studies*, 60, 20 – 26.
7. Jarvis, P. (2015). Avidius Cassius and Maecianus in the *Historia Augusta*, *Mnemosyne*, 68 (4), 666–676.
8. Millar, F. (1985). [Review of *Avidio Cassio*, by Maria Laura Astarita]. *The Classical Review*, 35(2), 412–412. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/3063383>.
9. Syme, R. (1988). Avidius Cassius: His Rank, Age, and Quality / *Roman Papers*. Vol. V. Edited Anthony R. Birley. Oxford: Clarendon Press.

TSIUPAK Vasylyna, Postgraduate Student of the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University,
e-mail: vasilink@i.ua

THE REVOLT OF AVIDIUS CASSIUS: BACKGROUNDS, COURSE OF EVENTS AND AFTERMATH

Abstract. Introduction. After the assassination of Gaius Julius Caesar, another period of civil wars began in Rome, the result of which was the establishment of the Principate. The Principate was essentially a veiled monarchy. Under this form of government there was no legal way to remove the Princes from power, just as there was no such possibility under the dictatorships of Sulla or Caesar. Therefore, political opponents were forced to either accept the power of a particular Emperor, or hope to oust him through a revolt. Sometimes the conspirators were successful, but more often they were not. One of these failed actions was the rebellion of Gaius Avidius Cassius.

The **aim** of this study is to analyze the revolt of Avidius Cassius.

The **methodology** of the study is based on the content analysis of historical sources, as well the methods of analysis and synthesis

Main results and conclusions. During the reign of the Antonine dynasty, the Emperors passed on supreme power to their successors through adoption. This rule was broken by the Emperor Marcus Aurelius, who decided to transfer power to his son. Incorrect information about Marcus Aurelius' death sparked a rebellion by Ovid Cassius. He was one of the leading Roman generals and hoped to be adopted by Marcus Aurelius. Perhaps Avidius Cassius decided to rebel under the influence of Faustina, the wife of Marcus Aurelius, who feared for her future if her husband were to die. However, there is evidence that Faustina was not involved in the rebellion of Cassius. The mutiny forced the Roman senators to take appropriate action. The Senate declared the leader of the rebels an enemy, and his property was confiscated. Emperor Marcus Aurelius was forced to postpone the war he was waging with the tribes of the Sarmatians and Marcomanni, and went against the rebels. Avidius Cassius' expectations of widespread support for his actions by the Roman army and aristocracy did not materialize. He was

partially supported by Egypt, Syria and Asia Minor. The battle between the armies of Marcus Aurelius and the legions of Avidius Cassius did not take place. Considering the futility of further fighting, he was killed by his own soldiers. Although Emperor Marcus Aurelius responded to this rebellion with repression, the scale of the repression was smaller than might be expected. Marcus Aurelius was magnanimous to Cassius' family. The revolt of Avidius Cassius made a very unpleasant impression on Marcus Aurelius. The Emperor believed that this whole story did not give him anything positive. Proof of this is the fact that Marcus Aurelius ordered the burning of all files in this case so that no one could accuse him because of them. To prevent similar cases in the future, the Senate forbade anyone to rule the province with which he is associated by origin. Indeed, Cassius started a revolt as governor of Syria, which included his hometown of Cyrrhus.

Key words: *Avidius Cassius, Marcus Aurelius, Emperor, Principate, revolt.*

Одержано редакцією 28.09.2021

Прийнято до публікації 25.10.2021

УДК 94(470+571.6)“189/191”:314.151

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-114-123

ШВЕЦЬ Ірина Володимирівна,
аспірантка кафедри історії
України та археології
Волинського національного
університету імені Лесі Українки
Orcid ID: 0000-0002-5617-7564
e-mail: irashvetc85@gmail.com

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ДО АМУРСЬКОЇ ТА ПРИМОРСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ СХІДНОГО СИБІРУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті досліджено механізми реалізації колонізаційної політики російської влади у другій половині ХІХ ст., зумовленої необхідністю заселення і освоєння новоприєднаних територій Амурської та Приморської областей Східного Сибіру; проаналізовано нормативно-правову базу та організаційні заходи її реалізації.

Ключові слова: *переселенська політика Росії, російська колонізація Далекого Сходу, переселенське законодавство Росії, Амурська область, Приморська область.*

Постановка проблеми. Аналіз нормативно-правової бази та організаційних заходів російського уряду щодо колонізації Далекого Сходу суттєво розширює розуміння природи і причин масової міграції українців в межах Російської імперії; дозволяє відстежити механізми та інструменти регулювання напрямів, динаміки, соціального і національного складу переселенців; слугує глибшому розумінню політичних, національних, економічних та соціальних процесів даного періоду.

Мета. Аналіз нормативно-правової бази та організаційних заходів російської імперської влади щодо колонізації Амурської та Приморських областей Східного Сибіру у другій половині ХІХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексне дослідження вказаної теми в сучасній українській історіографії не здійснювалося. Окремі її аспекти, через призму причинно-наслідкових зав'язків переселення українців на Схід та переселенської політики Російської імперії, висвітлюються в роботах таких українських істориків, як Ф. Заставний [1], В. Шандра [2], А. Шваб [3].

Переселенська політика російської влади зазначеного періоду, а отже і висвітлення механізмів її реалізації в загальноросійському масштабі, також знайшли своє відображення у роботах дореволюційних та сучасних російських дослідників таких, як О. Кауфман [4], І. Ямзин [5], А. Ремньов [6], В. Кабузан [7].

Виклад основного матеріалу. Розширення Російської імперії супроводжувалося розбудовою на новоприєднаних територіях державно-адміністративної та військової системи з подальшою інтеграцією цих земель в загальноімперський економічний простір. Невід'ємним супутником цих процесів була організація масового переселення із аграрно

перенаселених губерній європейської частини держави. Черговими територіальними надбаннями Росії у середині XIX ст. стали далекосхідні території, які відійшли до неї від Китаю, у результаті укладання Айгунського (1858 р.) та Пекінського (1860 р.) договорів. На території, яка відійшла до Російської імперії за Айгунським договором, 8 грудня 1858 р. утворено Амурську область, а на територіях, отриманих у результаті укладання Пекінської угоди, 31 жовтня 1856 р. утворено Приморську область Східного Сибіру [8, 346- 351].

Першими до колонізації нових територій були залучені козаки (1855–1862). Указ 29 грудня 1858 р. наголошував на необхідності формування Амурського козачого війська, для охорони південно-східного кордону по річках Амур та Уссурі і повернення Росії Приамурського краю [9, 586]. Першопрохідцями далекосхідної колонізації були також висланці та селяни із сусідніх областей і губерній. З квітня 1859 р. було дозволено відпускати до Амуру на заробітки, терміном до трьох років, висланців які були приписані в областях Східного Сибіру. Місцева влада могла задовольнити клопотання поселенця оселитися назавжди за відсутності законних перешкод [10, 351]. У середині 1850-х років в пониззі Амуру оселилися перші селяни з Іркутської губернії і Забайкальської області.

У грудні 1858 р. був затверджений журнал II Сибірського комітету, що визначив правила переселення селян за державний рахунок та власний кошт починаючи з 1859 р. [7, 59]. З 1862 р. заселення козаками припинилось, а здійснювалось лише селянами, колишніми військовими, городянами. Щорічно уряд виділяв на ці цілі 100 тис. рублів [7, 59 – 60].

Вже незабаром, після підписання маніфесту 19 лютого 1861 р., який регламентував процес звільнення селян від кріпосної залежності, 26 березня 1861 р. були затверджені «Правила для поселення росіян і іноземців в Амурській і Приморській областях Східного Сибіру» з виданням відповідного указу Сенату 27 квітня 1861 р. [11, 682 – 685].

Згідно з «Правилами 1861 року» селитися в Амурській і Приморській областях могли всі бажаючі росіяни та іноземці, за власний рахунок, без грошової допомоги з боку держави. Переселення з внутрішніх губерній Росії та Сибіру допускалося при наявності встановлених законом дозволів на переселення. Бажаючі влаштуватися в Амурській і Приморській областях могли приписуватися до міст або купувати земельні ділянки, для цього відводилася вільна державна земля. Переселенці мали вибір – користуватися землею на підставі тимчасового володіння або повної власності. Законодавець також надав можливість обрати спосіб ведення господарства у складі общини або окремим сімейством. Общині чисельністю не менше 15 сімей, відводилась суцільна ділянка землі, але не більше 100 десятин на кожну сім'ю. Такий само максимальний розмір передбачався для користування і окремим сім'ям. Закон передбачав деякі відмінності користування землею в залежності від її географічного розташування. Ділянки землі від вершин р. Уссурі за її течією до моря, надавалися у постійне користування всієї общини. Общинники мали змогу продати її, а общини, що користувалися ділянками землі відведеними в інших місцевостях не могли її продавати або відчужувати іншим шляхом [11, 682 – 685].

Закон забороняв відчуження сімейством отриманої в користування землі. Користування було безкоштовним протягом двадцяти років, після закінчення яких переселенці (як окремі сім'ї так і общини) повинні були сплачувати податки. «Правила 1861 року» зобов'язували обробити отриману в безкоштовне користування землю протягом 5 років та встановлювали право уряду повернути у своє розпорядження необроблену ділянку. Надавалось також право придбати землю у повну власність. Вартість десятини землі становила 3 руб. сріблом на 20 років, після чого могла бути переглянута. Викуплена земля не обкладалася податком за користування. Законодавець допускав наділення землею понад встановлену норму (100 десятин), але тільки шляхом її придбання у власність (по 5 руб. сріблом за десятину). Придбану в повну власність землю могли ділити на власний розсуд на загальній законній підставі. Регламентувалася процедура земельного відводу. Уряд щорічно на свій розсуд визначав місця відведення землі, розпорядження опубліковувалися і оприлюднювалися. Відвід землі здійснювався таким чином, щоб між ділянками призначеними в приватне користування або власність знаходились ділянки, що належали державі. До відведення не включався ліс (лише чагарник, дров'яний ліс). Ділянки відводилися переселенцям за їх

вибором, але перевагу отримував той, хто першим заявляв про свій намір користування або купівлі. Переселенцям видавали особливі свідоцтва на підставі яких вони користувалися землею, а придбання її у власність фіксувалося в офіційному документі – «данной». Відведенню підлягали землі на морському узбережжі від вершин р. Уссурі, а також між р. Уссурі та морським берегом [11, 682 – 685].

Важлива роль відводилася пільгам, які надавалися особам, котрі переселилися в Амурську і Приморську області. Поселенці звільнялися від рекрутської повинності протягом 10 наборів і назавжди від подушного податку. Передбачалося, що після 20 років вони сплачуватимуть поземельний податок за користування землею [11, 682–685]. Половина коштів одержаних за продаж державних земель протягом перших 20 років, залишалася в розпорядженні місцевого керівництва і використовувалася для облаштування життя на місцях (будівництво церков, училищ, доріг та інше).

«Правила 1861 року» обумовлювали підстави приписки переселенців до вже існуючих міст та тих, які будуть засновані. Бажаючі приписатися до міст зберігали звання і пов'язані з ним особисті переваги, якими користувалися в місцях колишнього проживання. Прохання про приписку подавалися на ім'я військових губернаторів областей з коментарями місцевого начальства з колишніх місць проживання. Приписані до міст Амурської і Приморської областей особи зобов'язувалися протягом трьох років «міцно осістись»: спорудити будівлі, розвести сади та городи для отримання доходу, або законним шляхом придбати нерухому власність. Для побудови будинків та інших споруд переселенцям відводилася вільна від державних будівель земля з особливою платою на користь міста. Розмір плати та порядок відведення земель визначався міським товариством з подальшим затвердженням генерал-губернатора Східного Сибіру. Переселенцям до міст надавалися пільги від сплати мит, державних і військових повинностей терміном на 10 років. Вони зобов'язувалися платити тільки збори на користь міст. Міські поселенці Амурської і Приморської областей користувалися правом: вести торгівлю на необмежену суму на всій території областей, на ведення передбаченої законом промислової та ремісничої діяльності, на заснування фабрик і заводів без обмеження їх потужності та інвестицій. Право ставати членами міських товариств мали російські піддані та іноземці за наявності відповідної нерухомої власності. Право голосу отримували також ті, хто був внесений в міську книгу, але ще не придбав власності скориставшись трирічним терміном. Даний порядок приписки до міст вводився у вигляді дозволу на 10 років, після чого міг бути змінений за поданням губернаторів або міських товариств. Роз'яснення питань і вирішення можливих труднощів при введенні в дію «Правил» покладалось на генерал-губернатора Східного Сибіру [11, 682 – 685].

Для стимулювання переселенського руху до Амурської області в 1866 р. запроваджено «Правила про пільги», які передбачали надання переселенцям позики у розмірі 100 руб. на сім'ю, річний запас продуктів та право вибору місця поселення [12, 290].

27 жовтня 1871 р. імператор Олександр II продовжив дію «Правил 1861 року». Переселенці в міста Амурської області до 1 січня 1881 р. звільнялися від усіх мит та державних повинностей, в тому числі і військових [13, 416 – 417]. Через рік схожі пільги поширилися і на переселенців до Приморської області.

7 листопада 1872 р. вийшов указ «Про надання мешканцям Приморської області Східного Сибіру пільг по виплаті мит та виконання державних повинностей». Згідно указу пільги надали міським поселенням Приморської області в оплаті мит та державних повинностей. Сільське та міське населення звільнялося від рекрутського набору [14, 937]. По закінченню чергового десятирічного пільгового періоду у квітні 1881 р. їх було продовжено. Зокрема, було підписано указ «Про продовження пільг міським поселенням Амурської та Приморської областей, стосовно мит та державних повинностей». Державна Рада продовжила пільговий період до 1 січня 1886 року [15, 52].

У 1881 році завершувався пільговий період наданий «Правилами 1861 року» і сільським переселенцям. Генерал-губернатор Східного Сибіру Д.Г. Анучин звернувся з клопотанням до Міністерства внутрішніх справ і Державної Ради щодо їх продовження. 26 січня 1882 р. імператор Олександр III підписав закон «Про деякі зміни в правилах про пільги переселенцям в Приамурському краї», згідно якого з 27 квітня 1881 р. термін пільг

придбання у власність ділянок державної землі російськими підданими продовжувався на 10 років. Пільгові терміни обраховувався з дня прибуття переселенців, у разі їх закінчення раніше 27 квітня 1891 р. податки накладалися лише з цього дня.

Російські піддані, що переселилися в Амурську і Приморську області після 1 січня 1881 р., а також ті хто влаштувався менш ніж за 3 роки до цієї дати, звільнялися протягом перших трьох років від усіх земських повинностей (грошових та натуральних). Всі пільги, що стосувалися сільських переселенців, не надавалися іноземцям, котрі поселилися в Амурській і Приморській областях після 27 квітня 1881 р. Окремі винятки допускалися з дозволу генерал-губернатора Східного Сибіру [16, 26–27].

Отже, законодавчі зміни 1881 р. насамперед стосувалися іноземних громадян, яким відтепер було відмовлено у наданні пільг. У виданні «Колонізація Сибіру у зв'язку із загальним переселенським питанням» це пояснювалося необхідністю попередити наплив «китайського елемента» [12, 292 – 293].

Новий етап у заселенні Далекого Сходу розпочався 1882 р., з моменту встановлення регулярного морського сполучення з європейською частиною імперії. Важливу роль в цьому процесі відіграв «Доброфлот». 1 червня 1882 р. затверджено закон «Про організацію переселень в Південно-Уссурійський край». Закон передбачив утворення Південно-Уссурійського переселенського управління на чолі з завідуючим та «особливою канцелярією», на утримання яких виділяли 8200 рублів в рік [17, 205].

Передбачалось протягом трьох років відправляти морем по 250 сімей за державний рахунок. Бажаючі мали лише власним коштом добратися від колишнього місця проживання до пункту відправлення. Безкоштовними для переселенців був проїзд з Одеси до Владивостока та забезпечення продовольством на півтора року (місячний розрахунок на 1 людину: 60 фунтів борошна (24,6 кг.); 10 фунтів крупи (4,10 кг.)) [18, 33].

Кожній переселенській родині видавали 100 руб. на заготівлю матеріалів для будівництва житла, одну пару коней або биків, одну корову, насіння для польових робіт, насіння овочів, предмети господарського вжитку. Община звільнялася від податкових та викупних заборгованостей, які мали переселенці. Переселенцям в Південно-Уссурійський край відводилося в користування не менше 15 десятин зручної землі на особу, але не більше 100 десятин на сім'ю. Цю землю переселенці могли придбати у будь-який час у власність за ціною 3 руб. за десятину. Перші 5 років звільнялися від державних податків, повинностей, а несли лише обцинні. Далі переселенці, які купили землю у власність, обкладалися поземельним податком, а інші оброчним податком. Передбачалася також пільга на відбування військової повинності. Закон покладав на Міністерство внутрішніх справ визначення кількості переселенців та контроль за прибуття їх до пункту відправки. Одеський генерал-губернатор відповідав за заготівлю і відправку всього необхідного та піклування про прибулих в порт. Військовий губернатор Приморської області та керуючий Південно-Уссурійським переселенським управлінням (першим був Ф.Ф. Буссе) відповідали за влаштування на місці переселенців [17, 205 – 210].

Паралельно з переселенням за державний кошт поширювалася і практика переселення за власний рахунок. У 1884 р. державним коштом було переселено 248 сімей, а власним – 45 сімей. У 1885 р. чисельність приватних переселенців зроста майже втричі – до 131 сім'ї [18, 35].

За розрахунками Ф. Ф. Буссе на облаштування господарства з 5 осіб в Південно-Уссурійському краї, необхідно було щонайменше 600 руб. готівкою (на будинок, худобу, господарський інвентар та продовольство родини з 5 чоловік до першого врожаю). Тому переселенці за власний кошт мали оплатити дорогу та мати 600 руб. на облаштування на місці. З весни 1886 р. особи, які переселялися власним коштом повинні були внести визначену суму перед від'їздом, з них покривалися дорожні витрати, а залишок повертався у Владивостоці. Однак, як зазначив Ф. Ф. Буссе, не всі бажаючі переселитися відповідали цій вимозі і восени були відправлені менш заможні переселенці, яким видали позику [18, 35 – 36].

Починаючи з квітня 1886 р. держава відмовилась від практики безкоштовного переселення. Охочим надавалися лише пільги на проїзд та позики на переселення. Повернення позик здійснювалось по закінченню двох пільгових років, протягом 28 років, щорічними внесками в розмірі 6% з отриманої суми (2% погашення і 4% зростання) [18, 36].

12 травня 1887 р. Державна дума продовжила на 6 років дію «Правил 1882 року про порядок переселення в Південно-Уссурійський край і влаштування переселенців». Надалі зберігалося право на звільнення від податків і грошових повинностей. Змінено порядок повернення позик. Пільговий період збільшено до 5 років, а загальний термін до 33 років [18, 36].

Наприкінці 1880-х років змінюються підходи до кредитування переселенців. Спочатку кожній сім'ї гарантувалося по 600 руб. позики, проте, з 1889 р., згідно розпорядження Міністерства внутрішніх справ, переселенці котрі мали суму в 600 руб. і більше не мали такого права. Менш забезпечені могли отримати грошову допомогу, але з розрахунком щоб надана позика разом з їх власними коштами не перевищувала 600 рублів [18, 36].

18 червня 1892 р. вийшов закон «Про продовження дії правил, які стосувались заселення росіянами та іноземцями Амурської та Приморської областей зі змінами та доповненнями цих правил» (доповненнями від 26 січня 1882 р.). Термін їх дії продовжили ще на 10 років. Надалі переселення здійснювалося власним коштом без фінансової допомоги держави. В новій редакції питання дозволів на переселення викладалося більш детально. Свідoctва на право переселення видавалися місцевими губернськими управліннями тим селянам та міщанам, які виконали вимоги закону про вихід зі складу общин та після продажу майна мали кошти достатні для переселення і облаштування на новому місці без допомоги від держави. Міністру внутрішніх справ надавалося право визначати суму цих коштів за згодою з Приамурським губернатором [19, 477].

Перегляд «Правил 1861 року» у 1892 р. змінив підхід до приватного землеволодіння в далекосхідних областях. Земельні ділянки відведені общинам та сім'ям до впровадження нових положень, могли бути придбані у власність по 3 руб. за десятину. Інші державні землі продавалися переселенцям з дозволу обласного керівництва за ціною, встановленою Приамурським генерал-губернатором для кожної місцевості окремо (не нижче 3 руб. за десятину), розміром не більше 400 десятин. В окремих випадках з дозволу генерал-губернатора норма продажу землі в одні руки могла бути збільшена до 1 тис. десятин. За новими правилами переселенці отримували особливі акти на право користування земельними ділянками, з зазначенням розташування і меж ділянок. Вони також звільнялись на три роки з моменту свого переселення від земських грошових і натуральних повинностей. Нововведення також забороняли купувати землі в Амурській і Приморській областях особам, що не належали до російського підданства [19, 477 – 478].

21 грудня 1892 р. прийнято указ «Про продовження дії правил про переселення в Південно-Уссурійський край», згідно якого дані правила продовжували діяти ще на 5 років з 1893 р. [20, 219 – 220]. Кількість морських суден для перевезення селян було збільшено, а застава для переселенців зменшена до 300 рублів. Корегувалися і обсяги банківських позик для переселенців. Чиновник особливих доручень Переселенського управління О.О. Ріттіх повідомляв, що «за встановленою практикою найвищий розмір державної грошової допомоги – 300 руб. і тільки у виняткових випадках позика могла перевищувати цей розмір до встановлених законом 600 рублів» [21, 82].

На початку 1890-х років зменшувалися і розрахунки на видатки для переселенців. Згідно Циркуляру міністра внутрішніх справ № 11 від 19 лютого 1893 р. для переселення в Амурську область родині з 6 осіб необхідно було мати 375 руб., з яких на початкове господарювання на новому місці передбачалося не менш 100 руб. Загальна сума видатків залежала від виду транспорту. Переселення в Приморську область наземним шляхом обходилося на 100 руб. дорожче як морем. Надалі, від осіб які бажали переселитися в Амурську і Приморську області була потрібна наявність не менше 300 руб. на сім'ю, незалежно від засобів достатніх для оплати дороги [22, 214–215].

У січні 1894 р. Приамурським генерал-губернатором були встановлені «Правила для продажу державних земель в Приморській області» [23, 211–214]. Пізніше вони поширились і на територію Амурської області. Право купити державні землі мали лише російські піддані, на поселення яких у місцевої адміністрації не було перешкод. У Правилах зазначалось, що землі призначені для продажу, попередньо вносилися до затвердженого владою плану, проте, могли продаватися і наділи, які до нього не потрапили. У таких випадках охочі мали подати прохання військовому губернатору з додатком плану, на якому вказані межі ділянки, її місцезнаходження, наявні на ньому будови [23, 211].

13 травня 1895 р. положенням Комітету Сибірської залізниці (КСЗ) приватним особам було заборонено набувати у власність землі в районі Уссурійської залізниці, а також поряд з проєктованою Амурською залізницею. Продаж всіх інших державних земель в межах Амурської і Приморської областей допускався лише з дозволу Приамурського генерал-губернатора. У звіті КСЗ пояснювалося, що ці обмеження запроваджено з метою збереження за державою прилеглих до Амурської і Уссурійської залізниць земельних площ. Незабаром були встановлені більш точні кордони невідчужуваних земель, а саме смуга шириною в 100 верст в кожную сторону від Уссурійської залізниці та запроєктованої Амурської залізниці [24, 290].

У червні 1894 р., задля посилення захисту державного кордону, до Уссурійської лінії вийшов закон «Про заселення козаками прикордонної смуги Приамурського краю», а в квітні 1895 р. «Про устрій козаків Забайкальського козачого війська, що переселилися в Приморську область до полотна Уссурійської ділянки Сибірської залізниці» [25, 369 – 370; 26, 195], що зумовило третє козацьке переселення на Далекий Схід. До переселення залучалися також нижчі військові чини. Після відставки із військової служби вони мали право клопотати про поселення з сім'ями в губерніях і областях Азійської Росії [27, 322 – 323].

У 1898 році, у зв'язку із закінченням терміну дії «Правил 1882 року» (з змінами та доповненнями), які регламентували переселення морем в Південно-Уссурійський край, Комітет Сибірської залізниці продовжив їх до 27 квітня 1901 р. і поширив їх дію на місцевості, прилеглі до Північно-Уссурійської залізниці. Це ж положення скасовувало Південно-Уссурійське переселенське управління. 31 січня 1899 р. управління переселенською справою в Уссурійському краї покладалося на чиновників з особливих доручень Переселенського управління [28, 220 – 221].

У 1890-их роках переселенський рух, насамперед у зв'язку із налагодженням залізничного сполучення, досяг значних масштабів. У зв'язку з неготовністю прийняти всіх охочих, в січні 1899 р. Міністр внутрішніх справ видав Циркуляр № 1, яким тимчасово обмежувалася видача дозволів на переселення в Амурську область. Намір стримати переселенський рух пояснювався крайніми труднощами сполучення через Забайкалля, яке відновилося лише з проведенням залізниці від Іркутська до Стрітенська [29, 80 – 81].

Висновки. У другій половині ХІХ ст. одним із стратегічних завдань російської влади стало заселення територій, які увійшли до складу Російської імперії на півдні Далекого Сходу. Для реалізації цього завдання розроблено необхідну нормативно-правову базу та запроваджено дієві механізми економічного та пільгового стимулювання переселенців. Активізації переселенського руху слугувало налагодження сухопутних та морських комунікацій.

Значних масштабів переселення до новоутворених Амурської та Приморської областей Східного Сибіру припадає на другу половину 1890-х років і пов'язане із налагодженням залізничного сполучення. Спочатку до заселення Амурської та Приморської областей, окрім козаків та військових, уряд намагався залучити забезпечених переселенців, які самостійно могли облаштуватися на необжитих землях. Необхідність як найшвидшого заселення нових територій, зумовила встановлення досить широкого кола пільг, які надавалися як російським так і іноземним громадянам. Правда, після 1881 р. дозвіл на поселення іноземців, через побоювання великого напливу китайців, був скасований.

Впорядкованості та контролю переселенського процесу слугували запровадження різного роду обмежень та дозвільної системи на переселення, які впливали на динаміку переселенського руху, його географію, соціальний та національний склад.

Список використаної літератури

1. Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Заставний. – Львів : Світ, 1992. – 170 с.
2. Шандра В. С. Переселення українців у Російській імперії / В. Шандра // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2011. – Т. 8 : Па – Прик. – С. 135.
3. Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939) : монографія / А. Шваб. – Луцьк : ВМА «Терен», 2014. – 492 с.; Шваб А. Участь населення Волинської губернії в колонізації Сходу Російської імперії / А. Шваб // Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ ст. : зб. наук. праць. – Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – С. 222 – 241.

4. Кауфман А. А. Переселение и колонизация / А. Кауфман. – Санкт-Петербург : Общественная польза, 1905. – 349 с.
5. Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян / И. Ямзин. – Киев, 1912. – 198 с.
6. Ремнев А. В., Суворова Н. Г. Колонизация Азиатской России: имперские и национальные сценарии второй половины XIX – начала XX века / А. В. Ремнев, Н. Г. Суворова. – Омск : Наука, 2013. – 248 с.
7. Кабузан В. М. Дальневосточный край в XVII – начале XX вв. (1640 – 1917). Историко-демографический очерк / В. М. Кабузан. – Москва : Наука, 1985. – 260 с.
8. Губернии Российской империи. История и руководители. 1708–1917. – Москва: Объединённая редакция МВД России, 2003. – 480 с.
9. О образовании Амурского казачьего войска // Полное собрание законов Российской империи (далее ПСЗ РИ). Собрание второе. Т. XXXIII. Отделение 2. 1858. Ст. 33988.
10. О дозволении ссыльнопоселенцам, причисленным к волостям по Восточной Сибири, отправляться в Приамурский край для заработков, на продолжительные сроки, и водворяться там навсегда // ПСЗ РИ. Собрание второе. Т. XXXIV. Отделение 1. 1859. Ст. 34365.
11. О правилах для поселения русских и иностранцев в Амурской и Приморской областях Восточной Сибири // ПСЗ РИ. Собрание второе. Т. XXXVI. Отделение 1. 1861. Ст. 36928.
12. Россия. Комитет Сибирской железной дороги. Колонизация Сибири в связи с общим переселенческим вопросом // Изд. канцелярии Комитета министров. – СПб. : Государственная типография, 1900. – 392 с.
13. О продолжении срока льгот городским поселениям Амурской области // ПСЗ РИ. Собрание второе. Т. XLVI. Отделение 2. 1871. Ст. 50071.
14. О предоставлении жителям Приморской области Восточной Сибири льготы в платеже пошлин и отправлении государственных повинностей // ПСЗ РИ. Собрание второе. Т. XLVII. Отделение 2. 1872. Ст. 51506.
15. О продлении льгот городским поселениям Амурской и Приморской областей в платеже пошлин и государственных повинностей // ПСЗ РИ. Собрание третье. Т. 1. 1 марта 1881 – 31 декабря 1881. Ст. 113.
16. О некоторых изменениях в правилах о льготах переселенцам в Приамурском крае // ПСЗ РИ. Собрание третье. Т. II. 1882. Ст. 633.
17. Об организации переселений в Южно-Уссурийский край // Сборник главнейших официальных документов по управлению Восточною Сибирью. Т. 2. Переселение русских людей в Приамурский край. Вып. 2. Переселение русских людей в Приамурский край. – Иркутск, 1883. – 434 с.
18. Буссе Ф.Ф. Переселение крестьян морем в Южно-Уссурийский край в 1883–1893 годах / Ф.Ф. Буссе. – СПб. : Общественная польза, 1896. – 232 с.
19. О продлении действия правил, касающихся поселения русских и иностранцев в Амурской и Приморской областях и об изменении и дополнении сих правил // ПСЗ РИ. Собрание третье. Т. XII. 1892. Ст. 8755.
20. О продлении действия правил о переселении в Южно-Уссурийский край (одел I) // Справочные издания Переселенческого управления Министерства внутренних дел. Выпуск VIII. Сборник узаконений и распоряжений о переселении. – СПб.: Тип. Мин-ва внутр. дел., 1901. – 499 с.
21. Риттих А. А. Переселенческое и крестьянское дело в Южно-Уссурийском крае. Отчёт по командировке чиновника особых поручений Переселенческого управления / Справочные издания Переселенческого управления Министерства внутренних дел. – СПб.: Министерство внутренних дел, 1899. – 154 с.
22. Циркуляр министра внутренних дел от 19 февраля 1893 г. № 11 // Справочные издания Переселенческого управления Министерства внутренних дел. Выпуск VIII. Сборник узаконений и распоряжений о переселении. – СПб.: Тип. Мин-ва внутр. дел., 1901. – 499 с.
23. Правила, установленные Приамурским генерал-губернатором для продажи в Приморской области казённых земель от 23 января 1894 г. // Справочные издания Переселенческого управления Министерства внутренних дел. Выпуск VIII. Сборник узаконений и распоряжений о переселении. – СПб.: Тип. Мин-ва внутр. дел., 1901. – 499 с.
24. Об ограничении прав местных властей по продаже казённых земель в Амурской и Приморской областях // ПСЗ РИ. Собрание третье. Т. XV. 1895. Ст. 11665.
25. О заселении казаками пограничной полосы Приамурского края // ПСЗ РИ. Собрание третье. Т. XIV. 1894. Ст. 10728.

26. Об устройстве казаков Забайкальского казачьего войска, переселившихся в Приморскую область к полотну Уссурийского участка Сибирской железной дороги // ПСЗ РИ. Собрание третье. Т. XV. 1895. Ст. 11548.
27. О водворении нижних воинских чинов в районе Сибирской железной дороги // ПСЗ РИ. Собрание третье. Т. XVI. Отделение 1. 1896. Ст. 12836.
28. О пересмотре высочайше утверждённых 21 декабря 1892 г. правил о переселении в Южно-Уссурийский край (отдел I и ст. 2 и 3 отдела II) // Справочные издания Переселенческого управления Министерства внутренних дел. Выпуск VIII. Сборник узаконений и распоряжений о переселении. – СПб.: Тип. Мин-ва внутр. дел., 1901. – 499 с.
29. Циркуляр министра внутренних дел от 9 января 1899 г. № 1 // Справочные издания Переселенческого управления Министерства внутренних дел. Выпуск VIII. Сборник узаконений и распоряжений о переселении. – СПб. : Тип. Мин-ва внутр. дел., 1901. – 499 с.

References

1. Zastavny, F. D. (1992). *Eastern Ukrainian Diaspora*. Lviv: Svit (in Ukr.)
2. Shandra, V. S. (2011). *Resettlement of Ukrainians in the Russian Empire. Encyclopedia of the History of Ukraine: in 10 volumes / editor: V. A. Smoliy (chairman) and others*. Т. 8 (in Ukraine).
3. Shvab, A. (2014). *Emigration policy of Poland (1918–1939): monograph*. Lutsk: VMA “Teren”;
- Schwab, A. (2018). *Participation of the population of the Volyn province in the colonization of the East of the Russian Empire. Modernization processes in Volyn in the XIX - early XX century: collection. sciences work*, 222–241 (in Ukr.)
4. Kaufman, A. A. (1905). *Resettlement and colonization*. St. Petersburg: Public Benefit (in Russ.)
5. Yamzin, I. (1912). *Resettlement movement in Russia since the liberation of the peasants*. Kiev (in Russ.)
6. Remnev, A. V., Suvorova, N. G. (2013). *Colonization of Asian Russia: imperial and national scenarios of the second half of the 19th - early 20th century*. Omsk: Nauka (in Russ.)
7. Kabuzan, V. M. (1985). *Far Eastern Territory in the XVII - early XX centuries. (1640-1917). Historical and demographic sketch*. Moscow: Nauka (in Russ.)
8. *Provinces of the Russian Empire. History and leaders. 1708-1917*. (2003). Moscow: United edition of the Ministry of Internal Affairs of Russia (in Russ.)
9. *About the formation of the Amur Cossack army* // Complete collection of laws of the Russian Empire (hereinafter PSZ RI). Second collection. Т. XXXIII. Branch 2. 1858. Art. 33988 (in Russ.)
10. *On the permission of exiled settlers, numbered among the volosts in Eastern Siberia, to go to the Amur Territory to earn money, for long periods, and settle there forever* // PSZ RI. Second collection. Т. XXXIV. Branch 1. 1859. Art. 34365 (in Russ.)
11. *On the rules for the settlement of Russians and foreigners in the Amur and Primorsky regions of Eastern Siberia* // PSZ RI. Second meeting. Т. XXXVI. Branch 1. 1861. Art. 36928 (in Russ.)
12. *Russia. Committee of the Siberian Railway. Colonization of Siberia in connection with the general resettlement issue*. (1900). Ed. Office of the Committee of Ministers. SPb. (in Russ.)
13. *On the extension of the period of benefits for urban settlements of the Amur region* // PSZ RI. Second meeting. Т. XLVI. Branch 2. 1871. Art. 50071 (in Russ.)
14. *On the provision of privileges to the residents of the Primorsky region of Eastern Siberia in the payment of duties and the administration of state duties* // PSZ RI. Second meeting. Т. XLVII. Branch 2. 1872. Art. 51506 (in Russ.)
15. *On the extension of benefits for urban settlements of the Amur and Primorsk regions in the payment of duties and government duties* // PSZ RI. Third meeting. Т. 1. March 1, 1881 - December 31, 1881. Art. 113 (in Russ.)
16. *On some changes in the rules on benefits for migrants in the Amur Territory* // PSZ RI. Third meeting. Т. II. 1882. Art. 633 (in Russ.)
17. *On the organization of resettlement to the South Ussuri region* // Collection of the main official documents on the management of Eastern Siberia. Т. 2. Resettlement of Russian people to the Amur region. Issue 2. Resettlement of Russian people to the Amur region. Irkutsk, 1883 (in Russ.)
18. Busse, F. F. (1896). *Resettlement of peasants by sea to the South Ussuri region in 1883-1893*. SPb. : Public Benefit (in Russ.)
19. *On the extension of the rules concerning the settlement of Russians and foreigners in the Amur and Primorsky regions and on the amendment and addition of these rules* // PSZ RI. Third meeting. Т. XII. 1892. Art. 8755 (in Russ.)
20. *On the extension of the rules on resettlement to the South Ussuri region (Section I)* // Reference publications of the Resettlement Department of the Ministry of Internal Affairs. Issue VIII. Collection of legalizations and orders for resettlement. 1901 (in Russ.)

21. Rittich, A. A. (1899). *Resettlement and peasant business in the South Ussuri region. Report on the business trip of an official of special assignments of the Resettlement Administration* / Reference publications of the Resettlement Administration of the Ministry of Internal Affairs. SPb. : Ministry of the Interior (in Russ.)
22. *Circular of the Minister of Internal Affairs of February 19, 1893 No. 11* // Reference publications of the Resettlement Department of the Ministry of Internal Affairs. Issue VIII. Collection of legalizations and orders for resettlement. 1901 (in Russ.)
23. *The rules established by the Amur Governor-General for the sale of state-owned lands in the Primorsky region of January 23, 1894* // Reference publications of the Resettlement Department of the Ministry of Internal Affairs. Issue VIII. Collection of legalizations and orders for resettlement. 1901 (in Russ.)
24. *On the restriction of the rights of local authorities to sell state land in the Amur and Primorsky regions* // PSZ RI. Third meeting. T. XV. 1895. Art. 11665 (in Russ.)
25. *On the settlement of the border strip of the Amur Territory by Cossacks* // PSZ RI. Third meeting. T. XIV. 1894. Art. 10728 (in Russ.)
26. *About the device of the Cossacks of the Trans-Baikal Cossack army who moved to the Primorsk region to the track of the Ussuriysk section of the Siberian railway* // PSZ RI. Third meeting. T. XV. 1895. Art. 11548 (in Russ.)
27. *On the establishment of lower military ranks in the area of the Siberian railway* // PSZ RI. Third meeting. T. XVI. Branch 1. 1896. Art. 12836 (in Russ.)
28. *On the revision of the rules on resettlement to the South Ussuriysk Territory, which were imperially approved on December 21, 1892 (Section I and Articles 2 and 3 of Section II)* // Reference publications of the Resettlement Department of the Ministry of Internal Affairs. Issue VIII. Collection of legalizations and orders for resettlement. 1901 (in Russ.)
29. *Circular of the Minister of Internal Affairs of January 9, 1899 No. 1* // Reference publications of the Resettlement Department of the Ministry of Internal Affairs. Issue VIII. Collection of legalizations and orders for resettlement. 1901 (in Russ.)

SHVETS Iryna, Graduate student of the Department of History of Ukraine and Archeology of Volyn National University named after Lesya Ukrainka,
e-mail: irashvetc85@gmail.com

REGULATORY AND ORGANIZATIONAL REGULATION OF RESETTLEMENT TO THE AMUR AND PRIMORSKY REGIONS OF EASTERN SIBERIA IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

Abstract. Introduction. *The article examines the resettlement policy of the Russian government in the second half of the XIX century, due to the need to settle and develop the newly annexed territories of the Amur and Primorye regions of Eastern Siberia. The normative-legal base and organizational measures are analyzed for the implementation of the Russian resettlement policy of the second half of the XIX century.*

Methods. *The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity of systematization and scientificity using general scientific (analysis, synthesis, scientific abstraction) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods.*

Results. *It is established that the Russian authorities in the second half of the XIX century developed effective legal and economic mechanisms for the colonization of sparsely populated and newly annexed territories of Eastern Siberia. The main tools for stimulating the resettlement movement were: organization of communication and free transportation of the first migrants; establishment of sea and later railway connections; granting land plots to private ownership on preferential terms; introduction of various types of tax benefits; providing long-term loans; financial and material assistance for local development; exemption from military service, etc. The implementation of the measures resulted in mass migration of the population from the agrarian overpopulated Ukrainian provinces, which contributed to the military, political and economic integration of these territories into the Russian Empire.*

Purpose. *To analyze the legal framework and organizational measures of the Russian authorities for the colonization of the Amur and Primorye regions of Eastern Siberia in the second half of the XIX century.*

Originality. *It's fulfilled a comprehensive analysis of regulations of the Russian government and provincial administrations on the promotion and regulation of the resettlement movement. Mechanisms and tools are traced for regulating the directions, dynamics, geography of settlement, social and national composition of migrants. A number of normative legal acts published in the Complete Collection of Laws of the Russian Empire and in the Collection of Legislation and Ordinances on Resettlement have been introduced into scientific circulation.*

Conclusion. *One of the strategic tasks of the Russian government was the settlement of the newly annexed territories in the south of the Far East in the second half of the XIX century. The establishment of land and sea communications served to intensify the migration movement. Significant scale of resettlement to the newly formed Amur and Primorsky regions of Eastern Siberia reached in the second half of the 1890s and is associated with the establishment of railway connections. Initially, in addition to the Cossacks and the military, the government tried to attract wealthy migrants to settle in the Amur and Primorsky regions, who could settle on uninhabited lands on their own. The need to settle new territories as soon as possible led to the establishment of a wide range of benefits provided to both Russian and foreign citizens. In 1881, the permission to settle foreigners was revoked due to fears of a large influx of Chinese. It was served by the introduction of various restrictions and permitting system for resettlement, which affected the dynamics of the resettlement movement, its geography, social and ethnic composition in order to control the resettlement process. The study of this problem significantly expands the understanding of the reasons for the mass migration of the Ukrainian population to the east of the Russian Empire and gives grounds to claim that Ukrainians played a key role in the colonization of the Far East.*

Key words: *resettlement policy of Russia, Russian colonization of the Far East, migration legislation of Russia, Amur region, Primorsky region.*

Одержано редакцією 1.10.2021
Прийнято до публікації 25.10.2021

УДК 94(438)“1943/1945”:323.1
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-123-135

ШВАБ Анатолій Георгійович,
доктор історичних наук, професор
кафедри історії України та археології
Волинського національного
університету імені Лесі Українки
Orcid ID: 0000-0001-6864-1726
e-mail: anatoliyshvab@gmail.com,

ШВАБ Лариса Петрівна,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії
Волинського національного
університету імені Лесі Українки
Orcid ID: 0000-0002-9202-8910
e-mail: lesyashvab@gmail.com,

ШВАБ Мар'яна Анатоліївна,
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри політології
та публічного управління
Волинського національного
університету імені Лесі Українки.
Orcid ID: 0000-0002-6777-4313
e-mail: Shvab.Mariana@gmail.com

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКИХ КОМУНІСТІВ У 1943–1945 рр.

У статті розглянуто проблематику вирішення питань національних меншин польськими комуністичними колами, що перебирали владу в Польщі в роки Другої світової війни й перші повоєнні роки. Практикуючи комбіновану й змінювану продовж десятків років історії ПНР модель національної політики, комуністи прагнули до створення мононаціональної держави, реалізуючи омріяну програму польських націоналістів міжвоєнної Польщі.

Ключові слова: *національна політика, національна меншина, «Народна Польща».*

Постановка проблеми. Для означення політики держави щодо відмінних етнічних груп, які проживають на її території, вживають кілька понять: «етнічна політика» (особливо

домінує в англійській і французькій літературах), «національна політика», «політика щодо національних і етнічних меншин», «політика щодо меншин». Польські дослідники сходяться на думці, що всі поняття близькі за значенням. Так само як і «національна» чи «етнічна» політики, з тією різницею, що перша характеризує історичний аспект політики держави, друга – її сучасний аспект. Терміном «національна політика» вони окреслюють ширший предмет дослідження: політика щодо титульної нації, національних меншин і діаспори, а сам предмет «етнічної політики» зосереджується на політиці держави щодо національних та етнічних меншин. У статті застосовано термін «національна політика польської держави щодо етнічних меншин», де «етнічні меншини в Польщі» розуміємо групи населення, що попри уніфікацію та асиміляцію, практиковану комуністичним керівництвом від 1944 р., зберегли свою етнічну ідентичність і культурну унікальність.

Томаш Броварек вказує на три відмінні моделі національної політики («етнічної політики» у Броварека [3, 11–25]): перша – плюралістична, що передбачає фінансове сприяння активізму національної меншини, допускаючи автономію й двомовність у регіонах її щільного проживання. Меншини беруть активну участь у суспільному житті й оберігають власну ідентичність. Вразливість цієї моделі криється в можливому послабленні єдності громадянської спільноти й держави. В другій – інтеграційній моделі національної політики – держава поважає ідентичність громадянина, визнає етнічну різноманітність, але виключає додаткові преференції для меншини. Друга модель продукує чинники, що можуть допровадити до втрати ідентичності й асиміляції з більшістю. В третій – сегрегаційній моделі – наперед закладено заборону на створення власних інституцій, обмежено громадянські права меншин, що в підсумку може допровадити до її ізоляції й створення етнічних гетто [3, 38–40]. В роки Другої світової війни й відразу після неї в Польщі практикувалася третя модель національної політики, яка трансформувалася у політику витіснення національних меншин із території Польщі засобами адміністративних, економічних та інших обмежень і терору проти найбільш небажаних національних меншин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Публікації досліджень на тему національностей у Польщі стали можливими тільки в 1960-х рр. Проте, на їх зміст негативно впливали три фактори: обмежений доступ до архівів, цензура, а також незацікавленість політичних еліт у виявленні фактів дискримінації громадян непольської національності, що підважувало комуністичну пропаганду рівності та інтернаціоналізму. Перші публікації, белетристичного та наукового змісту, висвітлювали українську проблематику, але в дусі виправдання переселення українців із їх батьківських земель у перші повоєнні роки. Історики заледве чи могли торкатися питань політики комуністичного керівництва щодо євреїв, позаяк у кінці 60-х рр. тривала антиєврейська акція [9, 168–218], що змусила багатьох із них покинути Польщу.

Широка дискусія довкола сусідства громадян непольської національності розпочалася лише в середині 1980-х рр. [36; 27; 7], спочатку на шпальтах підпільної, потім – офіційної преси. Одним із перших Казімеж Подляський застановився ким були литовці, білоруси й українці для поляків [28]. І лише в 1990-х рр., коли змінився політичний клімат, розгорнулися можливості для вивчення тематики національностей в історичній, соціологічній, культурологічній, політологічній площинах. Автори (Анджей Садовський [30], Збігнев Курч [14], Анджей Саксон [31], Кристина Керстен [12], Роман Дрозд [5; 7], Пьотр Мадайчик [18], Гжегож Януш [11], Цезар Жолендовський [45]) – представники національних меншин, переважно литовці, українці, білоруси, словаки, німці, євреї – піднесли тематику національної політики в Польській Народній Республіці (ПНР). Звинувачення в дискримінації національних меншин вони адресували політиці комуністичної влади, при тім, замовчували підтримку цієї політики більшістю поляків [22, 10]. Наприкінці 1990-х рр. група істориків під керівництвом Пьотра Мадайчика з Інституту політичних студій Польської академії наук узагальнила напрацювання історіографії в колективній праці «Національні меншини в Польщі» (1998) [25].

У 2000-х рр. національності в Польщі продовжують бути в полі зору наукових кіл. Кшиштоф Буховський [4], Євгеніуш Міронович [22], Збігнев Курч [15], Мартина Грондзка-Рєак [9], Анджей Щепанський [35], Вероніка Кундера [13], Славомір Лодзінський [17],

Радослав Зендеровський та Якуб Пеньковський [44], Томаш Броварек [3], Роман Дрозд [6; 8], Агнешка Маліцка [20], Ярослав Сирник [1], Ян Блушковський [4], Пьотр Врублевський [43], Аркадіуш Індрачик [10], Бернард Лінек [16], Владзімеж Марціняк [21], Марек Зибура [46] та інші вивчають різноманітні аспекти проблематики. У статті автори посилаються на дослідження Енн Епплбом [53], Джозефа Ротшильда [57], Тімоті Снайдера [58], а також Івана Патриляка [56], Володимира Барана і Василя Токарського [47], Мирослава Трухана [59], Лариси Шваб і Анатолія Шваба [32; 55; 60] та ін.

Виклад основного матеріалу. Як щойно було згадано, в повоєнній Польщі практикувалася комбінована й змінювана продовж десятироків років історії ПНР модель національної політики. В 1943 – 1945 рр. новопостала комуністична влада розпочала втілення ідеї моноетнічної держави, по суті, реалізуючи омріяну програму національних демократів та їх визнаного лідера Романа Дмовського в міжвоєнній Польщі [58].

Національна структура Польщі. Національну структуру Польщі можна описати лише у відносних цифрах, позаяк доступні джерела не визначають національної належності тисяч громадян і другої Речі Посполитої й так званої Народної Польщі.

Про кількість населення, що мешкало на цій території до Другої світової війни вказують переписи населення 1921 р. (національність встановлювалася за свідченням опитуваного) і 1931 р. (національність опитуваного встановлювалася за мовою спілкування опитуваного). Відповідно до даних Головного бюро статистики Польської Республіки в 1931 р. із-посеред 31 млн. 915 тис. 779 [57, 51] населення поляки налічували 21 млн. 993 тис. 444 (68,9 %) осіб, українці (і русини) – 4 млн. 441 тис. 622 (13,9 %), білоруси (також ті, що називали себе «місцеві») – 1 млн. 696 тис. 940 (5,3 %), євреї – 2 млн. 732 тис. 584 (8,6 %), німці – 740 тис. 992 (2,3 %), литовці – 83 тис. 116 тис. (0,3 %) осіб, росіяни – 138 тис. 713 (0,4 %), чехи – 38 тис. 097 (0,1 %), інші – 50 тис. 271 (0,2 %) [57, 51]. Тож відповідно до офіційних статистичних даних національні меншини становили 31,1 % населення Польщі. Таку цифру, «31 % в 1934 р.», наводить В. Кундера [13], П. Врублевський [43, 11] та ін. Тож спільно домінуюча позиція польської історіографії полягає у визнанні того, що третина населення Польщі становили національні меншини. Це значний показник навіть для традиційно багатоетнічних держав Центрально-Східної Європи [46, 145].

Єжи Томашевський, із власного аналізу, дійшов висновку, що в офіційній статистиці занижено чисельність осіб непольської національності. За обрахунками Томашевського поляки становили 64,7 % (20 млн. 649 тис. 509), українці – 16 % (5 млн. 106 тис. 524), євреї – 9,8 % (3 млн. 127 тис. 746), білоруси – 6,1 % (1 млн. 946 тис. 862), німці – 2,4 % (765 тис. 979), росіяни – 0,5 % (159 тис. 578), литовці – 0,3 % (95 тис. 747), чехи – 0,1 % (31 тис. 915), ще понад 30 тис. – інші; особи із не встановленою національністю – ще 0,1 % [36, 35]. Разом національні меншини, відповідно до висновків Томашевського, становили 35,3 %, отже, на 4,2 % більше, ніж показано в офіційній статистиці. Та й сам Голова статистичного управління у Варшаві перепис населення 1921 р. і 1931 р. вважав пофальшованим у частині, де йшлося про національні меншини на сході Польщі: «При цьому, в переписі 1931 року фальші набагато перевищили фальші 1921 року» [59, 2], – писав він.

У 1939 р. газета «Правда» писала, що поляки в Польщі становили близько 60 %, а представники національних меншин – 40 % населення. Серед них переважали українці і білоруси, які налічували відповідно 8 і 3 млн. осіб [47, 46]. Перевищення чисельності меншин, очевидно, мало виправдати іредентистські наміри СРСР щодо східних земель Польщі.

Коли 14 лютого 1946 р., у так званій Народній Польщі, було вперше (й востаннє) проведено перепис із зазначенням національностей*, то зафіксовано 23 млн. 928 тис. мешканців [36, 35]. Зменшення чисельності в порівнянні з передвоєнним часом становило майже 8 млн. осіб. З-посеред них 20 млн. 520 тис. 178 визнали себе поляками, 2 млн. 288 тис. 300 –

* Усі наступні роки чисельність національних меншин встановлювало Міністерство внутрішніх справ. У 1960 р. за інформацією Міністерства внутрішніх справ у Польщі мешкало 459 тис. 700 осіб непольської національності, з-посеред яких: 200 тис. – українців, 165 тис. – білорусів, 30 тис. 400 – євреїв, 22 тис. 300 – чехів і словаків, 19 тис. – росіянів, 11 тис. – греків, 9 тис. – литовців, 3 тис. – німців. На початку 1990-х рр. національні меншини налічували від 900 тис. до 1 млн. осіб [17, 1]. Дані Головного управління статистики за 2011 р. свідчать, що 596 тис. 900 осіб ідентифікують себе особами непольської національності, національність 521 тис. 900 осіб не встановлено, виключно поляками вважають себе 36 млн. 522 тис. 200 осіб [33, 39].

німцями, 399 тис. 526 осіб були занесені до графі «інші», а національність 304 тис. 500 осіб не встановлено [35, 2]. Гжегож Януш застерігає від сприйняття статистики як правдивої: «заниження чисельності осіб польської національності могла сягати 1 млн. 500 тис. осіб», – пише він [11, 229–230]. Відомо, що цей перепис не міг охопити й основної маси українського населення, бо опанована діями Української Повстанської Армії територія не була доступна для переписних комісій. Тож відтік польського населення відбувся за рахунок українців, білорусів і литовців, які мешкали на окупованих СРСР землях на схід від лінії Керзона й Віленщині. Натомість на так званих «повернутих землях» на схід від лінії Одер – Ниса Лужицька (частина заходу Пруссії, частина Сілезії, Східна Померанія і Східний Брандербург, колишнє вільне місто Данцинг, а також округ Щецина на захід від річки) мешкало 3 млн. німців, які, за задумом учасників Ялтинської й Потсдамської конференцій у лютому й серпні 1945 р., мали бути виселені в Німеччину.

Пропагандистські цілі національної політики польських комуністів у Москві. У перші роки після Другої світової війни в Польщі не було єдиної щодо всіх національних і етнічних меншин державної політики. Її радше визначали національні держави, з якими сусідила польська держава. Так можна говорити, що політику щодо українців, білорусів і литовців, яку визначав СРСР. Політика щодо словаків залежала від забезпечення чехословацьким керівництвом зносного існування для польської національної меншини у Тешинській Сілезії (Заолжі). Німці несли тягар німецької окупаційної політики 1939 – 1945 рр. Євреї трактувалися як природні союзники у боротьбі з фашизмом, тому їм було дозволено організовувати національне життя аж доти, поки викрився намір змусити їх виїхати в Палестину [22, 31].

Уперше симптоми національної політики в повоєнній Польщі можна виявляти із розтиражованих Спілкою польських патріотів статей і дописів, вміщених у тижневику «Вільна Польща». Польські комуністи в СРСР заснували політичну організацію Спілку польських патріотів (СПП) у 1943 р. Її очолила Ванда Василевська [21, 175; 42, 2]. Формально 1 березня самої організації ще не існувало, проєкт статуту СПП було опубліковано в середині травня, про що свідчить інформація травневого одинадцятого номеру щотижневика [42, 1–4].

1 березня СПП оприлюднила перший номер щотижневика «Вільна Польща», призначеного для донесення інформації широкому колу польських громадян, які перебували в СРСР, що також пояснює його великий наклад – 40 тис. екземплярів [34, 136–141].

В інавгураційному номері тижневика [40, 3] виявляємо політичні цілі польських комуністів у СРСР, які, за задумом Сталіна, мали перебрати владу після війни. Їх генеральним прагненням було знищення ворога й визволення країни з-під окупації й побудова справедливого суспільства, в якому захищатимуться громадянські права й свобода совісті. У щойно згаданому номері, а також в інших документах, що друкуватимуться в міру виникнення нових прокомуністичних організацій, велика увага приділялася питанню кордонів держави. Повоєнна Польща бачилася авторам безпечною і сильною, але не «загарбницею чужих земель», тож східні кордони часів другої Речі Посполитої повинні були змінитися: поляки не хочуть «ні одного метра української, білоруської чи литовської землі» [40, 3], – писав Альфред Лампе в статті «Місце Польщі в Європі». Так майбутні керівники польської держави, на їх переконання, «засипали штучно створене провалля між найближчими за мовою, духом, історією [і] культурою російським, українським і білоруським народами» [38, 1], а всім, хто відстоював ідею «історичної місії Польщі на Сході» проголошували нещадну боротьбу [38, 1].

Проблематика східних кордонів польської держави досить часто піднімалася на шпальтах «Вільної Польщі». Редакція тижневика використовувала цілу гаму політичних, економічних, чи історичних аргументів, аби прищепити читачам («усім тим, котрі живуть на землях Радянського Союзу» [38, 1]) думку, що Польща повинна позбутися східних воєводств. Кампанія компрометації національної політики міжвоєнних урядів «запускалася» мало чи не в кожному номері «Вільної Польщі». Таку мету мали статті й інших авторів, наприклад, – Романа Ланга «Осередки реакційної зарази» [21, 176] та ін.

Про утворення «центрального осередку польських справ», втіленого пізніше в СПП, почали розмовляти в Москві ще на початку 1943 р. Перша зустріч Василевської зі Сталіном і Молотовим відбулася в лютому 1943 р., у час погіршення відносин між еміграційним урядом Владислава Сікорського й урядом СРСР. Конфлікт виник на ґрунті відмови уряду Владислава Сікорського в Лондоні визнати поділ Польщі внаслідок укладення СРСР серпневого пакту 1939 р. із нацистською Німеччиною. СРСР, зі свого боку, не взяв на себе зобов'язання відновлення довоєнного кордону з Польщею. І хоча, польський еміграційний уряд погодився відкласти вирішення цього питання, позаяк військові дії у зв'язку із наступом вермахту, відсунулися далеко від польсько-радянського кордону, конфлікт зі Сталіним тривав перманентно. Цього разу навколо труднощів, що супроводжували створення армії Владислава Андерса. Лондонці звинувачували радянські власті в саботуванні надання полякам харчування, обмундирування, зброї тощо. Радянське керівництво, зі свого боку, звинувачували польських офіцерів і солдатів армії Андерса в дезертирстві напередодні сталінградської битви. Насправді переміщення польської армії на середземноморський театр воєнних дій була бажаною для Сталіна, бо цей крок усував будь-яку можливість визволення Польщі армією, яка не перебувала під цілковитим радянським контролем [57, 42]. Тож суперечка довкола долі арештованих у 1939 р. була лише однією лінією конфлікту між поляками і радянцями. Інші лінії конфлікту, як-от непорозуміння в питанні громадянства осіб народжених на сході Польщі до війни, звинувачення працівників польського посольства в Куйбишеві в шпигунстві проти СРСР, чи викриття розстрілів польських офіцерів у Катині, щораз погіршували і без того погані відносини між польським еміграційним і радянським урядами. Врешті 25 квітня 1943 р. дипломатичні відносини з урядом Сікорського було розірвано.

Усі ці події рясно висвітлювалися на шпальтах «Вільної Польщі». Опублікована в другому номері тижневика декларація зачіпала питання відносин з Москвою і східного кордону Польщі. Підставою для публікації був виголошений Інформаційним агентством Росії (ТАСС) комунікат Ради народних комісарів СРСР, у якому, серед іншого, уряд Сікорського було звинувачено в запереченні ним права українського й білоруського народів на возз'єднання зі своїми земляками в національних державах [39, 1]. Звідси В. Василевська виводила тезу, що бажання залишити польську державу в довоєнних східних кордонах, свідчить про продовження політики визиску українського і білоруського народів, що суперечило поняттю громадянської гідності. Тому польський народ вона закликала до «боротьби, гідної праці і лояльності до Радянського Союзу» [39, 1]. За пафосом і обіцяним результатом – повернення додому поляків, що з різних причин опинилися в СРСР, – Василевська, по суті, сформулювала національну ідею, втілену у гаслі «боротьба, гідність, лояльність», яку, цілком, могли сприйняти поляки по обидва боки кордону. Позаяк армія Андерса, рушивши на Близький Схід, зрадила поляків у СРСР, так націлював розуміти дії генерала Андерса дописувач Хенрик Мірський, то в умовах, що склалися, шлях додому може пролягати лише в лавах нових збройних сил, сформованих під керівництвом СРСР. 28 квітня 1943 р., уже після розірвання дипломатичних відносин між польським і радянським урядами, Василевська в радіопровмі повідомила про початок формування таких військових формацій. У такий спосіб в 1943 р. через СПП, радянське керівництво втілювало три стратегічні проекти: перший переконував поляків визнати де факто кордони Польщі після вторгнення СРСР 17 вересня 1939 р.; другий нав'язував думку про необхідність формування власних збройних сил на території СРСР, як можливість повернутися на батьківщину, а для Сталіна, як засіб у зародку контролювати збройні сили (шляхом імплементації туди радянського командування, шпигунів тощо), які звільнять Польщу від окупації і забезпечать Сталінові контроль над усією територією Польщі; третій проект готував громадську думку до сприйняття СРСР як союзника.

За тирадою пропагандистських закликів і запевнень приховувалися два очевидних питання: як поляки потрапили в СРСР і чому їх громадянство змінене на радянське? Василевська радше б уникла відповіді на такі складні й очевидні для адресатів питання [60, 224–265] пояснила в одному (і єдиному [40]) із випусків тижневика. Вона писала, що поляки добровільно покидали окуповану німцями Польщу, сподіваючись на радянську

допомогу [40, 3]. В статистиці, вивіреній російським істориком Олександром Гур'яновим, є категорія польських громадян-біженців із території окупованої Німеччиною, але це ті 78 тис. осіб, що відмовилися прийняти радянське громадянство і були депортовані радянськими оперативними органами в глибину Росії в 1940 р. Із вересня 1939 р. до червня 1941 р. на заході України й Білорусі було арештовано 108 тис. 063 осіб [51]. Серед них було багато євреїв [52, 137–175].

Відповідь про зміну громадянства питання у десятому номері щотижневика давав теоретик соціалістичного права, заступник голови Ради Народних Комісарів СРСР Андрій Вишинський, який у статті пояснював зміну громадянства й парпортизацію (з 1940 і 1943 р.), як захід, узгоджений із нормами радянського і міжнародного права [41, 1–3].

До кінця 1943 р. тема східних кордонів на сторінках «Вільної Польщі» вичерпала себе. Редакція не відреагувала на заяву Сталіна на Тегеранській конференції, що східний радянсько-польський кордон повинен проходити по лінії, встановленій у вересні 1939 р. Натомість СПП підняла на вістря пропаганди пропозицію Сталіна посунути західний польський кордон до Одру та Ниси Лужицької. На конференції в Тегерані позицію Сталіна підтримав Черчилль, який вважав, що землі отримані Польщею, набагато кращі за ті, якими вона володіє. Наприкінці лютого 1944 р. поляки познайомилися з позицією Черчилля із повідомлення в сьомому номері «Вільної Польщі».

Сьогодні важко виміряти наскільки глибоко в свідомість поляків проникала пропаганда їх співвітчизників, які прийняли комунізм як власні переконання, а комуністичний устрій як майбутнє їх спільної батьківщини. Зважаючи на драму, що розгорнулася після вересневих подій 1939 р., їх ставлення до СРСР могло бути різко негативним, навіть ненависним. Немає певності також в тому, що поляки з легкістю приймали втрату східних земель, навпаки, той факт, що СРСР грубо вторгся на суверенну територію, окупував частину земель, терором і пропагандою присилував визнати окупацію доконаним фактом, посилював у поляків ненависть і страх перед невідворотністю їх долі. Саме тому В. Василевській довелося докладати великих зусиль, щоб переконати поляків у протилежному. Освічена й не позбавлена літературного хисту Василевська добре справлялася з покладеним на неї завданням.

Національна політика місцевих комуністів. В окупованій Польщі на момент створення СПП діяла лише Польська робітничка партія (ПРП), яку очолював Владислав Гомулка. Крайова Рада Народова (Державна національна рада; КРН), як самопроголошений парламент, постане 1 січня 1944 р. З програмових документів ПРП довідуємося, що комуністи в Польщі плекали ідеал гомогенної польської держави, але припускали можливість співіснування з національними меншинами [29, 54]. Їх ставлення до осіб непольської національності вирізнялося більшою толерантністю. Проте в реальній політиці комуністи в Польщі діяли відповідно до вказівок радянського керівництва, тому переконували громадськість, що Польща, через зміну кордонів, набула ознак національної одноманітності. А той факт, що в 1945 р. у межах кордонів проживало 4 млн. осіб непольської національності, пояснювали явищем тимчасовим. Передбачалося, що українців, білорусів і литовців буде висилено в СРСР, а на їх місце прибудуть поляки, репатрійовані з Радянського Союзу. Умови акції у вересні 1944 р. Польський комітет національного визволення (ПКНВ) узгодив із радянськими адміністраціями у Києві, Мінську і Вільнюсі [19, 45–52]. Долю німців вирішено на Ялтинській і Потсдамській конференціях.

Серед місцевих комуністів існували істотні розбіжності в питанні вирішення національного питання, особливо в перший період існування ПКНВ. Річ у тім, що справа створення ПКНВ («тимчасового уряду у формі ПКНВ», як висловився Хіларій Мінц) перебувала повністю у віданні Центрального бюро комуністів Польщі (ЦБКП). Таємно, без відома генерального секретаря партії Гомулки, до справи було залучено лише представника ЦК ПРП Маріана Спихальського. Комуністів у Польщі лише в загальному інформували про хід справи. У переддень утворення ПКНВ у листі до ЦК ПРП (18 липня) керівництво ЦБКП вимагало впровадження політики, яка забезпечила б єдність народу в дусі Тегерану. Комуністи в СРСР мали визначальний вплив на програмові документи ПКНВ та його політику.

Отже, ПКНВ йшлося про вирішення питання національних менших в перехідний період, до часу закінчення акції переселення. З метою координації діяльності у структурі ПКНВ було створення Відділ у справі національних меншин, а в ньому Відділок у справі допомоги євреям. Така увага до проблем євреїв пояснювалася тим, що вони єдині з-посеред національних груп, не звинувачувалися в колаборації. На території поширення влади ПКНВ у 1944 р. проживали окрім євреїв, українці, білоруси, литовці й німці. Люблінські керівники намагалися зібрати інформацію про очікування кожної із національних груп, а також ролі, яку вони відігравали під час німецької окупації. Всі, окрім євреїв, трактували як колаборантів. Урешті-решт, більшість з-посеред національних меншин були люди, що поверталися з СРСР. Керівники ПКНВ декларували їм допомогу у пошуках майна (більшість будинків у той час займали поляки). Євреям дозволяли створювати Єврейські комітети, які надавали допомогу особам, що порятувалися від голокосту. Але комуністичне керівництво не було спроможне стримати антисемітизм [9, 168–218; 10, 23] і жорстокість розправи над ними [10, 23].

Серед керівництва ПКНВ існувала загальна згода у вирішенні німецького питання, на яку впливав досвід окупації – після війни етнічних німців не вважали за людей, вони насамперед були – німцями [53, 152]. Поляки відплачували німцям тими ж утисками, якими ті шойно цькували їх самих. «Ліквідацію фольксдойчів» здійснювали на підставі інструкції «Про затримання і вивезення до таборів праці злочинців народу, так званих «Volksdeutsche» керівника Управління державної безпеки (УБД) ПКНВ Станіслава Радкевича від 30 жовтня 1944 р. Усі фольксдойчі, яким виповнилося 16 років, затримувалися і відправлялися у табори, в яких німці знищували ув'язнених. Щось подібне сьогодні видається страхотливим, проте «там не було місця для гуманних почуттів [53, 153], – пише Еплблом.

Складним для вирішення було литовське питання. Литовці в міжвоєнні налічували близько 200 тис. осіб [13] – меншина нечисельна, але радикально налаштована [13]. Литовці потерпали від ворожого ставлення з боку влади й польської спільноти. 22 вересня 1944 р. очільник ПКНВ Едвард Осубка-Моравський і голова Ради Народних Комісарів Литовської СРР Гедліва підписали договір про взаємне переміщення литовців з Польщі і поляків з Литви, почавши з 1 грудня 1944 р. до 1 квітня 1945 р. Переселенці мали право обирати місце проживання. На практиці не всі погоджувалися покидати обжиті місця; таких присилювали до виїзду, як антипольські, антирадянські і пронімецькі елементи. Згодом виявилася слабка сторона норми про добровільне переселення, позаяк суттєво гальмувався сам процес. Тому воеводи і старости отримали припис від центрального керівництва про передачу нелегально прибулих у розпорядження НКВД. Рятуючись від терору НКВД і перед загрозою виселення, литовці почали приховувати свою національність, що дало підстави комуністичному керівництву вважати литовське питання «вирішеним».

Білоруси становили 1966 тис. (6 %) населення довоєнної Польщі і заселяли Белський, Білостоцький і Сокольський повіти. Симетричні відносини (як їх назвав Мирослав Міронович) між білорусами і новою владою були короткочасними. У вересні 1944 р. між ПКНВ і урядом Білоруської РСР було підписано договір про репатріацію поляків із Білорусії, і білорусів із Польщі (до лютого 1945 р.). Загравання з білорусами (заохочення до співпраці із владою, залучення у силові структури, компроміс щодо білоруського шкільництва, норма про добровільний виїзд із Польщі) мали стриманий ефект. Але ситуація почала змінюватися на початку 1945 р., коли активізувалася діяльність військових організацій польського підпілля, котрі спровокували польсько-білоруський конфлікт, який тривав до 1947 р. Поляки плекали образу на білорусів ще від 1939 р., звинувачуючи їх у сприянні вторгненню Радянського Союзу в Польщу. Навіть роки окупації, коли поляки і білоруси однаково несли тягар війни, між ними не відновилися доброзичливі стосунки. Поляки підозрювали білорусів у планах (чи бажанні) приєднати Білосточчину до Білорусії й запобігали їх планам масакрою над цивільним населенням. Так білорусів змушували покинути Польщу. До СРСР виїхало 30 тис. білорусів [1, 118–120]. Комуністичне керівництво повідомляло про виїзд із Польщі всіх, хто не визнавав себе поляком. На початку 1947 р. білоруську проблему було «вирішено». У переписі населення 2002 р. білорусів зазначено 48 тис. 737 осіб або 0,1 % [50].

Українська ситуація в Польщі може бути порівняна лише з німецькою. З одними та іншими спільне співжиття в одній державі не уявлялося можливим. Збройна боротьба українців і польсько-український конфлікт 1943 р. залишили глибоку рану в польському суспільстві. А те, що український рух був ще й антирадянський, то українці в Польщі після 1944 р. залишилися без союзника. Ухвалюючи рішення про репресії щодо українців, польське керівництво могло розраховувати на схвалення і польських громадян, і радянського керівництва. Тож обставини для українців були сповнені трагізму [56, 367].

Українці мешкали на своїх споконвічних землях Холмщини, Підляшшя, Грубешівщини, Перемишльщини і Лемківщини. Відповідно до польської статистики, після підписання у вересні 1944 р. між Польщею й УРСР угоди про репатріацію, на території Польщі проживали 479 тис. 682 осіб української національності [59, 2].

У німецькій статистиці за 1940 р. начальник Відділу у справах населення і суспільної опіки в уряді Ганса Франка д-р Арльт повідомляв про 744 тис. українців, що проживали на території вздовж нового польсько-радянського кордону [37, 194]. Загалом ця цифра поміщена в межі від 550 тис. до 1 млн. осіб (остання за свідченням Ігнація Блюма і Казимира Пудла) [59, 3]. Роман Дрозд [7, 172], Тадеуш Ольшанський [26, 228] називають 600 – 650 тис. осіб. Після Другої світової війни доля цих людей радянським військовим командуванням була віддана на розсуд ПКНВ.

Угода між ПКНВ і урядом УСРР від 9 вересня 1944 р. дозволяла добровільний виїзд українців із території Польщі. Проте ситуація щодо відрізнялася від ситуації щодо білорусів і литовців більшою нетерпимістю і категоричним рішенням їх позбутися. Усправедливлення діям влади надавала збройна боротьба українців у лавах Української повстанської армії (УПА). Окрім того, відселяючи українців до СРСР, керівництво ПКНВ мало намір створити безпечні умови переселення поляків із СРСР на південно-східні землі Польщі [22, 52]. Тому щодо українців не застосовувався норма про добровільне переселення.

13 лютого 1945 р. Тимчасовий уряд ухвалив рішення про ліквідацію українського підпілля. На боці внутрішніх військ польського Міністерства внутрішніх справ (МВС), Міліції обивательської (МО) (Громадянська міліція) та різними люмпенізованими елементами [56, 369] стали військові націоналістичні організації НЗС, НВО, «ВІН». Невдоволені темпами переселення і під виглядом «помсти за Волинь» вони організували в лютому – квітні 1945 р. масові погроми українських сіл у районі Рашева на північно-східній Лемківщині. Тут було убито 3 тис. українців. Найбільші погроми відбулися в селах Павлокома (366 жертв), Пискоровиці (до 400 жертв), Березка (250 жертв), Гвоздянка (166 жертв), Старий і Новий Люблінєць (до 540 жертв), Лубне (до 80 жертв) [56, 369]. Терор змусив десятки тисяч українців покинути Польщу. До 2 серпня 1946 р. із Польщі було репатрійовано 482 тис. 662 українців [27, 12]. До кінця 1946 р. владці вважали справу з українцями в цілому вирішеною. А що робити з кільканадцятьма тисячами, що zostалися в Люблінському, Жешівському і Краківському воєводствах, було вирішено восени у Генеральному штабі Війська польського: в листопаді генерал Остап Стеци у рапорті щодо оперативної діяльності війська і органів безпеки запропонував урядові здійснити переселення українців у середині країни. Від початку 1947 р., від моменту припинення дії умови про обмін населенням між Польщею і радянськими республіками, розпочалася підготовка до акції «Вісла».

Висновки. Для комуністичного керівництва Польщі, шанси якої опанувати повноту влади зміцнювалися разом із переможним наступом Червоної армії в 1944 р., вирішення питання національних меншин прикордоння мало політичне значення. Відроджена на початку ХХ ст., ця держава була багатоетнічною. Але цей доконаний факт не розглядався усіма політичними акторами як сприятливий у справі державотворення. В 1930-х рр. навіть у таборі пілсудчиків усвідомили неефективність національної політики, скерованої на багатоетнічність. Тому й відповідальні за різного роду акції, що утискали національні меншини. Після завершення Другої світової війни голова КРН Болеслав Берут уже вважав створення однопольської держави, щасливим розв'язанням проблем національних меншин у Польщі. Вперше симптоми національної політики в повоєнній Польщі виявилися в розтиражованих СПП статей і дописів, вміщених у тижневику «Вільна Польща». Редакція

тижневика використовувала цілу гаму політичних, економічних, чи історичних аргументів, аби прищепити читачам думку, що Польща повинна позбутися східних воєводств. В окупованій Польщі на момент створення СПП діяла лише ПРП. У її програмових документах плекався ідеал гомогенної польської держави, але й припускалася можливість співіснування з національними меншинами. Схиляння до витіснення національних меншин і проголошення Польщі однопольською державою було метою політики нового комуністичного керівництва, зокрема ПКНВ (1944 р.) і Тимчасового уряду національної єдності (1945 р.). Врешті, описані заходи, привели до бажаного результату: продовж двох років після завершення війни чисельність національних меншин у Польщі зменшилася на 60 %. Найбільше залишалося у західних (німців) і південно-східних (українців) воєводствах. У всіх воєводствах разом узятих зменшилася чисельність євреїв.

Список використаної літератури

1. Aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec mniejszości narodowych i etnicznych oraz cudzoziemców / Pod red. J. Syzyk, – Warszawa: IPN, 2009. – 342 s.
2. Błuszkowski J. Stereotypy narodowe w świadomości Polaków. Studium socjologiczno-politologiczne, – Warszawa: Elipsa, 2003. – 343 s.
3. Browarek Ń. Uwarunkowania polityki etnicznej państwa polskiego po 1989 roku. – Lublin: UMCS. 2018. – 644 s.
4. Buchowski K. Litwomani: mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. – Białymstok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006. – 468 s.
5. Drozd R. Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji “Wisła”. – Warszawa: Tyrsa, 1997. – 189 s.
6. Drozd R. Ukraińcy w Polsce wobec swojej przeszłości (1947–2005). – Słupsk, Warszawa, 2013. – 416 s.
7. Drozd R. Ukraińcy w Polsce. Mniejszości narodowe w Polsce // Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944 – 1989) / Red. P. Madajczyk, – Warszawa, 1998. – S. 180 – 244.
8. Drozd R., Halczak B. (red) Ukraińcy i ich sąsiedzi na przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne. Słupsk-Warszawa 2020. 544 s.
9. Grądzka-Rejak M. Postawy i zachowania Polaków wobec Żydów w czasie okupacji niemieckiej w publikacjach drugiego obiegu w PRL // Zagłada Żydów. Studia i Materiały. 2019. – № 5. – S. 168–218.
10. Indraszczyk A. Dzieje ziemi łosickiej. Z historii mniejszości narodowych, kulturowych i religijnych. – Warszawa, Łosice: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2010. – 230 s.
11. Janusz G. Usytuowanie mniejszości narodowych w społeczeństwie i polityce państwa polskiego po 1945 r. // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku / Pod redakcją Jana Jachymka. Lublin: 1992. – S. 228 – 254.
12. Kersten K. Polacy, Żydzi, komunizm: anatomia półprawd 1939 – 1968. – Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza NOWA, 1992. – 182 s.
13. Kundera W. Mniejszość narodowe w Polsce – zarys historyczno-prawny [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Users/Admin/Downloads.
14. Kurcz Z. Mniejszość niemiecka w Polsce. – Wrocław: Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 275 s.
15. Kurcz Z. Mniejszość Polski na Wileńszczyźnie. Studium socjologiczne. – Wrocław: WUW – Uniwersytet Wrocławski, 2005. – 467 s.
16. Linek B. Polityka narodowościowa na Śląsku Opolskim w latach 1945–1960. Założenia – stan badań – fazy // Rocznik Ziem Zachodnich. – 2017. – Nr 01. – S. 13 – 35.
17. Łodziński S. Tolerancja czy akceptacja? Etniczne stosunki mniejszościowe w Polsce po 1989 roku. Tolerancja i jej granice w relacjach międzykulturowych / Pod red. A. Posern-Zielińskiego, – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004. – 224 s.
18. Madajczyk P. Przyłączenie Śląska Opolskiego do Polski 1945–1948. – Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 1996. – 319 s.
19. Magierska Ń. Zewnętrzne ruchy migracyjne jako następstwo zmian granic Polski po II wojnie światowej // Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego. 1981. – Z. 9. – S. 45–52.
20. Malicka A. Ochrona mniejszości narodowych. Międzynarodowe standardy i rozwiązania polskie. – Wrocław: Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. – 247 s.
21. Marciniak W. Problematyka repatriacyjna na łamach «Wolnej Polski» (1943–1946). // Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. – Białystok: Wydawnictwo HUMANICA, 2016. – S. 273–291.

22. Mironowicz E. Polityka narodowościowa PRL. – Białystok: Wydanie Białoruskiego Towarzystwa Historycznego, 2000. – 284 s.
23. Misiło E. Akcja «Wisła». Dokumenty. Warszawa: Archiwum Ukraińskie, 1993. – 524 s.
24. Misiło Ł. Polska polityka narodowościowa // Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944 – 1989) / Red. P. Madajczyk. – Warszawa: Instytut Studio'w Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1998. – 295 s.
25. Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944 – 1989) / Red. Piotr Madajczyk. – Warszawa: Instytut Studio'w Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1998. – 295 s.
26. Olszański T. Konflikt polsko-ukraiński 1943 – 1947 // Wiąż. – 1991. – Nr 11 – 12.
27. Piecuch Í. Siedem rozmów z generałem dywizji Władysławem Pożogą I zastępcą ministra spraw wewnętrznych, szefem wywiadu i kontrwywiadu. Warszawa: FNCE, 1987. – 416 s.
28. Podlaski K. Litwini, Białorusini, Ukraińci – nasi wrogowie czy bracia? – Londyn: Przedświt, 1986. – 90 s.
29. Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948 / M. Malinowski. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1984.
30. Sadowski A. Mniejszość białoruska w Polsce po zmianie granic w 1944 roku // Studia Podlaskie. – 1988. – Tom VIII. – S. 97 – 112.
31. Sakson A. Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach. 1945 – 1997. – Poznań: Instytut Zachodni, 1998. – 428 s.
32. Shvab L., Shvab A., Shvab M. «Zeligowski Mutiny» as a Polish Way to Solve the «Vilnius Problem» // Codrul Cosminului. – 2021. – Vol. 27. – No. 1. – S. 129 – 149.
33. Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011 / Źródło opracowania: Grzegorz Gudaszewski. – Warszawa, 2015. – 256 s.
34. Syzdek E. Działalność Wandy Wasilewskiej w latach II wojny światowej. – Warszawa: Wydawn. Ministerstwa Obrony Narodowej 1981. – 326 s.
35. Szczepański A. Ewolucja polityki etnicznej w Polsce w latach 1944 – 1989 // Wrocławskie studia politologiczne. – 2020. – Nr 28. – S. 164–174.
36. Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. – Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 267 s.
37. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933 – 1945). – Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. – 376 s.
38. Wolna Polska. – 1943. – Nr 1.
39. Wolna Polska. – 1943. – Nr 10.
40. Wolna Polska. – 1943. – Nr 11.
41. Wolna Polska. – 1943. – Nr 2.
42. Wolna Polska. – 1943. – Nr 7.
43. Wróblewski P. Mobilizacja i konflikt etniczny. Miejsca święte mniejszości narodowych w Polsce. – Warszawa: Semper, 2007. – 468 s.
44. Zenderowski R., Pieńkowski J. Kwestie narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej. – Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2014. – T. 1: Zagadnienia teoretyczne. – 227 s.
45. Żołędowski G. Mniejszości narodowe w Polsce // Społeczeństwo polskie w latach 1989 – 1993. Wybrane dane i zagadnienia polityki społecznej / Pod red. Antoniego Rajkiewicza. – Warszawa, 1994. S. 35 – 49.
46. Zybura M. Niemcy w Polsce. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2001. – 258 s.
47. Баран В., Токарський В. «Зачистки»: політичні репресії в західних областях України. 1939 – 1941. – Львів: «Місіонер», 2014. – 455 с.
48. Гаврилюк Л. Василевська Ванда Львівна. // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол. В. Смолій та ін. – Київ: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – 688 с.
49. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. – Харьков: Фолио, 2018. – 363 с.
50. Головне управління статистики (2002) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://por-stat.mashke.org/poland-ethnic2002.htm>.
51. Горланов О., Рогинський А. Об арестах в западных областях в 1939 – 1941 г. // Репрессии против польских граждан. Сб. ст.: Польская комиссия общества «Мемориал». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.memo.ru/history/polacy/gorrog_c.htm
52. Гурьянов А. Масштабы депортации населения вглубь СССР в мае – июне 1941 г. Исторический сборник «Мемориал». – Москва: Звенья, 1997. – Вып. 1. – С. 137 – 175.
53. Епллбом Е. Залізна завіса. Приборкання Східної Європи. 1944 – 1956. – Київ: Видавництво Києво-Могилянської академії, 2017. – 624 с.
54. Модерністки. Антологія польської жіночої прози міжвоєнного періоду. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2018. – 532 с.

55. Панасюк В., Шваб Л. Державне освітнє адміністрування у Волинському воєводстві (1921 – 1939 роки): забезпечення чи усправедливлення // Освіта національних меншин в Україні : історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть) : монографія. – Львів, 2019. – Кн. 2. – С. 226 – 251.
56. Патриляк І. Перемога або смерть. Український визвольний рух у 1939 – 1960 рр. – Львів: «Часопис», 2012. – 512 с.
57. Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. – Київ: Мегатайт, 2001. – 496 с.
58. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569 – 1999. – Київ: Дух і Літера, 2017. – 464 с.
59. Трухан М. Українці в Польщі після другої світової війни 1944–1984. – Київ: Центр учбової літератури, 2021. – 404 с.
60. Шваб Л., Шваб М. Формування і функції органів державної безпеки у Східній Польщі в 1939 – 1941 роках // *Wojna – Wojsko – Bezpieczenstwo poprzez stulecia i epoki. Studia i materialy.* – Oswiecim, 2019. – S. 244 – 265.

References

1. The security apparatus of the People's Republic of Poland towards national and ethnic minorities and foreigners (2009). Warszawa (in Polish).
2. Błuszkowski, J. (2003). National stereotypes in the minds of Poles. Sociological and political science study. Warszawa (in Polish).
3. Browarek, Ń. (2018). Determinants of the ethnic policy of the Polish state after 1989. Lublin (in Polish).
4. Buchowski, K. (2006). Litwomani: myths, mutual perceptions and stereotypes in Polish-Lithuanian relations in the first half of the 20th century. Białymstok (in Polish).
5. Drozd, R. (1997). Way to the West. Settlement of the Ukrainian population in the western and northern territories of Poland as part of the “Visla” operation. Warszawa (in Polish).
6. Drozd, R. (2003). Ukrainians in Poland in the face of their past (1947 – 2005). Słupsk, Warszawa (in Polish).
7. Drozd, R. (1998). Ukrainians in Poland. *Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944 – 1989)*. Warszawa, 1998. 180 – 244 (in Polish).
8. Drozd, R., Halczak, B. (red) (2020). Ukrainians and their neighbors over the centuries: politics, economy, religion, culture and everyday life. Słupsk-Warszawa (in Pol.).
9. Grądzka-Rejak, M. (2019). Attitudes and behaviors of Poles towards Jews during the German occupation in publications of the second circulation in the Polish People's Republic. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*. 5. 168 – 218 (in Polish).
10. Indraszczyk, A. (2010). The history of the land of Łosice. From the history of national, cultural and religious minorities. Warszawa, Łosice (in Polish).
11. Janusz, G. (1992). The location of national minorities in the society and politics of the Polish state after 1945. *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku*. Lublin. 228 – 254 (in Polish).
12. Kersten, K. (1992). Poles, Jews, Communism: The Anatomy of Half-truths 1939 – 1968. Warszawa (in Polish).
13. Kundera, W. National minority in Poland – historical and legal outline. Retrieved from: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Mniejszosci_narodowe_w_Polsce_-_zarys_historyczno-.pdf (in Polish)
14. Kurcz, Z. (1995). The German minority in Poland. Wrocław (in Polish).
15. Kurcz, Z. (2005). A minority of Poland in the Vilnius Region. A sociological study. Wrocław (in Polish).
16. Linek, B. (2017). Nationality policy in Opole Silesia in the years 1945 – 1960. Assumptions - state of research - phases. *Rocznik Ziemi Zachodnich*. 01. 13 – 35 (in Polish).
17. Łodziński, S. (2004). Tolerance or acceptance? Ethnic minority relations in Poland after 1989. Poznań (in Polish).
18. Madajczyk, P. (1996). The annexation of Opole Silesia to Poland 1945 – 1948. Warszawa (in Polish).
19. Magierska, Ń. (1981). External migration movements as a consequence of changes in Poland's borders after World War II. *Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego*. 9. 45–52 (in Polish).
20. Malicka, A. (2004). Protection of national minorities. International Polish standards and solutions. Wrocław (in Polish).

21. Marciniak, W. (2016). Repatriation issues in «Free Poland» (1943 – 1946). *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku*. Białystok. 273–291 (in Polish).
22. Mironowicz, E. (2000). The ethnic policy of the People’s Republic of Poland. Białystok (in Polish).
23. Misiło, E. (1993). Action “Visla”. Documents. Warszawa (in Polish).
24. Misiło, Ł. (1998). Polish ethnic policy. *Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944 – 1989)*. Warszawa (in Polish).
25. National minorities in Poland. The Polish state and society and national minorities in the periods of political breakthroughs (1944 –1989) (1998). Warszawa (in Polish).
26. Olszański, T. (1991). Polish-Ukrainian conflict 1943 – 1947. *Więź*. 11 – 12 (in Polish)
27. Piecuch, I. (1987). Seven interviews with Major General Władysław Pożoga I, deputy minister of internal affairs, chief of intelligence and counterintelligence. Warszawa (in Polish)
28. Podlaski, K. (1986). Lithuanians, Belarusians, Ukrainians – our enemies or brothers? Londyn (in Polish)
29. Polish Workers’ Party. Program documents 1942 – 1948 (1984). Warszawa (in Polish)
30. Sadowski, A. (1998). The Belarusian minority in Poland after the change of borders in 1944. *Studia Podlaskie*. VIII. 97 – 112 (in Polish)
31. Sakson, A. (1998). National relations in Warmia and Mazury. 1945 – 1997. Poznań (in Polish)
32. Shvab, L., Shvab, A., Shvab, M. (2021). «Zeligowski Mutiny» as a Polish Way to Solve the «Vilnius Problem». *Codrul Cosminului*. 27. 1. 129 – 149 (in Romania).
33. National-ethnic, linguistic and religious structure of the Polish population. National Census of Population and Housing (2011) (in Polish)
34. Syzdek, E. (1981). The activity of Wanda Wasilewska during World War II. Warszawa (in Polish).
35. Szczepański, A. (2020). The evolution of ethnic politics in Poland in the years 1944 – 1989. *Wrocławskie studia politologiczne*. 28. 164 – 174 (in Polish).
36. Tomaszewski J. (1985). Commonwealth of many nations. Warszawa (in Polish).
37. Torzecki R. (1972). The Ukrainian question in the politics of the Third Reich (1933 – 1945). Warszawa (in Polish).
38. Free Poland (1943). 1 (in Polish).
39. Free Poland (1943). 2 (in Polish).
40. Free Poland (1943). 7 (in Polish).
41. Free Poland (1943). 10 (in Polish)
42. Free Poland (1943). 11 (in Polish).
43. Wróblewski P. (2007). Mobilization and ethnic conflict. Sacred places of national minorities in Poland. Warszawa (in Polish).
44. Zenderowski R., Pieńkowski J. (2014). Nationality issues in Central and Eastern Europe. Warszawa. 1 (in Polish).
45. Żołędowski G. (1994). Mniejszości narodowe w Polsce. *Społeczeństwo polskie w latach 1989 – 1993*. Warszawa, 1994. 35 – 49 (in Polish).
46. Zybura M. (2001). Germany in Poland. Wrocław (in Polish).
47. Baran, V., Tokarsky, V. (2014). «Cleansing»: political repression in the western regions of Ukraine. 1939 – 1941. Lviv. (in Ukr.).
48. Havrylyuk, L. (2013). Vasilevska Wanda Lvivna. Encyclopedia of the History of Ukraine: in 10 vols. Kyiv. 1. (in Ukr.).
49. Gogun, A. (2018). Between Hitler and Stalin. Ukrainian rebels. Kharkiv (in Ukr.).
50. Main Department of Statistics (2002). Retrieved from: <http://pop-stat.mashke.org/poland-ethnic2002.htm> (in Ukr.).
51. Gorlanov, O., Roginsky, A. Between Hitler and Stalin. Ukrainian rebels. *Repression of Polish citizens. Dig. Art.: Polish Society Commission. “Memorial”*. Retrieved from: http://old.memo.ru/history/polacy/gorrog_c.htm (in Russ.).
52. Guryanov, A. (1997). The scale of the deportation of the population deep into the USSR in May – June 1941. Historical collection “Memorial”. Moscow. 1. 137 – 175 (in Russ.).
53. Applebaum, A. E. (2017). Iron curtain. Taming of Eastern Europe. 1944 – 1956. Kyiv (in Ukr.).
54. Modernists. Anthology of Polish women’s prose of the interwar period (2018). Lviv (in Ukr.).
55. Panasyuk, V., Shwab, L. (2019). State Educational Administration in Volyn Voivodeship (1921 – 1939): Security or Justification. *Education of national minorities in Ukraine: historical traditions, legal principles, modern challenges (XX - early XXI centuries): monograph*. Lviv. 2. 226 – 251 (in Ukr.).
56. Patrylyak, I. (2012). Victory or death. Ukrainian liberation movement in 1939 – 1960. Львів (in Ukr.).
57. Rothschild, J. (2001). East-Central Europe between the two world wars. Kyiv (in Ukraine).
58. Snyder, T. (2017). Transformation of nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus. 1569 – 1999. Київ (in Ukraine).
59. Truhan, M. (2021). Ukrainians in Poland after the Second World War 1944 – 1984. Kyiv (in Ukraine).
60. Shwab, L., Shwab, M. (2019). Formation and functions of state security bodies in Eastern Poland in

1939 – 1941. *Wojna – Wojsko – Bezpieczenstwo poprzez stulecia i epoki. Studia i materialy*. Oswiecim. 244 – 265 (in Polish).

SHVAB Anatoliy, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine and Archeology of Volyn National University named after Lesya Ukrainka,

e-mail: AnatoliyShvab@gmail.com,

SHVAB Larysa, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of World History of Volyn National University named after Lesya Ukrainka,

e-mail: lesyashvab@gmail.com,

SHVAB Mariana, Candidate of Political Science, senior lecturer at the Department of Political Science and public administration of Volyn National University named after Lesya Ukrainka

e-mail: Shvab.Mariana@gmail.com

NATIONAL POLICY OF THE POLISH COMMUNISTS IN 1943–1945

Abstract. Introduction. *The Polish state was multi-ethnic prior to its partition among Austria, Prussia and Russia. Its political goals did not require linguistic, religious, or ethnic homogeneity. This historical fact was perceived by part of the Polish political elite as one of the factors that led to the decline of the state. However, the interwar policy of the Second Rzeczpospolita was determined by individuals aimed at supporting ethnic diversity: thirty percent of the citizens of the Second Rzeczpospolita were national minorities - Ukrainians, Lithuanians, Belarusians, Germans, Slovaks, Jews, and others. Only after World War II the communist elites finally embodied the ideal of right-wing radicals, cleansing Poland of national minorities. The article considers the “third model” of the national policy of post-war Poland, which evolved towards forced evictions and violence against non-Poles.*

Purpose. *The authors aim to identify the goals of the national policy of the Polish Communists in the USSR and in Poland, transformed into the purification of the state from nationalities that were considered hostile to their state.*

Results. *The propaganda goals of the national policy of the Polish communists who spent the war years in the Soviet Union are clarified. Having formed the Union of Polish Patriots and founded weekly “Free Poland”, the leader of the Union, Wanda Wasylewska, and her immediate entourage began informational propaganda in order to convince compatriots of the need to get rid of the eastern voivodships and for the noble purposes of the Soviet leadership regarding the population of the annexed lands in 1939 and 1940. For this reason, a campaign was launched to discredit the pre-war governments and accuse them not only of enslaving national minorities but also of the fall of the Polish state in 1939. The Soviet leadership, for its part, implemented three strategic projects: the first persuaded the Poles to recognize the de facto borders of Poland after the Soviet invasion on September 17, 1939; the second imposed the need to form its own armed forces on the territory of the USSR as an opportunity to return to the homeland, and for Stalin as a way to control the armed forces that would liberate Poland from occupation and provide Stalin with control over the entire territory of Poland; the third project prepared public opinion for the perception of the USSR as an ally. Disagreements in the solution of the national question by local communists by 1945 evolved towards the forced eviction of the non-Polish population in the USSR, which indicates the Soviet factor as determining in the national policy of the communist government of post-war Poland.*

Originality. *The text exposes the hidden goals of the national policy of the communist elites of the Polish state, which received power from the hands of the Soviet military command and special services and depended entirely on them. The propaganda slogans of “saving national minorities from the exploitation of bourgeois governments” proclaimed by the Soviet and Polish Communists concealed the irredentist goals of the Soviet Union, on the one hand, and the nationalist goals, on the other.*

Conclusion. *For the communist leadership of Poland, whose chances of seizing power were strengthened with the victorious offensive of the Red Army in 1944, resolving the issue of national minorities on the border was of political significance. One of the leading communist leaders, Boleslaw Bierut, considered the creation of a mono-ethnic state to be a happy solution to the problems of national minorities in Poland. The measures taken led to the desired result: within two years after the end of the war, the number of national minorities in Poland decreased by 60 percent. Most remained in the western (German) and south-eastern (Ukrainian) voivodships. The number of Jews decreased in all voivodships. In 2002, during the census, 96.7 percent of the population identified themselves as Poles.*

Key words: national policy, national minority, “People’s Poland”.

Одержано редакцією 9.09.2021
Прийнято до публікації 25.10.2021

УДК 930.1(477)«2014/2020»

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-136-144

ТЕЛЬВАК Віталій Васильович,
доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії
та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка,
Orcid ID: 0000-0002-2445-968X
e-mail: telvak1@yahoo.com

МАСНЕНКО Віталій Васильович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0002-7825-3871
e-mail: masnenko@ukr.net

UKRAINE CRISIS: РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА ОЧИМА КОРЕСПОНДЕНТІВ «BBC NEWS»*

Стаття присвячена з'ясуванню особливостей презентації сучасної російської агресії проти України кореспондентами британської служби «BBC News». З'ясовано, що найчастіше на шпальтах видання обговорювався перебіг бойових дій, економічні та гуманітарні наслідки путінської агресії, доля кремлівських бранців, життя звичайних людей на окупованих територіях тощо. Доведено, що ці сюжети здебільшого висвітлювалися у проукраїнському дусі. Завдяки цьому у Великобританії було сформовано прихильну до України громадську думку та нейтралізовано зусилля путінських пропагандистів. У підсумку, Україна надалі зберігає неослабну підтримку офіційного Лондона, що є важливим фактором стримування експансіоністських намірів сучасного російського керівництва.

***Ключові слова:** «BBC News», російсько-українська війна, окуповані території, медійний дискурс, громадська думка, наслідки агресії.*

Постановка проблеми. Більш ніж сім років агресії Росії проти України породили чималий компендіум літератури, присвячений осмисленню найтривалішого в повоєнній історії Європи збройного конфлікту. При цьому в різнопланових публікаціях дедалі частіше звертається увага на той факт, що інформаційна складова російської агресії є чи не найбільш масштабною та дієвою. Йдеться, насамперед, про далекосяглі цілі путінського режиму утвердити свою версію подій у свідомості не лише власних підлеглих, але й українського та, особливо, західного читача. З огляду на це, аналітики все більше уваги присвячують медійній складовій українсько-російського протистояння. При цьому виразно домінує увага до спеціалізованих експертних видань, натомість часописи та електронні медіа для широкої аудиторії наразі перебувають на периферії дослідницької уваги. Втім, як показали наявні дослідження Романа Офіцинського [1], Олега Петречка та Віталія Масненка [2], увага до популярних журналів і газет є не менш вдячним полем для аналізу, адже дозволяє зрозуміти ту інтерпретативну оптику, через яку формується уявлення про сучасну українську трагедію у масовій свідомості. А це, в свою чергу, з великою вірогідністю дозволяє передбачити зорієнтовану на настрої свого виборця поведінку політичних еліт. Привертаючи увагу колег до цієї надалі малознаної проблеми, нижче спробуємо відтворити бачення російсько-української війни очима кореспондентів одного з провідних британських новинних ресурсів «BBC News».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найповніша на сьогодні спроба аналізу британського медійного дискурсу російсько-української війни належить Миколі Рябчуку

* Публікація містить результати досліджень, проведених у межах грантового проєкту Національного фонду досліджень України № 2020.02/0103 «Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛО, АР Крим, Севастополь)».

[3]. Втім, у своєму ґрунтовному тексті дослідник сфокусувався на академічній складовій цієї проблеми, залишивши поза увагою популярну пресу. Цим і зумовлено актуальність нашого дослідження.

Мета статті полягає в з'ясуванні особливостей презентації сучасної російської агресії проти України кореспондентами британської служби «BBC News».

Виклад основного матеріалу. Як відомо, «BBC News» – оперативний бізнес-підрозділ Британської телерадіомовної корпорації, відповідальний за збір та трансляцію новин і поточних подій. Відділ є найбільшою у світі новинною організацією та генерує приблизно 120 годин радіо- і телевізійного контенту щоденно. Служба підтримує 50 зарубіжних інформаційних бюро та 250 кореспондентів по всьому світу. На «BBC News» працює 3500 співробітників, 2000 з яких – журналісти. «BBC» – це квазі-автономна корпорація, уповноважена Королівською Хартією, що робить її незалежною від уряду, у якого немає повноважень призначати або звільняти генерального директора. Український підрозділ міжнародної медіакорпорації BBC спочатку з'явився як україномовне радіо «BBC Україна», яке здійснювало мовлення протягом 1992-2011 рр. Після закриття радіо «BBC Україна» залишився лише україномовний сайт новин «BBC News Україна», що публікує контент у вигляді новинної стрічки на інтернет-ресурсах.

Насамперед декілька слів треба сказати про журналістську етику авторів «BBC News». Як і належить співробітникам професійних медіа, журналісти британського новинного ресурсу висвітлюють обрану проблему з усіх можливих ракурсів. Неодмінно наводиться позиція офіційних Києва та Москви як справжніх сторін конфлікту. Також чимало уваги відводиться позиції лідерів терористичних угруповань, попри те, що вони поширюють російський провладний дискурс, подекуди оперуючи найбільш радикальними пропагандистськими кліше. Важливим є й те, що нерідко відтворюються настрої звичайних людей і рядових учасників бойових дій по обидві сторони фронту, що помітно антропологізує журналістський дискурс. Зрештою, коли описуються події, що мають певний міжнародний резонанс, неодмінно наводяться оцінки та прогнози західних експертів. Серед останніх найчастіше висловлювалися афілійовані з «BBC News» Пол Кірбі, Сара Рейнсфорд, Девід Стерн, Йона Фішер, Лоренс Пітер та ін. В підсумку, це уможливило читачеві ресурсу отримати доволі зважене та стереоскопічне бачення ключових аспектів російсько-української війни.

В першу чергу звернемося до понятійних конструкцій, якими журналісти «BBC News» послуговуються при описанні російсько-української війни. Ми цілком поділяємо твердження М. Рябчука про важливість зосередження уваги на мовно-семантичному аспекті проблеми, що досліджується: «Правильне розуміння речей і подій великою, якщо не вирішальною мірою залежить від їхнього правильного називання. Українсько-російські стосунки від самого початку, тобто від перших років чи навіть днів незалежності були позначені безліччю недомовленостей, двозначностей та евфемізмів. У певному сенсі українсько-російська війна стала своєрідним наслідком цієї масштабної амбівалентності, за якої кожна сторона не лише підтримувала певні ілюзорні уявлення другої сторони, а й сама ставала жертвою власних уявлень» [3, 54].

Висвітлення проблеми почнемо з ключового для нас означення самого конфлікту. В цьому випадку в дописах «BBC News» домінує винесений у заголовок нашої статті термін «Ukraine crisis». Він акцентує важливий для нас міжнародний контекст кризи довкола України, на відміну від ідентичного йому за перекладом терміну «Ukrainian crisis», котрий фокусує увагу читача на нашій державі, як головному, а то й єдиному актору кризи. Також цілком з українськими оцінками узгоджується визначення діяльності російської влади в Криму як анексії, а дій на сході України як неоголошеної війни гібридного характеру. Складнішою справа виглядає з означеннями учасників бойових дій проти української держави. Намагаючись бути рівновіддаленими від сторін конфлікту, на початку війни журналісти одноставно вживали означення «повстанці». Згодом дедалі частіше почали писати про «сепаратистів», наближаючись тим самим до дискурсу українських медіа. Після подій під Іловайськом, коли Росія неприховано ввела свою регулярну армію на нашу територію, в дописах «BBC News» дедалі частіше згадується вже проросійські війська,

для котрих медійним прикриттям і «гарматним м'ясом» виступає частина сепаратистськи налаштованого місцевого населення. Також вповні з українською медійною риторикою узгоджується характеристика Л/ДНР як сепаратистських квазі-державних утворень, що цілком керовані та фінансовані з Москви.

У змістовому плані фокус уваги журналістів «BBC News» зосереджений на безпосередні події військового протистояння, що вповні узгоджується з новинним акцентом самого інформаційного ресурсу. Тож читачі видання доволі докладно поінформовані про хід неоголошеної російсько-української війни від перших дій диверсантів у Криму і до сьогоднішнього «забутої війни» у Східній Європі, як влучно висловився Том Беррідж [4]. Незважаючи на агресивну російську пропаганду, для журналістів «BBC News» не становили секрету справжні актори драми з руйнування української державності у Криму [5]. В короткому часі подібне розуміння домінуючого фактору російської військової присутності для виникнення і поглиблення «української кризи» було сформоване і стосовно східноукраїнських територій. У багатьох дописах наголошувалося, що «НАТО, західні лідери та український уряд звинувачують Росію у направленні важкої зброї та регулярних військ повстанцям» [6].

У цьому тематичному блоці виразно домінує аналіз подій у Донецькій і Луганській областях. Британські журналісти доволі докладно інформували свого читача про всі ключові операції українських та російських військ, зі значним неспокоєм коментуючи періодичні загострення на сході нашої держави, які супроводжувалися чималими жертвами серед військових і цивільного населення. При цьому, відповідно до згадуваної вище засади журналістської етики, у дописах наводилося бачення двох сторін конфлікту про причини, перебіг і наслідки загострень. Також неодмінно наводилися оцінки міжнародних моніторингових організацій, насамперед, ОБСЄ [7]. З цієї позиції об'єктивного обсерватора британські журналісти нерідко повідомляли своєму читачеві про чималі порушення російсько-сепаратистськими військами законів і звичаїв війни, найчастіше – цинічне використання цивільного населення як живого щита під час боїв. Тож очікуваною була схвальна реакція на сторінках англійського новинного ресурсу факту закріплення в українському законодавстві статусу Росії як «держави-агресора» в січні 2018 р. [8].

Кримська проблематика на шпальтах «BBC News» з'являється лише принагідно. Фактично, крім перебігу анексії півострову, скільки-небудь докладно висвітлюються лише події захоплення прикордонним підрозділом ФСБ і силами Чорноморського флоту РФ українських кораблів у Керченській протоці в листопаді 2018 р. [9], а також провокації російських спецслужб з виявлення та затримання «українських диверсантів», які нібито мали здійснити низку терактів щодо інфраструктури півострова [10]. З'ясовуючи мотивацію путінського режиму в цій ескалації напруженості, деякі аналітики відверто вказали, що президент РФ прагне створити військовий диверсійний обман, щоб відвернути увагу від занепадої економіки Росії перед парламентськими виборами, попри те, що основним опозиційним силам заборонено їх оскаржувати. Робилося також припущення, що Росія планує захопити сухопутний коридор через Маріуполь, оскільки 19-кілометровий міст з півдня Росії до Криму, який будувався через Керченську протоку, на той час перебував ще на стадії завершення і на півострові відчутною була нестача електроенергії [11].

Осмислюючи агресію Росії проти України, журналісти «BBC News» цілком погодилися з оцінками багатьох представників західного експертного середовища, що путінський режим випробовує на території свого західного сусіда нові сценарії ведення війни та низку сучасних видів озброєнь. Характеризуючи гібридний характер російської агресії, Джонатан Маркус зазначає: «Діяльність московських військових в Україні дає уявлення про новий вид війни; схід України став лабораторією наземних боїв у XXI столітті. Якими б типовими запереченнями Росія не відхрещувалась від участі в конфлікті, її сили відіграли значну роль у боях на сході України. Швидко мобілізувавшись з баз поблизу українського кордону, вони виконували різноманітні бойові ролі. Протягом певних періодів повністю сформовані російські підрозділи брали безпосередню участь у боях поряд з проросійськими ополченнями. В інші часи, в основному, російські підрозділи надають «ключові можливості» своїм союзникам-повстанцям, – такі як протиповітряна оборона, радіоелектронна війна, усунення

цілей тощо. [...] В Україні росіяни виявилися майстрами багатьох дисциплін сучасної війни. [...] Для Заходу це створює абсолютно новий набір проблем, не в останню чергу тому, що принципово стирає межі між війною та миром» [12].

Чимало уваги журналісти «BBC News» відвели висвітленню воєнних злочинів, здійснених російськими військами та підтримуваними путінським режимом сепаратистами. Як відзначив Т. Беррідж, «клімат «повсюдної безкарності» панує на сході України» [13]. В цьому тематичному блоці домінує тема збиття пасажирського літака МН17 влітку 2014 р. Нагадаємо, що в розслідуванні цього злочину у складі міжнародної команди Bellingcat доволі продуктивною виявилася британська група, члени якої встановили перші особи російських військових, які брали участь у збитті малайзійського лайнера [14]. Відзначимо, що журналісти британського ресурсу рішуче і аргументовано спростовували тези кремлівської пропаганди про причетність українських військових до трагедії 17 липня 2014 р. [15].

Іншим прикладом злочинів проти цивільного населення з боку сепаратистів, яке обговорюється у дописах журналістів «BBC News», є використання рабської праці у в'язницях самопроголошених «республік». Кореспонденти наводять свідчення правозахисників, що в невідконтрольних районах сходу України існують трудові табори рабів, які нагадують радянські гулаги. За приблизними даними, які наводить автор статті «"Рабська праця" у в'язницях східної України», приблизно 10 тисяч людей в Л/ДНР утримуються в одиночних камерах, зазнають побиття, голоду або катувань, якщо вони відмовляються виконувати безоплатну роботу. «Ув'язненому неможливо відмовитись від роботи», – пише автор згаданої статті Патрік Еванс. Спираючись на свідчення численних свідків, він наводить три стадії покарання для тих, хто відмовиться від безоплатної виснажливої праці: 15 днів в одиночній камері, відміна візитів та посилок від родичів, побиття та катування. За даними П. Еванса, прибуток від продажу товарів, вироблених цими ув'язненими, – 34 мільйони гривень у 2012 р. (1 мільйон фунтів стерлінгів за поточним курсом) – розподіляється між керівництвом сепаратистських республік [16].

З попереднім сюжетом безпосередньо пов'язана проблема людської ціни путінської авантюри. З певною періодичністю журналісти «BBC News», оперуючи даними ООН та інших міжнародних організацій, інформували свого читача про постійне зростання кількості жертв російсько-української війни. При цьому інформація українських і російських джерел наводилася з необхідним зазначенням. Так, у вересні 2014 р. повідомлялося про щонайменше 3000 загиблих і понад 310 000 внутрішньо переміщених осіб; в січні 2015 р. – про понад 4800 вбитими та близько 1, 2 мільйона переміщених осіб; в квітні 2016 р. – про 9200 загиблих; в червні 2016 р. – про 9500 жертв; в лютому 2017 р. – про 9800 загиблих; в серпні 2017 р. – про понад 10 000 жертв та понад 1, 6 мільйона переміщених людей; у вересні 2019 р. – про понад 13 000 загиблих. Крім східноукраїнських жертв путінської війни, видання наводило й статистику про уполітованих окупантами кримчан. Приміром, посилаючись на дані ООН, кореспонденти «BBC News» поінформували свого читача, що станом на середину 2016 р. такими, що зникли безвісти, вважалася 21 особа. Відтоді і по сьогодні ця цифра помітно зросла.

З огляду на такі руйнівні для людського потенціалу України втрати, журналісти «BBC News» докладно висвітлювали спроби мирного врегулювання російсько-української війни. Очікувано, що у фокусі їхньої уваги перебуває Мінський процес. Втім, невдовзі оптимізм в очікуванні результатів цього переговорного формату змінився на дедалі відвертіший скепсис щодо здатності сторін узгодити розуміння досягнутих у білоруській столиці пунктів домовленостей. Згаданий сепсис стосовно чергового раунду переговорів вже у лютому 2015 р. озвучив П. Кірбі: «Якщо припинення вогню в Мінську зазнало невдачі у вересні минулого року, то як ця подія відрізняється і чи може це спрацювати? Для повстанців нова лінія припинення вогню така ж, як і стара, тому вони втрачають частину отриманої території. Але урядові сили повинні відступити від нинішньої лінії фронту, і територія, яку вони втратили з січня, підтверджується як втрачена» [17]. Інший оглядач у серпні 2016 р. з не меншим розчаруванням у мінських домовленостях додав: «Попри всі розмови про зближення та мир на сході України, конкретного прогресу було дуже мало. Бої між сепаратистами, яких підтримує Росія, та українцями тривають щодня» [10].

Ще одна зауважальна тема, яка висвітлювалася журналістами «BBC News» в контексті російсько-української війни – бранці Кремля. Протягом певного часу тут домінував опис судового процесу та звільнення внаслідок обміну Надії Савченко. Українська військова змальовувалася, подібно як це було у тогочасних українських медіах, як символ героїчного опору путінській Росії [18]. Що цікаво, кореспонденти британського ресурсу пророчо передбачили, що звільнена Н. Савченко стане чималим клопотом для київської влади. Так, Д. Стерн, демонструючи чудову обізнаність британських журналістів із секретами київських владних коридорів писав: «Надія Савченко повернулася на українську землю, і вона така ж сповнена праведного гніву, як і під час російської неволі. Безсумнівно, Кремль залишатиметься цілєю її обурення. Але буде цікаво спостерігати, які українські політики теж зазнають її гніву. Її політичні погляди, мабуть, схилиються до націоналізму. Перебуваючи у в'язниці, її обрали депутатом парламенту від партії «Батьківщина» Юлії Тимошенко. І Савченко, і пані Тимошенко є вольовими особистостями – і між ними можуть спалахнути конфлікти. Але найбільше питання полягає в тому, як уживуться вона та президент Петро Порошенко. [...] Якщо вона вирішить виступити проти президента, антипорошенківський табір здобуде підтримку наймогутнішого політичного голосу України» [19]. Втім, міркування експертів про великий політичний потенціал Н. Савченко не справдилися.

Крім української військової, британський ресурс також писав про долю затриманих у Керченській протоці моряків. У цих дописах відверто вказувалося на свавільні дії російської влади, яка не втомлюється порушувати дедалі більшу кількість міждержавних і міжнародних правових угод. Серед громадянських бранців путінського режиму журналісти «BBC News» торкалися долей таких відомих українців як, наприклад, кінорежисер Олег Сенцов, журналіст Роман Суценко, активісти Микола Карпюк, Станіслав Кlich та Ільмі Умеров.

Неодноразово у дописах «BBC News» піднімалася й проблема економічної складової путінської агресії. Журналісти наводили численні свідчення того, що керівництво РФ намагалось зруйнувати господарку свого західного сусіда, насамперед, газовим шантажем, блокуванням українських портів та розкраданням чи знищенням промислової інфраструктури окупованих територій. Певну дискусію у виданні викликала економічна блокада в березні 2017 р. представниками деяких українських партій і громадських організацій комерційних обмінів із контрольованою сепаратистами частиною сходу України. В цілому, журналісти стримано поставилися до цієї акції, вважаючи її деструктивною для українських економічних і політичних інтересів, як і відображенням боротьби за владу у Києві. Т. Беррідж так змалював цю ситуацію для свого читача: «Блокада перервала життєво важливі зв'язки між промисловими підприємствами по обидва боки лінії конфлікту та завдає значної шкоди економіці України. В результаті, роботи на трьох металургійних і вугільних заводах з боку сепаратистів були припинені. Якщо блокування триватиме цілий рік, за оцінками, це обійдеться українській економіці в приголомшливі 2,5 млрд. доларів (2,04 млрд. фунтів). Зазначається, що тридцять тисяч робочих місць піддаються ризику, як і енергопостачання України, і більше промислових заводів може закритися, якщо блокада не закінчиться» [20].

Чимало уваги журналісти «BBC News» присвятили зміні тональності офіційного Києва у ставленні до російської агресії після проведення президентських і парламентських виборів. Так, зі зрозумілим схваленням сприйнявши великий обмін полоненими у вересні 2019 р., водночас висловлювалося чимале здивування фактом передачі агресору одного з важливих свідків збиття рейсу МН17 Володимира Цемаха [21]. Подібною амбівалентністю оцінок позначене й поінформування читача про відведення військ від лінії зіткнення в жовтні 2019 р. Вітаючи цю акцію, водночас піднімалося питання, як далеко В. Зеленський готовий піти у поступках агресору. Про занепокоєння діями нової президентської адміністрації з боку британських журналістів свідчить широке висвітлення ними масштабної громадської акції «Рух опору капітуляції» [22]. Втім, новий президент зіткнувся з тією ж проблемою, що і його попередник – демонстративним небажанням путінського режиму йти на жодні скільки-небудь суттєві поступки в українських справах. Свідченням

цього стало штучне нагнітання напруженості на кордонах України навесні цього року, яке зі значною тривогою обговорювали оглядачі «BBC News» [23].

Про всебічність уваги британських журналістів до новітньої української трагедії свідчить їхнє вмиле намагання відтворити щоденність військового конфлікту, насамперед, життя звичайних людей на окупованих територіях. У квітні 2016 р. Т. Беррідж відзначив: «Війна на сході України зараз є звичною для людей, які все ще живуть там, і причин для оптимізму мало, незважаючи на припинення вогню та сильне прагнення до миру. Спалахи боїв між проросійськими повстанцями та українською армією часто порушують перемир'я, і люди продовжують гинути через два роки після початку конфлікту» [24]. З дописів «BBC News» доля українців у самопроголошених «республіках» постає сповненою постійним неспокоєм за власне існування та вирішенням проблем щоденного виживання. Один із британських журналістів так змальовує настрої українців під окупацією: «"Хто вмирає і заради чого?". Цим питанням задаються всі, хто застряг у нескінченному кошмарі війни на сході України» [25]. За твердженнями британських журналістів, російські гроші, російська культура та пропаганда формують дискурс в ізольованих від України та зруйнованих війною регіонах [26].

Висновки. Як показало наше дослідження, журналісти «BBC News» чимало уваги присвятили подіям російсько-української війни. При цьому, що важливо, вони інформували свого читача не лише стосовно резонансних подій збройного протистояння, як цього можна було б очікувати з огляду на новинну специфіку ресурсу, але й фокусувалися на багатьох гуманітарних, економічних та політичних аспектах путінської агресії. Завдяки цьому, зацікавлений обсерватор отримав можливість скласти доволі повне і збалансоване уявлення про «українську кризу». Попри згадуваний вище підкреслений об'єктивізм британських кореспондентів, вони багато в чому наслідували риторику українських мас-медіа, розставляючи чіткі акценти при описі гібридних практик російського режиму. Це вплинуло на формування прихильної до України громадської думки у Великобританії, як і сприяло нейтралізації в інформаційному полі країни зусиль путінських пропагандистів. У підсумку, Україна надалі зберігає неослабну підтримку офіційного Лондона, незважаючи на зміни політичних кабінетів в обох країнах. Це є важливим фактором стримування експансіоністських апетитів сучасного російського керівництва.

Насамкінець відзначимо, що проведене дослідження продемонструвало чималий евристичний потенціал щоденної періодики при вивченні популярної рецепції російсько-українського конфлікту в західному світі. З огляду на це, чималою перспективністю позначене осмислення цієї проблеми на сторінках іншого впливового британського часопису «The Guardian».

Список використаної літератури

1. Офіцинський Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013-2017 років). – Ужгород РІК-У, 2018. – 312 с.
2. Петrenchко О., Масненко В. Початок збройної агресії Росії проти України за матеріалами газети «Нью-Йорк Таймс» (27 лютого – 4 березня 2014) // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія. – 2021. – Вип. 6/48. – С. 435–453. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.6/48.228532>.
3. Рябчук М. Між абстрактною теорією та практичною політикою: погляд на українсько-російський конфлікт у британських наукових та експертних публікаціях // Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях / За ред. В.Кулика. – Київ: ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. – С. 49 – 98.
4. Ukraine crisis: Renewed fighting in eastern Europe's 'forgotten war' [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-africa-35720908>
5. Ukraine crisis: Russia warns US against 'hasty' sanctions [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-26492053>
6. Five Ukrainian troops killed by rebels near Donetsk [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-36411447>
7. Ukraine army 'repulsed rebel attack' near Debaltseve in east [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-38366712>

8. Ukraine crisis: Kiev defines Russia as ‘aggressor’ state [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-42741778>
9. Ukraine claims Russia ‘rammed our tugboat’ off Crimea [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-46333976>
10. Russia accuses Ukraine of attempted Crimea ‘incursions’ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-37037401>
11. Ukraine crisis: What’s going on in Crimea? <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-25182823>
12. Marcus J. Are Russia’s military advances a problem for NATO? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-37045730>
13. Burrige T. Ukraine crisis: Impunity ‘pervasive’ in east, says UN [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-36786439>
14. MH17 Ukraine disaster: Report names suspected Russian soldiers [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-35654692>
15. MH17 missile ‘came from Russia’, Dutch-led investigators say [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-37495067>
16. Evans P. ‘Slave labour’ in the prisons of eastern Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/magazine-37512356>
17. Ukraine crisis: Leaders agree peace roadmap [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-31435812>
18. Nadiya Savchenko: Ukraine’s pilot hero on Russian murder charge [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-31760381>
19. Nadiya Savchenko: Russia frees Ukraine servicewoman [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-36378173>
20. Burrige T. Ukraine nationalist blockade threatens economy and severs ties with east [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-39139633>
21. Ukraine and Russia exchange prisoners in landmark deal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-49610107>
22. Fisher J. Ukraine: Paris talks with Russia aim to end eastern conflict [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-50672006>
23. Peter L. Is Russia going to war with Ukraine and other questions [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-56720589>
24. Burrige T. Ukraine conflict: Daily reality of east’s ‘frozen war’ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-35990401>
25. Burrige T. Eastern Ukraine conflict: A new, bloody chapter [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-38837730>
26. ‘Motorola’: Ukraine rebels accuse Kiev over commander’s death [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-37676607>

References

1. Ofitsynsky, Y. (2018). The Modern Russian-Ukrainian War (Based on the Materials of the Newspaper The New York Times, 2013–2017). Uzhhorod: RikU, 312 p. (in Ukrainian)
2. Petrechko, O., & Masnenko, V. (2021). The beginning of the Russian armed aggression against Ukraine according to “The New York Times” (February 27 – March 4, 2014). *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*. Vyp. 6/48, 435–453. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.6/48.228532> (in Ukrainian).
3. Рябчук М., (2020) Between abstract theory and practical policy: Ukrainian-Russian conflict in Britain scholarly and expert publications. *Interpretatsii rosiisko-ukrainskoho konfliktu v zakhidnykh naukovykh i ekspertno-analitychnykh pratsiakh Interpretations of the Russian-Ukrainian conflict in Western scientific and expert-analytical works*. Kyiv: IPIEND named after I.F. Kuras NAS of Ukraine, 49 – 98 (in Ukrainian).
4. Ukraine crisis: Renewed fighting in eastern Europe’s ‘forgotten war’. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-africa-35720908> (in English).
5. Ukraine crisis: Russia warns US against ‘hasty’ sanctions. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-26492053> (in English).
6. Five Ukrainian troops killed by rebels near Donetsk. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-36411447> (in English).

7. Ukraine army 'repulsed rebel attack' near Debaltseve in east. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-38366712> (in English).
8. Ukraine crisis: Kiev defines Russia as 'aggressor' state. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-42741778> (in English).
9. Ukraine claims Russia 'rammed our tugboat' off Crimea. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-46333976> (in English).
10. Russia accuses Ukraine of attempted Crimea 'incursions'. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-37037401> (in English).
11. Ukraine crisis: What's going on in Crimea? Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-25182823> (in English).
12. Marcus J. Are Russia's military advances a problem for NATO? Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-37045730> (in English).
13. Burrige T. Ukraine crisis: Impunity 'pervasive' in east, says UN. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-36786439> (in English).
14. MH17 Ukraine disaster: Report names suspected Russian soldiers. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-35654692> (in English).
15. MH17 missile 'came from Russia', Dutch-led investigators say. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-37495067> (in English).
16. Evans P. 'Slave labour' in the prisons of eastern Ukraine. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/magazine-37512356> (in English).
17. Ukraine crisis: Leaders agree peace roadmap. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-31435812> (in English).
18. Nadiya Savchenko: Ukraine's pilot hero on Russian murder charge. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-31760381> (in English).
19. Nadiya Savchenko: Russia frees Ukraine servicewoman. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-36378173> (in English).
20. Burrige T. Ukraine nationalist blockade threatens economy and severs ties with east. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-39139633> (in English).
21. Ukraine and Russia exchange prisoners in landmark deal. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-49610107> (in English).
22. Fisher J. Ukraine: Paris talks with Russia aim to end eastern conflict. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-50672006> (in English).
23. Peter L. Is Russia going to war with Ukraine and other questions. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-56720589> (in English).
24. Burrige T. Ukraine conflict: Daily reality of east's 'frozen war'. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-35990401> (in English).
25. Burrige T. Eastern Ukraine conflict: A new, bloody chapter. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-38837730> (in English).
26. 'Motorola': Ukraine rebels accuse Kiev over commander's death. Retrieved from : <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-37676607> (in English).

TELVAK Vitalii, Doctor of Historical Sciences, Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University,
e-mail: telvak1@yahoo.com,

MASNENKO Vitalii, Doctor of Historical Sciences, Professor, the head the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: masnenko@ukr.net

UKRAINE CRISIS: RUSSIAN-UKRAINIAN WAR THROUGH THE VISION OF BBC NEWS CORRESPONDENTS

***Abstract.** The purpose of the study is to clarify the peculiarities of the presentation of modern Russian aggression against Ukraine by correspondents of the British news service "BBC News".*

The methodological basis of the work is an interdisciplinary approach. Such methods as structural and functional system analysis of historiographical facts and the method of critical analysis of documentary material have been particularly important in research implementation.

***Scientific novelty:** for the first time, the article analyses the reception of the Russian-Ukrainian war in the writings of BBC News journalists.*

Result. *We have concluded that most publications presented a description of the immediate events of the military confrontation, which is consistent with the news focus of the information resource itself. BBC News journalists have provided a detailed report on war crimes committed by Russian troops and Putin-backed separatists. This thematic block also dedicates a lot of the articles to the downing of the MH17 passenger plane in the summer of 2014. The previous story is directly related to the problem of the human price of Putin's adventure, so BBC News periodically cited UN data on the steady increase of casualties in the Russian-Ukrainian war. Because of such devastating losses for Ukraine's human potential, the journalists covered in detail the attempts to settle the Russian-Ukrainian war peacefully, focusing on the Minsk process. Another notable topic for BBC News is the Kremlin prisoners. Journalists have repeatedly raised the issue of the economic component of Putin's aggression. They cited numerous indications that the Russian leadership had tried to destroy the eastern neighbour's economy by gas blackmail, blocking Ukrainian ports, and stealing or destroying the industrial infrastructure of the occupied territories. The comprehensive attention of British journalists to the latest Ukrainian tragedy is also reflected by the attempt to recreate the daily life of the military conflict, first of all, the lives of ordinary people in the occupied territories.*

We have concluded that the study showed that BBC News journalists paid a lot of attention to the events of the Russian-Ukrainian war. Their objective approach to covering Russian aggression has influenced the formation of pro-Ukrainian public opinion in Britain, which has also helped neutralize Putin's efforts in the country's information field. As a result, Ukraine is continually supported by official London, despite changes in political government in both countries. This is an important factor in curbing the expansionist appetites of the current Russian leadership.

Key words: *BBC News, Russian-Ukrainian war, media discourse, occupied territories, public opinion, consequences of aggression.*

Одержано редакцією 5.10.2021
Прийнято до публікації 25.10.2021

УДК 94:355.4(470:477):316.658.4(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-144-151

ПЕТРЕЧКО Олег Михайлович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка
Orcid ID: 0000-0002-5535-3730
e-mail: o.petrechko@ukr.net,

ЖУРАВЛІОВ Святослав Андрійович,
кандидат історичних наук,
молодший науковий співробітник
відділу джерелознавства нової історії
України Інститут української
археології та джерелознавства
імені М. Грушевського НАН України
Orcid ID: 0000-0001-7875-4038
e-mail: zuravlovsvatoslav27@gmail.com

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ «РОСІЙСЬКОГО ГЕРОЯ» У КОНТЕКСТІ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ*

У статті розглянуто проблему формування образу «російського героя» у контексті збройної агресії Росії проти України. Вказано на певні труднощі юридичного та етичного характеру, з якими зустрічається російська пропаганда. Констатовано, що хоча фактично російські владні структури ініціювали, організували і дотепер ведуть війну проти України, до цього часу Росія

* Публікація містить результати досліджень, проведених у межах грантового проєкту Національного фонду досліджень України № 2020.02/0103 «Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДІО, АР Крим, Севастополь)».

офіційно не визнає свою причетність до бойових дій у Донецькій та Луганській областях. З огляду на це, російські громадяни, які воюють на території України, формально порушують кримінальний кодекс Російської Федерації. Доведено, що вище російське керівництво на даний час не готове визнати «російським героєм» особу на кшталт Мотороли, що означало б офіційно схвалити всі його діяння, в тому числі і вчинені ним воєнні злочини.

Ключові слова: образ «російського героя», збройна агресія Росії, російська пропаганда.

Постановка проблеми. Свого часу Пліній Молодший писав, що історія не повинна ухилятися від правди: *nes historia debet egredi veritatem* (Plin. Ep. 7.33.10). В умовах збройного протистояння у кожної з ворогуючих сторін часто-густо своя правда, і кожен намагається довести, що справедливість на його боці. У добу античності існувало переконання, що у разі порушення міжнародного договору винуватець буде покараний богами, адже, дозволимо собі парафразу Овідія: справедливість сильніша за зброю (Ov. Fast. 3.281). У наш час обґрунтування своєї правоти сторонами збройного конфлікту покликане з одного боку переконати світове співтовариство у відповідності своїх дій нормам міжнародного права, з іншого – забезпечити схвалення політики уряду власним населенням. Одним із засобів формування бажаної громадської думки Росії є зусилля російської пропаганди щодо творення образу «російського героя» у контексті збройної агресії проти України. Феномен «героя» виникає задовго до нашого часу. Етимологія терміну «герой» (англ. – «hero», нім. – «Heros», фр. – «héros» etc.) веде до латинського – «heros» та давньогрецького – «ηρωες». В одному з діалогів Платона, від імені Сократа стверджується, що герої – напівбоги: *ημίθεοι οι ηρωες* (Plat. Crat. 398c), вони усі народилися від бога, який закохався у смертну жінку, або від смертного чоловіка і богині (Plat. Crat. 398d). Більшість «героїв» Стародавньої Греції вшановувалися у конкретній місцевості і були маловідомі за її межами. Центром культу героя була його могила – «героон» (гр. *ηρωον*, лат. *heroum*), або «кенотаф» (гр. *κενοταφιον* – дослівно: «порожня могила», лат. *cenotaphium*). Деякі «герої» визнавалися в усьому грецькому світі і навіть за його межами. Приміром Геракла (гр. *Ηρακλής*, лат. *Hercules*), який був одним з небагатьох героїв, що отримали безсмертя, шанували не лише усі греки, але й римляни, які вклонялись йому і як герою, і як богу. Невід’ємною складовою культу героя були оповіді про їхні славні діяння та героїчні вчинки. З часом складається переконання, що героєм може бути і пересічна людина, яка здійснила подвиги заради Вітчизни. За свої діяння на благо Афін до числа героїв був віднесений Телл, якого, за переказами, Солон вважав найщасливішим з усіх людей (Hdt. 1.30.4–5). Таких самих почесей були удостоєні усі, що загинули за Афіни у Марафонській битві (Paus. 1.29.4; Thuc. 2.34.5).

Так формується концепція «героя», схожа із сучасною, коли до уваги беруться перш за все відвага, хоробрість, самовідданість у бою заради Батьківщини. «Національні герої» є неформальними символами сучасних держав, поруч з символами формальними: національним гімном, гербом та прапором. Закономірно, що російська пропаганда, переконуючи російське суспільство у справедливості збройної агресії проти України, потребує образу «російського героя». В умовах гібридної війни Росії проти України зазначена проблема є не лише академічною, але має і важливе практичне значення з огляду на необхідність протидії російській пропаганді.

Аналіз останніх досліджень та публікацій засвідчує, що проблема формування образу «російського героя» у контексті збройної агресії Росії проти України у сучасній історіографії належним чином не відображена. Міркування на цю тему висловив Олег Кашин у статті «Міфологічні герої Путіна» («Putin’s mythological heroes»), яка була опублікована у газеті «Нью-Йорк Таймс» 8 листопада 2016 р. (електронна версія побачила світ днем раніше під титулом «Творення сучасного російського героя» («The making of a modern Russian hero»)). Висновок російського журналіста зводиться до того, що нових російських героїв породжує абсурдне поєднання сучасної медіакультури з міфологією Другої світової війни [1]. Д. Каранов розглядає ситуацію з присвяченими новим героям Росії об’єктами вуличного мистецтва у селищі Металлострой, яке входить до Колпінського району Санкт-Петербурга. Автор робить висновок про те, що так званий «металлостроевський триптих», що містить зображення трьох загиблих у Донбасі, Дагестані і Сирії осіб, є «результатом політики

маскулінності, яка проводилася декілька останніх років у селищі Металлострой» [9, 92]. В українській історіографії зазначена проблема не досліджувалася.

Метою запропонованого дослідження є проаналізувати дії російської пропаганди щодо формування образу «російського героя» у контексті збройної агресії Росії проти України.

Виклад основного матеріалу. З початком російської агресії проти України активізувалася й російська пропаганда. В ефірах провідних російських каналів з'являються політичні ток-шоу, у яких щодня обговорюються присвячені Україні сюжети, що забезпечує високі рівні переглядів. Передачі ведуться за строго продуманим сценарієм, ведучі не дозволяють учасникам відхилитися від наперед визначеної тематики. Попри обговорення та наявність на ток-шоу спікерів з буцімто різними точками зору, форма та зміст подачі матеріалу, як і перебіг дискусії, підводять глядача до наперед визначеного висновку. Координуються теми, визначені для обговорення на ток-шоу різних каналів. Тому свобода вибору глядача, який обирає той чи той канал, ту чи ту передачу, насправді є ілюзією.

17 жовтня 2016 р. однією з найбільш обговорюваних тем російського медіапростору була постать Арсена Павлова, відомого також як Моторола, уродженця міста Ухта, що у Республіці Комі, яка входить до складу Російської Федерації. Приводом до цього стала його смерть, що настала внаслідок спрацювання вибухового пристрою, закладеного на тросі ліфту, у під'їзді, де він проживав, у будинку № 121 по вулиці Челюскінців у Донецьку. Приміром, саме з цього розпочався ефір ток-шоу «60 минут» на каналі «Россия 1»: були показані кадри з місця події, затавровано українську сторону за ймовірну причетність до цього вбивства *etc.* [23].

Газета «Правда», друкований орган російських комуністів, відгукнулася на цю подію підписаною ініціалами «В.М.Т.» статтею, у якій образ Арсенія Павлова малювався найсвітлішими барвами, двічі його було названо «героєм ДНР» [3, 3].

Віталій Мілонов, депутат Державної думи Російської Федерації, запропонував створити у Петербурзі дитячий клуб і назвати його на честь Арсена Павлова. Наголошувалося на тому, що Моторола «увійшов у вічне безсмертя своєю відважною працею та доблестю» і «це той приклад, на якому потрібно виховувати наших хлопців та дівчат» [20]. У прес-службі Віталія Мілонова повідомили: «Це може бути одна з молодіжних патріотичних шкіл, або ж просто середня освітня школа. Ім'я загиблого можна увічнити в одному з міських топонімів, наприклад, назвати на його честь один з чисельних мостів» [12]. У Республіці Комі перший зліт молодіжного руху «Юнармия», що розпочався сімнадцятого жовтня і тривав вісім днів, був присвячений пам'яті Арсена Павлова. Начальник управління молодіжної політики Міноборони Комі, Леонід Красноперов зазначив, що рішення «вшанувати пам'ять героїчного земляка» було прийнято після вбивства Мотороли: «Рішення прийнято колегами і керівниками військово-патріотичних клубів. Це наш сучасний герой. Ми вчимо наших вихованців на героїчному досвіді наших предків» [15]. Однак через день Леонід Красноперов спростував свої слова у коментарі телеканалові «Дождь». У міністерстві освіти та науки Республіки Комі відмежувалися від присвячення патріотичному зльоту пам'яті Мотороли і назвали це приватною ініціативою чиновника [8]. У наступні дні ця тема залишалася предметом обговорення у російських засобах масової інформації, яке досягло своєрідного апогею 20 жовтня 2016 р. Цього дня у ефірах ток-шоу демонстрували кадри похоральної церемонії Арсена Павлова, що пройшла у Донецьку напередодні. У ток-шоу «Место встречи» на каналі НТВ, на 26 – 27 хвилини ефіру, наголошувалося на велелюдності прощальної церемонії, лунали чергові звинувачення на адресу України та запевнення, що «Донбас за жодних обставин не повернеться в Україну» [11]. У ток-шоу «Время покажет» на каналі ОРТ, на 14 хвилині ефіру один з гостей сказав, що ховали «в принципі, вбивцю», на що ведучий заперечив: «Я вбивав... і для багатьох людей я цілком легітимний», далі звучало, що Моторола «національний герой Донбасу» і погано, що «він загинув підло у ліфті» [6]. У газеті «Правда» Моторола названий «бойовим командиром» і «героєм» [4, 7]. Слід зазначити, що ще у лютому 2015 р. Служба безпеки України оформила підозру Арсену Павлову за статтею 438 Кримінального кодексу України: «Порушення законів та звичаїв війни». Про це повідомив начальник головного слідчого управління СБУ Василь Вовк [16]. Тому з

боку українських спецслужб Арсену Павлову загрожував арешт з подальшим притягненням до кримінальної відповідальності за скоєні злочини, але аж ніяк не позасудова розправа. Закономірно, що у подальшому версія про причетність до вбивства Мотороли українських силових структур жодного підтвердження не знайшла.

Отже, у російському інформаційному просторі було започатковано процес героїзації постаті Арсена Павлова. Закономірно, що в українському інформаційному просторі Моторола є антигероєм і характеризується як «терорист», «військовий злочинець» *etc.* Ця ситуація наглядно ілюструє стан інформаційної війни між Україною та Росією. Не дивно, що російська та українська аудиторія розглядають російську агресію та російських бойовиків в Україні під різними ракурсами.

Очевидно, у вищому керівництві Російської Федерації рішення щодо героїзації постаті Мотороли не знайшло однозначної підтримки. Тому висунуті у цьому напрямку ініціативи не вилилися у організовану кампанію і з часом почали згасати.

18 жовтня 2016 р. російська версія міжнародної он-лайн платформи change.org опублікувала петицію до президента Російської Федерації: «Присвоїти звання Героя Росії (посмертно) Арсенію Павлову, відомому під позивним Моторола». У мотивуючій частині, її автор, мешканець Хабаровська Валерій Карпов зазначає, що «на подвигах Мотороли потрібно виховувати молодь» [13]. 21 жовтня на тому ж сайті було опубліковано петицію до губернатора Свердловської області та Міської Думи Єкатеринбурга, з пропозицією назвати ім'ям Арсена Павлова одну з вулиць Єкатеринбурга [14]. На першу з цих петицій влада Російської Федерації не відреагувала, а ініціативу, висловлену у другій петиції, мер Єкатеринбурга Євгеній Ройзман не підтримав [5].

31 жовтня 2016 р. на сайті Міжрегіональної громадської організації громадянсько-правового самозахисту громадян Російської Федерації «Гражданский патруль» з'явилося звернення до керівника адміністрації муніципального утворення міського округу Ухта (російська аббревіатура: «МОГО Ухта») М.Н. Османова з пропозицією увічнити пам'ять Мотороли у рідному місті, назвавши на його честь одну з вулиць міста Ухта [17]. 7 листопада відбулася зустріч Магомеда Османова, мера Ухти, з головою новосибірської правозахисної організації «Гражданский патруль» Ростиславом Антоновим. У зустрічі взяли участь також представники багатьох ухтинських громадських організацій. Противники увічнення пам'яті Мотороли, серед іншого, говорили про те, що офіційно з Україною Росія не воює, президент Росії неодноразово заявляв, що Росія не є стороною конфлікту в Україні *etc.* У результаті проведеної дискусії було узгоджено позицію, що доки не з'явиться історична оцінка подій в ДНР, питання увічнення пам'яті Арсена Павлова розглядати не варто [19].

Все ж, деякі спроби ввести постать Мотороли до сучасного пантеону російських героїв мали успіх на місцевому рівні. 22 жовтня 2016 р. на одній з трансформаторних будок селища Металлострой з'явилося ідеалізоване зображення Арсена Павлова. Це викликало неоднозначну реакцію місцевих мешканців, але голова місцевої адміністрації заперечив намір зафарбувати дане зображення, заявивши в одному з інтерв'ю, що «це портрет героя Донбасу, а героїв потрібно знати в обличчя». Цей об'єкт вуличного мистецтва декілька разів зазнавав пошкоджень і нищився за допомогою червоної і чорної фарби та різних написів, наприклад – «ні війні» [9, 85]. Очевидно, значна частина суспільства не підтримала ідею увічнення постаті Арсена Павлова у вуличних зображеннях. Попри це пошкоджене зображення щоразу відновлювалося, а згодом було узгоджене з комітетом по містобудуванню та архітектурі. 1 жовтня 2019 р. Державна адміністративно-технічна інспекція остаточно його легітимізувала [7]. Отже, незважаючи на неоднозначність оцінок діяльності Арсена Павлова навіть у самій Росії, зображення Мотороли як нового російського героя стало частиною вуличного простору передмістя Санкт-Петербурга.

11 жовтня 2021 р. у порту Ростова-на-Дону спустили на воду катер моделі «РИФ-112», бортовий номер «РРО-0992», який був модернізований на потужностях місцевого акціонерного товариства «РИФ». На сайті «Радіо Свобода» зазначається, що катер з таким же бортовим номером сфотографували ще у 2015 р. і тоді вздовж усього його борту було зображено георгієвську стрічку та напис «70 лет Победы!». Тепер же на борту катера красується напис «Арсен Павлов» [21].

Попри зазначені зусилля героїзації Арсена Павлова, можна констатувати, що на даний час його постать залишається контроверсійною для російського суспільства. Визнання його «героєм Росії» не має активної підтримки з боку державних інституцій. Цьому є декілька обставин. Зокрема, з юридичної точки зору, його діяльність в Україні порушує статтю 359 кримінального кодексу Російської Федерації «Найманство», пункт третій якої передбачає від трьох до семи років позбавлення волі за участь найманця у збройному конфлікті чи військових діях. Найманцем визнається особа, яка «діє з метою отримання матеріальної винагороди і не є громадянином держави, що бере участь у збройному конфлікті або військових діях, яка не проживає постійно на її території, а також не є особою, спрямованою для виконання офіційних обов'язків» [18]. У цьому випадку маємо громадянина Російської Федерації, який ніким не був спрямований в Україну для виконання офіційних обов'язків. Ті, хто намагається героїзувати Арсенія Павлова стверджують, що він воював у Донбасі за ідею. Однак чисельні дані з відкритих джерел засвідчують отримання ним значної матеріальної винагороди, серед іншого і нерухомості. Зокрема, 6 травня 2016 р. він отримав безкоштовно помешкання у Донецьку, на проспекті Ватутіна 2Д, квартира № 59 [10].

Абстрагуючись від юридичних застережень, мусимо констатувати, що і етична сторона справи не дає підстав говорити про Арсена Павлова як приклад для наслідування російської, чи будь-якої іншої молоді. Звичайно, війна не місце, де діють у білих рукавичках. Все ж є речі неприпустимі, яким немає виправдання за будь яких обставин. Існують достовірні свідчення щодо порушення Моторолою Женевської конвенції про поводження з військовополоненими. Зокрема, є свідки вбивства ним полоненого Ігоря Брановицького [22]. Сам Моторола у коментарі виданню *KyivPost* зізнався у розстрілі 15 полонених: «Я 15 полонених розстріляв... Без коментарів... Хочу – вбиваю, хочу – ні» [2].

Висновки. Розглянувши проблему формування образу «російського героя» у контексті збройної агресії Росії проти України можемо говорити про певні труднощі юридичного та етичного характеру, з якими зустрічається російська пропаганда. У жовтні 2016 р. у російському інформаційному просторі було започатковано процес героїзації постаті Арсена Павлова, який в українському інформаційному просторі характеризується як «терорист», «військовий злочинець» *etc.* У вищому керівництві Російської Федерації рішення щодо героїзації постаті Мотороли не знайшло однозначної підтримки. Тому ініціативи у цьому напрямку не вилилися у організовану кампанію і з часом почали згасати. Хоча фактично російські владні структури ініціювали, організували і дотепер ведуть війну проти України, до цього часу Росія офіційно не визнає свою причетність до бойових дій у Донецькій та Луганській областях. З огляду на це, російські громадяни, які воюють на території України, формально порушують статтю 359 кримінального кодексу Російської Федерації «Найманство», пункт третій якої передбачає до семи років позбавлення волі за участь найманця у збройному конфлікті чи військових діях. Визнати «російським героєм» особу на кшталт Мотороли – означає офіційно схвалити всі його діяння, в тому числі і вчинені ним воєнні злочини. Очевидно, вище російське керівництво, на даний час, до цього не готове. Все ж деякі спроби ввести постать Мотороли до сучасного пантеону російських героїв мають успіх на місцевому рівні. Російська ж пропаганда продовжує тримати свою аудиторію в антиукраїнському тонусі.

Список використаної літератури

1. Kashin, O. (08.11.2016). Putin's mythological heroes. *The New York Times*, A, p. 14.
2. Motorola confesses he murdered 15 prisoners. Признание Моторолы в убийстве 15 пленных // YouTube. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=yXSctfYItaM>. – Назва з екрана. – Дата публікації: 06.04.2015. – Дата перегляду : 18.10.2021.
3. В.М.Т. (18 – 19.10.2016). Объявивший войну пусть боится. *Правда*, № 116 (30467), с. 3.
4. В.М.Т. (21 – 24.10.2016). «Нормандская четвёрка» вводит полицию в Донбасс. *Правда*, № 118 (30469), с. 7.
5. Власти Екатеринбурга не станут называть улицу в честь «Моторолы» // Харьков. Новостное агентство. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://nahnews.org/950928-vlasti->

- ekaterinburga-ne-stanut-nazyvat-ulicu-v-chest-motoroly. – Дата публікації: 25.10.2016. – Дата перегляду : 18.10.2021.
6. Время покажет от 20.10.2016. // YouTube. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=6UBvKdLw4VQ&t=0s>. – Назва з екрана. – Дата публікації: 20.10.2016. – Дата перегляду : 10.10.2021.
 7. ГАТИ одобрило граффити с Моторолой в Металлострое // MR7.ru. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://mr-7.ru/articles/208669/>. – Дата публікації: 01.10.2019. – Дата перегляду : 16.10.2021.
 8. Иванов В. «Официально мы с Украиной не воюем»: в Ухте отказались называть улицу в честь убитого ополченца Моторолы // 7x7. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://7x7-journal.ru/news/2016/11/09/oficialno-my-s-ukrainoj-ne-voyuem-v-uhte-otkazalis-nazyvat-ulicu-v-chest-ubitogo-opolchensa-motoroly>. – Дата публікації: 09.11.2016. – Дата перегляду : 11.10.2021.
 9. Каранов Д.П. (Не)осознанная индоктринация: визуализация символа украинского кризиса в пригородном спальном микрорайоне Петербурга // Медийная индоктринация: антропологические исследования / Отв. ред. В.К. Малькова, В.А. Тишков. – Москва: ИЭА РАН, 2018. – С. 79 – 93.
 10. Кому Захарченко подарил квартиры в Донецке // Новости Донбасса. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://novosti.dn.ua/article/6187-komu-zakharchenko-podaryl-kvartiry-v-donecke>. – Назва з екрана. – Дата публікації: 07.05.2016. – Дата перегляду : 17.10.2021.
 11. Место встречи от 20.10.2016. Найдено ли решение по Украине? // YouTube. [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://www.youtube.com/watch?v=yuH_qSCo8jo. – Назва з екрана. – Дата публікації: 20.10.2016. – Дата перегляду : 10.10.2021.
 12. Милонов предлагает назвать школу или мост в Петербурге в честь Моторолы // Росбалт. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.rosbalt.ru/piter/2016/10/17/1559177.html>. – Назва з екрана. – Дата публікації: 17.10.2016. – Дата перегляду : 11.10.2021.
 13. «На подвигах Моторолы необходимо воспитывать молодёжь», – россияне просят присвоить боевику «Мотороле» звание Героя России // Вчасно. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://vchasnoua.com/donbass/45092-na-podvigakh-motoroly-neobkhodimo-vospityvat-molodezh-rossiyane-prosyat-prisvoit-boeviku-motorole-zvanie-geroya-rossii>. – Дата публікації: 21.10.2016. – Дата перегляду : 18.10.2021.
 14. «Он же наш, красноармеец. На Донбассе что-то делал». Что думают жители Екатеринбурга об идее назвать улицу в честь Моторолы // ZNAK. [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://www.znak.com/2016-10-24/chto_dumayut_zhiteli_ekaterinburga_ob_idee_nazvat_ulicu_v_chest_motoroly. – Дата публікації: 24.10.2016. – Дата перегляду : 18.10.2021.
 15. Первый слет «Юнармии» в Коми посвятили памяти Моторолы // Медуза. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://meduza.io/news/2016/10/18/pervyy-slet-yunarmii-v-komi-posvyatili-ramyati-motoroly>. – Дата публікації: 18.10.2016. – Дата перегляду : 11.10.2021.
 16. Терористу Моторолі оформили підозру СБУ. // Укрінформ. [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1817911-teroristu_motoroli_oformili_pidozru_sbu_2024584.html – Дата перегляду : 10.10.2021.
 17. Увековечить память Арсения Сергеевича Павлова (Моторолы) в г. Ухта [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://civilpatrol.info/?q=petition/10066/uvekovechit-ramyat-arseniya-sergeevicha-pavlova-motoroly-v-g-uhta>. – Дата публікації: 31.10.2016. – Дата перегляду : 11.10.2021.
 18. Уголовный кодекс Российской Федерации. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://rulaws.ru/uk/Razdel-XII/Glava-34/Statya-359/> - Дата перегляду : 17.10.2021.
 19. Улицы имени Моторолы в Ухте пока не будет // КомиОнлайн. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://komionline.ru/node/75371>. – Назва з екрана. – Дата публікації: 08.11.2016. – Дата перегляду : 11.10.2021.
 20. Феофанов С. Открыть в Петербурге детский клуб в честь Мотороллы // The village. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.the-village.ru/city/city/247953-motorola-detskiy-klub>. – Назва з екрана. – Дата публікації: 17.10.2016. – Дата перегляду : 11.10.2021.
 21. Як «Моторола» вбив полоненого «кіборга» // BBC News. Україна. [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150415_branovytsky_death_witness_sova_interview_vs. – Назва з екрана. – Дата публікації: 16.04.2015. – Дата перегляду : 18.10.2021.
 22. «Я 15 пленных расстрелял»: в России именем участника захвата Донбасса назвали катер // Радіо Свобода. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.radiosvoboda.org/a/arsen->

pavlov-motorola-kater/31505485.html. – Назва з екрана. – Дата публікації: 12.10.2021. – Дата перегляду : 16.10.2021.

23. 60 минут. Новое ток шоу с Ольгой Скабеевой и Евгением Поповым от 17.10.2016 // YouTube. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=6Yw7h07Z4-s>. – Назва з екрана. – Дата публікації: 20.10.2016. – Дата перегляду : 10.10.2021.

References

1. Kashin, O. (.2016). Putin's mythological heroes. *The New York Times*, A, p. 14 (in Eng.).
2. Motorola confesses he murdered 15 prisoners. // YouTube. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=yXSctfYItaM>. (in Russian).
3. V.M.T. (.2016). Let the one who declares war be afraid. *Pravda*. № 116 (30467). 3 (in Russian).
4. V.M.T. (2016). "Normandy Four" brings police to Donbass. *Pravda*. №118 (30469). 7 (in Russian).
5. The authorities of Yekaterinburg will not name the street in honor of «Motorola» // Kharkov. News agency. Retrieved from: <https://nahnews.org/950928-vlasti-ekaterinburga-ne-stanut-nazyvat-ulicu-v-chest-motoroly>. (in Russian).
6. Time will tell from 10/20/2016 // YouTube. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=6UBvKdLw4VQ&t=0s>. (in Russian).
7. GATI approved graffiti with Motorola in Metallostroy // MR7.ru. Retrieved from: <https://mr-7.ru/articles/208669/>(in Russian).
8. Ivanov V. «Officially, we are not at war with Ukraine»: Ukhta refused to name the street in honor of the killed Motorola militia // 7kh7. Retrieved from: <https://7x7-journal.ru/news/2016/11/09/oficialno-my-s-ukrainoj-ne-voyuem-v-uh-te-otkazalis-nazyvat-ulicu-v-chest-ubitogo-opolchenca-motoroly>. (in Russian).
9. Karanov, D.P. (2018) (Un)conscious indoctrination: visualization of the symbol of the Ukrainian crisis in a suburban residential neighborhood of St. Petersburg // *Mediynaya indoktrinatsiya: antropologicheskkiye issledovaniya (Media Indoctrination: Anthropological Studies)* / Otv. red. V.K. Malkova. V.A. Tishkov. Moscow: IEA RAN. 79–93 (in Russian).
10. To whom did Zakharchenko donate apartments in Donetsk // Novosti Donbassa. Retrieved from: <https://novosti.dn.ua/article/6187-komu-zakharchenko-podaryl-kvartyry-v-donecke>. (in Russian).
11. Meeting point from 20.10.2016. Have you found a solution for Ukraine? // YouTube. Retrieved from: https://www.youtube.com/watch?v=yuH_qSCo8jo. (in Russian).
12. Milonov proposes to name a school or a bridge in St. Petersburg in honor of Motorola // Rosbalt. Retrieved from: <https://www.rosbalt.ru/piter/2016/10/17/1559177.html>. (in Russian).
13. «It is necessary to educate young people on the exploits of Motorola», the Russians ask to confer the title of Hero of Russia on the militant «Motorola» // Vchasno. Retrieved from : <https://vchasnoua.com/donbass/45092-na-podvigakh-motoroly-neobkhodimo-vospityvat-molodezh-rossiyane-prosyat-prisvoit-boeviku-motorole-zvanie-geroya-rossii>. (in Russian).
14. "He's ours, a Red Army soldier. I was doing something in Donbass". What do Yekaterinburg residents think about the idea of naming a street after Motorola? // ZNAK. Retrieved from: https://www.znak.com/2016-10-24/chto_dumayut_zhiteli_ekaterinburga_ob_idee_nazvat_ulicu_v_chest_motoroly. (in Russian).
15. The first meeting of "Youth Army" in Komi was dedicated to the memory of Motorola // Meduza. Retrieved from: <https://meduza.io/news/2016/10/18/pervyy-slet-yunarmii-v-komi-posvyatili-pamyati-motoroly>. (in Russian).
16. The Motorola terrorist was suspected of being the SBU// Ukrinform. Retrieved from: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1817911-teroristu_motoroli_oformili_pidozru__sbu_2024584.html. (in Ukraine).
17. To immortalize the memory of Arseny Sergeevich Pavlov (Motorola) in Ukhta // Retrieved from : <https://civilpatrol.info/?q=petition/10066/uvekovechit-pamyat-arseniya-sergeevicha-pavlova-motoroly-v-g-uh-ta>. (in Russian).
18. Criminal Code of the Russian Federation. Retrieved from: <https://rulaws.ru/uk/Razdel-XII/Glava-34/Statya-359/> – Data pereglyadu : 17.10.2021 (in Russian).
19. There will be no Motorola streets in Ukhta yet // KomiOnlain. Retrieved from: <https://komionline.ru/node/75371>. (in Russian).
20. Feofanov S. Open a children's club in St. Petersburg in honor of Motorola // The village. Retrieved from : <https://www.the-village.ru/city/city/247953-motorola-detskiy-klub>. (in Russian).
21. How «Motorola» killed a captured «cyborg»// BBC News. Ukraina. Retrieved from : https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150415_branovytsky_death_witness_sova_interview_vs. (in Ukraine).

22. «I shot 15 prisoners»: in Russia, a boat was named after a participant in the capture of Donbass // Radio Svoboda. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/arsen-pavlov-motorola-kater/31505485.html> (in Russian).
23. 60 minutes. New talk show with Olga Skabeeva and Evgeny Popov from 17.10.2016 // YouTube. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=6Yw7h07Z4-s>. (in Russian).

PETRECHKO Oleh, Professor, doctor of historical science, the head of the World History and Special Historical Disciplines department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical,
e-mail: o.petrechko@ukr.net,
ZHURAVLOV Sviatoslav, PhD (History), Junior researcher at the Department of source studies of Modern History of Ukraine, Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
e-mail: zuravlovsvatoslav27@gmail.com

THE PROBLEM OF SHAPING IMAGE OF THE “RUSSIAN HERO” IN THE CONTEXT OF RUSSIA’S ARMED AGGRESSION AGAINST UKRAINE

Abstract. Introduction. *In a military conflict, each of the belligerents often has their own truth, and each one tries to prove justice is on their side. Justification of the righteousness of their cause by the belligerents carries a twofold purpose. On the one hand, it must convince the world community that their actions comply with the norms of international law, and, on the other, – ensure the approval of the government’s policy by their own people. One of the ways of shaping the desired public opinion in Russia is the efforts of Russian propaganda to create the image of a “Russian hero” in the context of armed aggression against Ukraine.*

The **aim** of this study is to analyze the activities of Russian propaganda in shaping the image of the “Russian hero” in the context of Russia’s armed aggression against Ukraine.

The **methodology** of the study is based on the principles of science, on the use of general scientific methods; *inter alia*, the methods of analysis and synthesis.

Main results and conclusions. *Considering the problem of shaping the image of the “Russian hero” in the context of Russia’s armed aggression against Ukraine, one can speak of certain legal and ethical difficulties faced by Russian propaganda. In October 2016, the process of glorifying Arsen Pavlov began in the Russian information space. At the same time, he is described in the Ukrainian information space as a “terrorist” and “war criminal”. This situation clearly shows the state of the information war between Russia and Ukraine. No wonder Russian and Ukrainian audiences perceive Russian aggression and Russian militants in Ukraine from different perspectives. In the top leadership of the Russian Federation, the decision to glorify the figure of Arsen Pavlov, also known as Motorola, did not find unequivocal support. Therefore, initiatives in this direction did not result in an organized campaign and over time began to fade away. Although in fact the Russian power structures initiated, organized and are still waging the war against Ukraine, Russia still does not officially recognize its involvement in the hostilities in Donetsk and Luhansk regions. Taking this into account, Russian citizens, fighting on the territory of Ukraine formally violate Art. 359 of the Criminal Code of the Russian Federation “Mercenarism”, the third paragraph of which reads: “Participation by a mercenary in an armed conflict or hostilities shall be punishable by deprivation of liberty for a term of three to seven years”. Recognizing a person like Motorola as a “Russian hero” would mean officially approving all his deeds, including the war crimes he committed. Obviously, the top Russian leadership is not ready for this at the moment. Nevertheless, some attempts to introduce the person of Motorola into the modern pantheon of Russian heroes are successful at the local level. Russian propaganda continues to keep its audience in an anti-Ukrainian tone.*

Key words: the image of the “Russian hero”, Russian armed aggression, Russian propaganda.

Одержано редакцією 11.10.2021
Прийнято до публікації 25.10.2021

УДК 719(100:477)(091)

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-152-159

ХАРКОВЕНКО Роман Володимирович,
кандидат історичних наук, головний
спеціаліст Міністерства культури
та інформаційної політики України
Orcid ID: 0000-0002-3447-1391
e-mail: kredo3@ukr.net

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЗА КОРДОНОМ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються та аналізуються історичні особливості охорони пам'яток культурної спадщини за кордоном, а також можливість використання передового зарубіжного досвіду в пам'яткоохоронній галузі України. Здійснено огляд пам'яткоохоронного законодавства і принципів державного управління України, а також досліджено роль культурної спадщини у житті українського народу. Виокремлено національні особливості виявлення, дослідження, обліку, охорони, збереження й використання пам'яток культурної спадщини в Україні.

Ключові слова: охорона культурної спадщини, об'єкт культурної спадщини, пам'ятка.

Постановка проблеми. У світі існує безліч практик охорони власної культурної спадщини, її збереження, використання та популяризації. Кожна країна прагне якомога ефективніше охороняти і зберігати своє національне культурне надбання. Але жодна держава сьогодні не може стояти осторонь світових глобалізаційних процесів, зокрема й у сфері охорони культурної спадщини. Тому спостерігається перманентний обмін передовим досвідом між країнами в пам'яткоохоронній діяльності, а також здійснюється активна діяльність міжнародних організацій у вказаній сфері.

Міжнародна охорона культурної спадщини полягає у співробітництві та допомозі державам із виявлення й збереження всесвітньої спадщини. Ведеться постійний моніторинг, що дозволяє стежити за станом природних і культурних об'єктів та надавати необхідну підтримку тим країнам, які не мають матеріальних і фінансових ресурсів для їх збереження. Україні, безумовно, треба вивчати історію і передовий досвід інших держав у сфері охорони культурної спадщини, але переймати останній необхідно вибірково, фрагментарно, з урахуванням української історії, реалій сьогодення та ментальних особливостей нашого народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Охорону пам'яток культурної спадщини за кордоном та в Україні, а також питання виявлення, вивчення, обліку, охорони, збереження, використання, популяризації пам'яток в радянський і пострадянський періоди вивчали такі дослідники як В.І. Акуленко, М.М. Богуславський, А.А. Буторін, Л.Н. Галенська, Й.Р. Глемза, В.С. Дюдюхіна, М. М. Жерве, В. Ф. Козлов, В. Р. Крогіус, І. П. Магазінцікова, В.П. Максаковський, А. А. Максимов, І. Е. Мартиненко, О. І. Мельничук, Н.С. Молчанов, Л. В. Павлова, Н. А. Потапова, К. П. Рубаник, А. С. Смирнов, Е.В. Утко, О. В. Шуміхіна та інші.

Мета. Здійснити аналіз історичного аспекту охорони пам'яток культурної спадщини за кордоном та його значення для пам'яткоохоронної галузі України.

Виклад основного матеріалу. Ідеї охорони пам'яток культурної спадщини набули поширення в епоху Відродження разом з інтересом до античного мистецтва і розвитком колекціонування. В період Великої французької революції декретами Конвенту пам'ятки культурної спадщини вперше були оголошені всенародним надбанням, були націоналізовані приватні зібрання (Декрет про створення музею Лувру, 1791 р.). У 1795 р. виникла Державна служба охорони пам'яток Франції. У XIX – початку XX ст. з ростом національної самосвідомості народів у багатьох державах Європи та Америки пам'ятки культурної спадщини беруться під державну опіку (Закон «Про заборону вивезення пам'яток мистецтва», виданий в Греції в 1834 р., Бразилія – Закон «Про організацію захисту національної історичної і художньої спадщини, 1937 р.), створюються державні інспекції (у Франції – в 1830 р., в Пруссії – в 1843 р., в Бразилії – Служба-секретаріат (SPHAN), під

егідою Міністерства освіти – 1937 р.) [1, 49–51], видаються положення (у Франції – в 1887 р., доповнено в 1962 р.; в Італії – в 1902 і 1909 рр., доповнено в 1939 р.; в Польщі – в 1918 і 1928 р.) і закони про охорону пам'яток культурної спадщини, починаються роботи з їх наукової систематизації, каталогізації, консервації та реставрації. Під час Другої світової війни (1939–1945 рр.) нацисти по-варварськи руйнували міста і пам'ятки. В кінці 1940–1950-х рр. активізувалася діяльність з охорони пам'яток культурної спадщини. Положення про охорону пам'яток були видані в Польщі (1945 р., оновлено в 1962 р.), Японії (1950 р.), Єгипті (1951 р.), НДР (1952 р., оновлено в 1962 р.), Чехословаччині (1958 р.), Югославії (1959 р.), Бразилії (1937 р.). Крім того, були проведені величезні роботи з відновлення та реставрації пам'яток культурної спадщини, які постраждали в роки Другої світової війни.

Сама ідея міжнародної відповідальності за збереження найбільш цінних пам'яток природної і культурної спадщини виникла в 60-х рр. ХХ ст. в зв'язку з будівництвом висотної Асуанської греблі в Єгипті і загрозою затоплення водами Нілу стародавніх пам'яток Нубії. Міжнародне співтовариство усвідомило тоді, що їх загибель стала б непоправною втратою для всього людства. Проте, коштів для збереження пам'яток культурної спадщини у Єгипту і Судану не було. І в березні 1960 р. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (її штаб-квартира знаходиться в Парижі) (далі – ЮНЕСКО) звернулася із закликом про допомогу до всіх країн світу і в короткий термін були зібрані значні кошти, що дозволили врятувати пам'ятки Нубії.

ЮНЕСКО – це міжнародна організація, що має справу з ідеологічними питаннями. Статут ЮНЕСКО покладає на організацію обов'язки «сприяти зближенню до взаєморозумінню народів» (пункт 2 статті 1), зміцнювати ідею захисту миру в свідомості людей (преамбула), заохочувати «розвиток народної освіти і поширення культури», «допомагати збереженню, прогресу і поширенню знань, піклуючись про збереження й охорону загальної спадщини людства (книг, творів мистецтва та інших пам'яток історичного і наукового значення), а також рекомендуючи зацікавленим народам укладення відповідних міжнародних конвенцій», заохочувати «співробітництво народів у всіх галузях інтелектуальної діяльності» (пункт 2 статті 1) [2, 10].

Питаннями охорони пам'яток культурної спадщини займаються Міжнародна рада музеїв (1946 р.) (далі – ІКОМ), Міжнародний дослідницький центр з охорони і реставрації культурних цінностей (1959 р.), Міжнародна рада з охорони пам'яток і визначних місць (1965 р.) (далі – ІКОМОС) та інші організації. Консультативним статусом категорії А (консультативна та співпрацює – вища) при ЮНЕСКО мають, зокрема, такі міжнародні неурядові організації як ІКОМОС, ІКОМ, Римський центр. Наділення їх таким статусом дозволяє вказаним міжнародним організаціям здійснювати співробітництво з ЮНЕСКО і проводити взаємні консультації з її органами [3, 105].

З ініціативи ЮНЕСКО на Гаазькій конференції в 1954 р. були прийняті Міжнародна конвенція і протокол «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту». У листопаді 1972 р. в Парижі під час 17-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО була прийнята міжнародна Конвенція «Про охорону всесвітньої культурної спадщини» (далі – Конвенція). Одночасно були засновані Міжурядовий комітет з її охорони, названий Комітетом всесвітньої спадщини, на який покладено основні функції з включення/виключення об'єктів в списки, а також з розгляду заявок та прийняття рішень про надання тієї чи іншої, в першу чергу, фінансової допомоги; Фонд охорони всесвітньої культурної і природної спадщини, який, будучи спеціальним цільовим фондом, акумулює фінансові кошти для реалізації цілей і завдань, визначених Конвенцією. Станом на 1 січня 1998 р. Конвенцію підписали 152 країни. У 2020 р. загальна чисельність об'єктів, включених до Списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (далі – Список ЮНЕСКО), становила понад 650 пам'яток культурної спадщини [4, 86].

Міжнародна охорона згідно зі статтею 7 Конвенції розуміється як система міжнародного співробітництва і допомоги державам із виявлення і збереження всесвітньої спадщини. Тому діяльність Комітету всесвітньої спадщини не обмежується складанням Списку ЮНЕСКО. Він також керує системою моніторингу, що дозволяє стежити за станом природних і культурних об'єктів та надавати необхідну підтримку тим країнам, які не мають

матеріальних і фінансових ресурсів для їх збереження. Кошти, якими розпоряджається ЮНЕСКО, складаються з невеликих обов'язкових внесків країн-учасниць Конвенції.

В зарубіжних країнах проблема металодетекції з'явилася років 25–30 тому. У Великобританії, наприклад, в 1988–1995 рр. діяльність «чорних археологів» призвела до пошкодження 188 археологічних пам'яток національного значення. І там теж звучали голоси на користь заборони металодетекції. Проте, комплекс законів і правил, прийнятих в 1996–2001 рр., дозволив переломити ситуацію. При цьому, вістря державної політики було спрямоване не на металодетектор як на «джерело зла», а на концепцію його використання: якщо металопошук – зайвий привід дещо додати до наукових знань, то це варто вітати; якщо його мета – просто пошук артефактів для персональної вигоди або для накопичення приватних колекцій без введення їх в науковий обіг, то це неправильно.

Сьогодні співробітництво між британськими археологами й пошуковими системами ведеться на рівні Британської археологічної ради, в яку входять і представники шукачів, що використовують у своїй діяльності металодетектори. Розроблено й діють прості та логічні правила аматорського пошуку: його дозволяється вести лише в межах порушеного оранкою горизонту і, зрозуміло, ні в якому разі – на археологічних пам'ятках. При цьому вся інформація про знахідки повинна ставати надбанням науки. Результати не забарилися позначитися: тільки в 2000–2001 рр. в Британії було виявлено та зареєстровано 37 518 нових археологічних об'єктів. Відкриття любителів внесли значний вклад в розуміння історії монетного обігу на Британських островах в епоху заліза, дозволили по-новому поглянути на деякі аспекти вивчення бронзового століття на південному сході Англії.

У Великобританії діють десятки пошукових об'єднань, які тісно співпрацюють з археологами. Так, в графстві Кент сім пошукових клубів разом з вченими беруть участь в розкопках давньоримського поселення поблизу містечка Ешфорд. На загальнонаціональному рівні британські пошукові системи об'єднують Національна рада з металодетекції і Федерація незалежних металодетектористів [5, 5].

У Росії ставлення до спадщини минулого (охорона, використання, знищення пам'яток) є складовою частиною культури Росії і значною мірою дозволяє визначити рівень розвитку суспільства. У Російській імперії заходи з охорони окремих пам'яток старовини вперше були прийняті Петром I (1722 р.). Указ Петра I від 13 лютого 1718 р. про здачу старовинних раритетів (про виявлення «дивовижних рідкостей», в основному археологічних знахідок) державі (перші археологічні розкопки під Санкт-Петербургом було проведено 1708 р. в Старій Ладозі) і доставці їх в спеціально створений музей – Кунсткамеру. Проте, перші спроби поставити пам'ятки старовини під охорону мали характер окремих заходів [6, 55]. У сучасній історіографії ця діяльність Петра I трактувалася з різних точок зору. Одні дослідники бачать в ній цілеспрямований державний (державницький) підхід до збереження культурної спадщини. Інші пов'язують її з проявом інтересів та амбіцій Петра I як непересічної особистості [7, 34]. Вимоги до охорони пам'яток старовини того часу з'явилися фундаментальною базою для майбутньої законодавчої політики нової держави.

Вагомий внесок в організацію охорони пам'яток культурної спадщини внесли Імператорська археологічна комісія (1859 р.), Імператорське московське археологічне товариство (1864 р.) (далі – ІМАТ) та Російське археологічне товариство (1946 р.). Виникли археологічні спеціалізовані видання: «Звіти археологічних комісій» (1859 р.), «Матеріали з археології Росії» (1899 р.) тощо [8, 37].

Головним урядовим закладом з 1859 р. в цій сфері була археологічна комісія, яка входила до Міністерства двору і розміщувалася в Ермітажі. Ще циркуляр від 27 квітня 1863 р. з Міністерства внутрішніх справ рекомендував губернським статистичним комітетам сприяти Імператорській археологічній комісії в збиранні відомостей про вітчизняні старожитності: «При незначному складі археологічної комісії, члени якої зайняті здебільшого дослідженням археологічних розкопок та їх описом, і при байдужості суспільства до археологічних досліджень та пам'яток нашої старовини збирання докладних і правильних відомостей про них стає майже неможливим без сприяння інших урядових установ».

Організація системи охорони пам'яток, яка, на думку авторів, входила до компетенції Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС), а фактично здійснювалася шляхом взаємодії

місцевих і центральних археологічних товариств. Вся територія поділялась на археологічні округи, на чолі з губернаторськими археологічними товариствами. Останні зобов'язані були проводити всю роботу у сфері охорони культурної спадщини в своїх округах, у тому числі виявлення й фіксування, обстеження та складання списків пам'яток, які відсилалися для затвердження на найвищому рівні. Ремонт і реставрація пам'яток культурної спадщини відповідно до вказаного положення узгоджувалися з центральними археологічними товариствами.

В 1871 р. на II Археологічному з'їзді в Санкт-Петербурзі «Положення про охорону пам'яток» було доповнене і схвалене. Запропонована членами ІМАТ Концепція охорони пам'яток послужила в подальшому основою при розробці наступних законопроектів:

1) В 1877 р. комісією під керівництвом А. Б. Лобанова-Ростовського були підготовлені «Правила про збереження історичних пам'яток».

2) 1905 р. предметом дискусії стали Основні положення, вироблені з перегляду законодавства з охорони історичних пам'яток під головуванням А.А. Бобринського. Розподіл пам'яток на рухомі і нерухомі.

3) В 1911 р. на розгляд до Державної Думи було внесено проект «Положення про охорону старожитностей», представлений І. Я. Гурлянд.

4) 1911 р. ІМАТ був розроблений проект «Закону про охорону пам'яток старовини в Росії» [9, 233].

Всі перераховані документи широко обговорювалися в різних комітетах, наукових і художніх товариствах.

Після революції 1917 р. стан пам'яток культурної спадщини знаходиться в ще більш жалюгідному стані. Розпочаті зміни в державі, пов'язані з революцією і громадянською війною, відсунули проблеми збереження пам'яток на задній план, почастишали випадки їх розкрадання та знищення.

Вже 9 грудня 1917 р. Раднарком прийняв постанову асигнувати Наркомату освіти кошти на охорону палаців і музеїв. У Петрограді та Москві наприкінці травня 1918 р. були організовані спеціальні «відділи музеїв та охорони пам'яток мистецтва і старовини», що існували в подальшому протягом багатьох років [10, 4–15].

Крім того, 1918 р. ознаменувався прийняттям 10 березня постанови «Про організацію Комісії з охорони художніх та історичних цінностей» й декрету 5 жовтня «Про облік та охорону пам'яток мистецтва, що перебувають у володінні приватних осіб, товариств та установ».

Після жовтневого перевороту радянська влада з перших днів свого існування вживала заходів для збереження пам'яток культурної спадщини. Видані в 1918–1924 рр. декрети (більше 15) заклали основу радянської державної системи охорони пам'яток.

Крім того, існували Комісія з охорони Троїце-Сергієвої лаври (1918–1923 рр.) і Комісія з охорони пам'яток мистецтва і старовини при Мосраді (1917–1919 р.) [11, 13]. З 21 жовтня 1919 р. по 12 січня 1926 р. здійснювала свою діяльність Російська академія з історії матеріальної культури (РАІМК). З 1926 р. головним археологічним органом стала Державна академія історії матеріальної культури. До її компетенції крім загальнонаукових завдань входило наступне:

1) Розробка основ охорони пам'яток.

2) «Систематичні розкопки, розвідки і збір предметів мистецтва, старовини й народного побуту з метою їх охорони та вивчення» [12, 40–42].

3) Керівництво науковою частиною розкопок і реставрацією пам'яток, а також розвитком пропаганди пам'яток.

З 1922 р. питаннями охорони пам'яток культурної спадщини відав Народний комісаріат освіти РРФСР, з 1932 р. – Комісаріат з охорони пам'яток при ВЦВК, з 1936 р. – Комісаріат у справах мистецтв при РНК СРСР (до складу союзних республік входила тоді й Українська РСР). У 20-х – 30-х рр. ХХ ст. проблема збереження пам'яток вийшла на перший план у зв'язку з індустріалізацією країни.

В кінці 1940 – початку 1950-х рр. функції охорони пам'яток культурної спадщини передані Міністерствам культури СРСР, союзних та автономних республік, АН СРСР і союзних республік, міським й республіканським управлінням системи Держбуду СРСР.

Велику допомогу державним органам надають Товариства охорони пам'яток історії та культури (таке товариство проводило активну пам'яткоохоронну діяльність і на території Української РСР, починаючи з 1966 р.). Пам'ятки культурної спадщини, визнані в СРСР всенародним надбанням, охороняються державою та широко використовуються в комуністичному вихованні трудящих [13, 50–54].

З 1986 р. по 1991 рр. відбувається пошук альтернативи встановленим принципам управління і функціонування культурної галузі. Відбувається активізація громадської діяльності. Перед органами управління постає завдання створення умов для гармонійного поєднання й реалізації інтересів безлічі діючих суб'єктів заради збереження та розвитку національної культури. У зв'язку з цим, в травні 1988 р. у Москві проходила Всесоюзна нарада з проблем збереження, реставрації і використання пам'яток історії, культури та архітектури. Зазначалося, що «в країні не сформувалася єдина і дієздатна система державного управління й контролю в галузі охорони, реставрації та використання пам'яток». Не сформувалася така система і в сфері вивчення пам'яток [14, 206].

У 1992–1995 рр. метою політики в галузі культури незалежної України стало збереження державних і державно-громадських інститутів, духовної спадщини українського народу. В цей складний період, час геополітичних змін наша держава стала на свій особистий шлях розвитку сфери охорони культурної спадщини. З 1991 по 2000 рр. відбувається становлення законодавчої та нормативно-правової бази пам'яткоохоронної галузі.

Ключовою і знаковою подією цього періоду стало прийняття в 2000 р. Закону України «Про охорону культурної спадщини» (далі – Закон) [15, 28]. Проте, за 20 років свого існування Закон переніс понад 15 доопрацювань з внесення змін і доповнень. Це пояснюється тим, що Закон був розроблений в умовах пострадянського суспільства, в період завершення індустріалізації, а тому не враховує викликів сьогодення (економічних, соціальних, політичних, наукових, технічних тощо).

Важливою віхою пам'яткоохоронної справи України стало створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі – Реєстр), який було задекларовано в Законі. Реєстр – це інформаційний банк даних для управління і вироблення державної стратегії, формування наукових програм, фінансування реставрації, створення інфраструктури туризму, організації культурно-просвітницької діяльності.

Формування Реєстру та загальне обстеження пам'яток культурної спадщини було розпочате Міністерством регіонального розвитку України ще в 1990-ті рр. Було складено списки пам'яток, по всіх пам'ятках національного значення (понад 3500) розроблено облікові картки та паспорти.

З 2006 р. веденням Реєстру займається Міністерство культури та інформаційної політики України (тоді Міністерство культури України) як центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. Реєстр не є сталим і постійно оновлюється: наповнюється новими пам'ятками культурної спадщини, а також деякі з них за певних обставин періодично вилучають з Реєстру. В Україні на сьогодні нараховується близько 143 тис. пам'яток, з них 72 тис. пам'яток археології, понад 52 тис. історії, близько 16 тис. архітектури та містобудування, майже 3 тис. монументального мистецтва, 350 садово-паркового мистецтва [16].

Необхідно зазначити, що з моменту прийняття Закону, на жаль, не розроблено і не прийнято Положення про Реєстр, порядок його ведення, не опрацьовано його структуру, систему електронного обліку і моніторингу. На нашу думку, важливим поступом у пам'яткоохоронній галузі України має стати впровадження електронної версії Реєстру. На цю тему дуже багато проводиться дискусій на всіх рівнях, є навіть деякі напрацювання, проте реально справа з «мертвої точки» не зрушилась. До речі, всі держави-сусіди України вже давно мають подібні реєстри. Переконані, що запуск та функціонування вказаної версії Реєстру в нашій державі штучно і цілеспрямовано гальмується різними комерційними й некомерційними групами впливу, зацікавленими в цьому. Безумовно, впровадження електронної версії Реєстру зняло би більшість корупційних ризиків у сфері охорони культурної спадщини.

Висновки. Зрозуміло, що є багато невирішених у вказаній сфері питань, що накопичувалися роками. Зокрема, й діяльність «чорних» археологів, які є у всьому світі,

але кожна держава виробила власну методику боротьби із ними (яскравий тому приведений вище приклад Британії). Вважаємо, що обов'язково треба вивчати історію і передовий досвід інших держав у сфері охорони культурної спадщини, але переймати останній необхідно вибірково, фрагментарно, з урахуванням української історії, реалій сьогодення та ментальних особливостей нашого народу.

Підводячи підсумок, зауважимо, що найважливішими для наших громадян є наступні виклики, які постали перед Україною: збереження державності й держави Україна, відновлення суверенітету і територіальної цілісності, повернення реальної влади в середину України (українському народові), відбудова національної економіки і, відповідно, вихід з комплексної кризи (економічної, політичної, соціальної, освітньої і наукової, культурної, медичної, демографічної, адміністративно-територіальної кризи, кризи так званих еліт та державного управління) тощо. Проте, серед усіх цих питань порядку денного України, необхідно не забувати й про пам'яткоохоронну галузь як складову частину загальної культури народу, адже в кінцевому рахунку збереження та охорона пам'яток разом із вище перерахованими завданнями допоможе все-таки відбутися Україні як державі і виховувати підростаючі поліття гідними й достойними її громадянами.

Список використаної літератури

1. Крогиус В. Р. Бразилия. // Материалы ИКОМОС. Науч.-информ. сбор. – Вып. 2. – Москва, 2003. – 180 с.
2. Рубаник К. П. Международно-правовые проблемы ЮНЕСКО. – Москва, 1969. – 224 с.
3. Молчанов Н.С. О международных общественных объединениях и их аккредитации при Совете Европы, ЮНЕСКО и ООН. О международных общественных объединениях и их аккредитации при Совете Европы, ЮНЕСКО и ООН (информационно-аналитический обзор) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://smolchanov.narod.ru/on_NGOs.htm
4. Охранные археологические исследования на Среднем Урале: Сб. ст. / Научно-производств. центр по охране и исполъз. памятников ист. и культ. Свердловской обл. – Москва, 1999. – 202 с.
5. Максаковский В. П. Всемирное культурное наследие: научно-популярное справочное издание. – Москва, 2002. – 168 с.
6. Hunt Alex. Archaeology and Metal Detecting. // BBC, 2002. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.bbc.co.uk/history/ancient/archaeology/metal_detect_01.shtml.
7. Культурна спадщина людства: збереження та використання / В. І. Акуленко, І. П. Магазинщикова, М. І. Моздир, О. О. Тарасенко. – Л. : Фенікс, 2002. – 160 с.
8. Культурная политика России. История и современность. Два взгляда на одну проблему. – Москва, 1998. – 236 с.
9. Жерве М. М. Деятельность новгородских краеведов-археологов по изучению и охране памятников старины во второй половине XIX в. // Российская археология. – 1992. – № 3.
10. Дюдюхина В. С. Формирование законодательной системы охраны отечественных памятников (вторая половина XIX – начало XX в.) // Материальная база сферы культуры. Чтения памяти Леонида Аркадьевича Лелекова. Научн.-информ. сбор. – Вып. 4. – Москва, 1997, 166 с.
11. Малиновский Ю. Ленинська забота о охране памятников культуры // Архитектура СРСР. – 1977. – № 6.
12. Козлов В. Ф. Источники об отношении к историческим памятникам в РРФСР в 1917–1930 гг. (По материалам московских архивов и музеев) // Вопросы охраны и использования памятников истории и культуры. – Москва, 1990. – 224 с.
13. Смирнов А. С. Сохранение археологического наследия России. История и проблемы // Российская археология. – 2002. – № 4..
14. Максимов А. А. Охрана памятников истории и культуры // Большая Российская энциклопедия. – Москва, 2001.
15. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 № 1805-III (в редакції від 24.02.2016 № 1805-14). [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rada.gov.ua>.
16. Поточний архів Міністерства культури та інформаційної політики України.

References

1. Krogius, V. R. (2003) Brazil. // ICOMOS materials. Scientific-inform. collection. Issue 2. Moscow, 180 (in Rus.).
2. Rubanik, K. P. (1969) International legal problems of UNESCO. Moscow, 224. (in Rus.).

3. Molchanov, N. S. (2002) About international public associations and their accreditation at the Council of Europe, UNESCO and the UN. Retrieved from: <http://smolchanov.narod.ru>. (in Rus.).
4. Conservation archaeological research in the Middle Urals: Sat. Art. / Scientific production. center for protection and use. monuments ist. and cult. Sverdlovsk region Moscow, 1999, 202 p. (in Rus.).
5. Maksakovsky V. P. World cultural heritage: popular scientific reference edition. Moscow, 2002, 168 p. (in Rus.).
6. Hunt Alex (2002) Archaeology and Metal Detecting. BBC. Retrieved from: https://www.bbc.co.uk/history/ancient/archaeology/metal_detect_01.shtml. (in Eng.).
7. Magazinshchikova I.P. & et al. (2002) Cultural heritage of mankind: Preservation and use: a textbook. Lviv, 267 p. (in Ukr.).
8. Cultural policy of Russia. History and modernity. Two views on one problem. Moscow, 1998, 236 p. (in Rus.).
9. Gervais, M. M. (1992) Activities of Novgorod local historians and archaeologists in the study and protection of ancient monuments in the second half of the XIX century. // Russian archeology. № 3. (in Rus.).
10. Dyudyukhina, V. S. (1997) Formation of the legislative system for the protection of domestic monuments (second half of XIX early XX century.) // Material base of culture. Readings in memory of Leonid Arkadyevich Lelekov. Scientific-inform. collection. Issue. 4. Moscow. (in Rus.).
11. Malinovskiy, Yu. (1977) Lenin's concern for the protection of cultural monuments // Architecture of the USSR. № 6. (in Rus.).
12. Kozlov, V. F. (1990) Sources on the attitude to historical monuments in the RSFSR in 1917 1930. (According to the materials of the Moscow archives and museums) // Questions of protection and use of historical and cultural monuments. Moscow. (in Rus.).
13. Smirnov, A. S. (2002) Preservation of the archaeological heritage of Russia. History and problems. // Russian archeology. № 4 (in Rus.).
14. Maximov, A. A. (2001) Protection of soldering irons of history and culture // The Great Russian Encyclopedia. Moscow (in Rus.).
15. On the protection of cultural heritage: Law of Ukraine of 08.06.2000 № 1805-III (as amended on 24.02.2016 № 1805-14). Retrieved from: <http://www.rada.gov.ua>. (in Ukr.).
16. Current archive of the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine. (in Ukr.).

KHARKOVENKO Roman, Candidate of Historical Sciences, Chief Specialist of the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine,
e-mail: kredo3@ukr.net

HISTORICAL ASPECT OF CULTURAL HERITAGE MONUMENTS PROTECTION ABROAD AND ITS SIGNIFICANCE FOR THE MONUMENT PROTECTION INDUSTRY OF UKRAINE

Abstract. Introduction. *The article considers and analyses the historical features of cultural heritage sites the protection abroad, as well as the possibility of using best foreign experience in the field of monument protection in Ukraine. A review of monument protection legislation and principles of public administration of Ukraine, as well as the role of cultural heritage in the life of Ukrainian people. The national features of identification, research, accounting, protection, preservation and use of cultural heritage monuments in Ukraine are highlighted.*

Formulation of the problem. *There are as many countries in the world as there are practices for their own cultural heritage protection, its preservation, use and promotion. Every country in the world strives to protect and preserve its national cultural heritage as effectively as possible. However, no state today can stand aside from globalization processes, including in the field of cultural heritage protection. Therefore, there is a permanent exchange of best practices between countries in the field of monument protection, as well as the active work of international organizations in this area.*

International cultural heritage protection consists in cooperation and assistance to states in identifying and preserving world heritage. There is constant monitoring, which allows monitoring the condition of natural and cultural sites and provide the necessary support to those countries that do not have the material and financial resources to preserve them.

Ukraine, of course, needs to study the history and best practices of other countries in the field of cultural heritage protection, but to adopt the latter selectively, in fragments, taking into account Ukrainian history, the realities of today and the mental characteristics of our people.

Objective. *To analyse the historical aspect of cultural heritage monuments protection abroad and its significance for the monument protection industry of Ukraine.*

The research methodology is based on a system of theoretical principles (systematics, historicism, objectivity, etc.), logical methods (analysis and synthesis, induction and deduction, analogy, hypothesis, etc.) and specific research tools that have highlighted the historical aspect of cultural protection heritage abroad and its significance for the monument protection industry of Ukraine.

The main results of the research are study, analysis, generalization and systematization of the foundations of the international system of cultural heritage protection, as well as consideration of the features of the monument protection industry of Ukraine.

The scientific novelty of the research results of the article is the analysis of the international system of cultural heritage protection and best practices of other states in the field of monument protection and compliance of the cultural heritage of Ukraine with these standards.

Conclusions and specific suggestions of the author. In 1992–1995, the objective of the policy in the field of culture of independent Ukraine was to preserve state and state-public institutions, the spiritual heritage of Ukrainian people. In this difficult period, the period of geopolitical changes, our state has embarked on its personal path of development of cultural heritage protection. From 1991 to 2000, the legislative and regulatory framework of the monument protection industry was being formed. The key and significant event of this period was the adoption in 2000 of the Law of Ukraine «On Cultural Heritage Protection». An important milestone in the monument protection life of Ukraine was the creation of the State Register of Immovable Monuments of Ukraine, which was declared in this law.

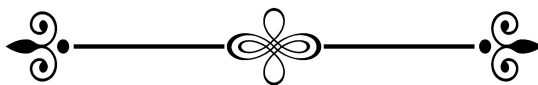
It should be noted that since the above law, unfortunately, the Regulations on the State Register of Immovable Monuments of Ukraine, the procedure for its maintenance, its structure, electronic accounting and monitoring system have not been developed and adopted. In our opinion, the introduction of an electronic version of this register should be an important step in the field of monument protection in Ukraine. There is a lot of discussion on this topic at all levels, there are even some developments, but in reality, the case has not moved from the «deadlock». By the way, all neighbouring countries of Ukraine have long had similar registers. We are convinced that the launch and operation of this version of the State Register of Immovable Monuments of Ukraine in our country is artificially and purposefully hampered by various commercial and non-commercial groups of influence interested in this. Of course, the introduction of an electronic version of this register would remove most of the corruption risks in the field of cultural heritage protection.

It is clear that there are many unresolved issues in this area that have accumulated over the years. In particular, the activities of «black» archaeologists, who are all over the world, but each state has developed its own method of combating them (a clear example of the above Britain). We believe that it is necessary to study the history and best practices of other countries in the field of cultural heritage protection, but it is necessary to adopt the latter selectively, in fragments, taking into account Ukrainian history, current realities and mental characteristics of our people.

Summing up, we note that the most important for our citizens are the following challenges facing Ukraine: preservation of statehood and the state of Ukraine, restoration of sovereignty and territorial integrity, return of real power to the middle of Ukraine (Ukrainian people), reconstruction of the national economy and, consequently, exit on the complex crisis (economic, political, social, educational and scientific, cultural, medical, demographic, administrative-territorial crisis, the crisis of the so-called elites and public administration), etc. However, among all these issues on the agenda of Ukraine, we must not forget about the monument protection industry as part of the general culture of the people, because ultimately the preservation and protection of monuments along with the above tasks will still help Ukraine as a state and to bring up growing fields worthy and worthy of its citizens.

Key words: cultural heritage protection, cultural heritage object, a monument.

Одержано редакцією 22.09.2021
Прийнято до публікації 25.10.2021

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-160-163

КОВАЛЬКОВ Олександр Леонідович,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії
Центральноукраїнського державного
педагогічного університету
ім. В. Винниченка (м. Кропивницький)
Orcid ID: 0000-0003-2344-3050
e-mail: KovalkovAlex@ukr.net

ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ АМЕРИКАНСЬКО-АФГАНСЬКИХ ВІДНОСИН

Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Vol. XII.: Afghanistan / ed. D. Zierler / gen. ed. A. M. Howard / United States Government Publishing Office – Washington: Department of state, 2018. – 909 p.

У 2018 р. вийшов друком черговий, XII, том “Міжнародних відносин Сполучених Штатів Америки”, який присвячено афганському напрямку зовнішньої політики Адміністрації 39-го Президента США Джеймса Картера (1977 – 1980). З повнотекстовою та інтерактивною версією видання можна ознайомитися на сайті “Офіс історика” Інституту дипломатичної служби Державного департаменту США (Див.: <http://history.state.gov/historical-documents/frus1977-1980v12>). Роботу з опублікованими у виданні документами значно полегшує зручна навігація Internet-версією, вступна редакційна стаття, інформативний іменний покажчик та коментарі до кожного з документів.

Збірник містить 346 документів, які хронологічно охоплюють драматичний період в історії Афганістану, коли ця країна з маргінального суб’єкта міжнародних відносин перетворилася на епіцентр “холодної війни”. Період з березня 1977 р. по 26 квітня 1978 р. репрезентований у виданні лише сімома документами. Це засвідчує, що тоді Афганістан перебував на маргінесі американських зовнішньополітичних інтересів. Починаючи ж з повідомлення Державного департаменту під назвою “Афганський заколот” (док. №8) від 27 квітня 1978 р. і до січня 1981 р. увага Адміністрації Президента і зовнішньополітичного відомства, чисельних служб і відомств, експертів і аналітиків була прикута до подій в самій Демократичній республіці Афганістан та навколо неї. Тож природно, що у розпорядженні дослідника виявилися документи, які є джерелом вивчення не лише відносин між США і ДРА, але й з СРСР, Пакистаном, КНР, Саудівською Аравією, державами Західної Європи. Чимало документів торкаються розвитку ДРА після Квітневого (Саурського) перевороту 1978 р., а також політики СРСР в Афганістані як до, так і після радянського грудневого вторгнення 1979 р.

За своїм походженням документи, вміщені до XII тому FRUS, є різноманітними і походять від різних відомств та служб США. Низка з них має “президентське” походження.

Передусім, це уривки з “Щоденного президентського резюме” (“The President’s Daily Brief”, док. №№ 41, 106, 120, 129, 143, 162, 165, 179, 192, 213, 224, 239, 343). Важливими є листування (док. №№ 16, 23, 159) і запис телефонної розмови (док. № 111) Дж. Картера з Президентом Пакистану генералом Мухаммедом Зією-уль-Хаком, листування Президента США з Генеральним Секретарем ЦК КПРС Леонідом Брежнєвим (док. № 113, 114), очільником Національного фронту визволення Афганістану Себгатуллою Моджаддеді (док. № 335). Окрім цього, це записи перемовин Дж. Картера (разом із Держсекретарем Сайрусом Венсом і радником Президента з національної безпеки Збігневом Бжезінським) з міністром закордонних справ Пакистану Агою Шахі (док. № 163), Президента (з Держсекретарем Едмундом Маскі і З. Бжезінським) з китайською делегацією на чолі з Головою ЦК КПК Хуа Гофеном (док. № 301), а також Картера і Бжезінського з Зією-уль-Хаком (док. № 326). Меморандуми Директора ЦРУ Стенсфілда Тернера (док. №№ 297, 328), Державного Секретаря Е. Маскі (док. № 322) та Радника Президента з внутрішньої безпеки і політики Стюарта Ейзенштата (док. № 215) Дж. Картеру також належать цьому рядові. Чисельними є інформаційно-аналітичні меморандуми, адресовані Президенту його помічником з національної безпеки (President’s Assistant for National Security Affairs) Збігневом Бжезінським (док. №№ 20, 97, 115, 127, 134, 140, 152, 197, 243).

Останній діяч, який багато в чому визначав зовнішню політику Адміністрації Картера, чи не найчастіше фігурує як автор або ж адресат меморандумів. Окрім надісланих на ім’я Президента, це меморандуми З. Бжезінського Державним секретарям С. Венсу (док. №№ 15, 43, 73, 128, 229) і Е. Маскі (док. № 341), віце-президенту Волтеру Мондейлу, вже згадуваному Венсу і Секретареві оборони Гарольду Брауну (док. № 136). Чисельними є меморандуми, надіслані З. Бжезінському співробітниками Ради Національної Безпеки США (National Security Council), які є насправді робочими документами з різних питань зовнішньої політики. Це меморандуми Томаса Торнтона (док. №№ 12, 29, 35, 55, 64, 122, 212, 268, 283, 291, 304), Маршала Брементта (док. №№ 61, 91, 112, 132, 137, 154, 164, 180, 258), Стефена Ларрабі (док. №№ 121, 131), Пола Хенца (док. № 37), Вільяма Одома (док. № 199), Гаррі Сіка (док. № 209), Роберта Блеквіла (док. № 109), Лінкольна Блюмфільда (док. № 223). Надзвичайно інформативним є службове листування З. Бжезінського з Директором ЦРУ С. Тернером (док. № 51, 80, 168, 173, 183, 200, 214, 219, 227, 259, 279, 336).

Зовнішньополітичне відомство також представлене різноманітними документами. До вже згадуваних меморандумів З. Бжезінського до очільників Державного департаменту слід додати листа Радника Держсекретаря з відносин із СРСР Маршала Шульмана до С. Венса (док. № 70). На особливу увагу заслугове листування Державних секретарів С. Венса (док. №№ 202, 211) і Е. Маскі (док. №№ 284, 293) з Міністром закордонних справ СРСР Андрієм Громико, а також вже згадуване службове листування Державних секретарів із З. Бжезінським. Вагоме місце у збірнику посідає листування Державного департаменту з дипломатичними представництвами США в різних країнах. Найбільш чисельними й інформативними є телеграми з Вашингтона до Кабула і в зворотному напрямку (док. №№ 17, 22, 26, 27, 28, 33, 36, 60, 63, 65, 68, 72, 74, 75, 78, 82, 90, 94, 98, 99, 100, 108, 110, 116, 169, 177, 203, 253, 334, 346). Не менш важливим є листування з американським посольством у Москві (док. №№ 14, 31, 46, 49, 79, 96, 101, 123, 181, 186, 196, 204, 210, 222, 230, 237, 275, 277, 306, 307) й Ісламабаді (док. №№ 18, 21, 30, 42, 104, 142, 145, 171, 263, 274, 310, 333, 338, 345). Окрім цього, це телеграми до (та з) посольств у КНР (док. № 141), Індії (док. № 190) Великобританії (док. №№ 156, 207), а також до посольств країн НАТО, місії НАТО, СРСР, Нової Зеландії, Австралії та Японії (док. № 146), місії НАТО (док. № 264) та місії в ООН (док. № 337).

Неабияку цінність становлять записи чисельних переговорів, які вели високопосадовці США з місіями різних країн. Окрім уже згадуваних вище, це перемовини віце-президента В. Мондейла з прем’єр-міністром Франції Раймоном Барром і міністром закордонних справ Жаном-Франсуа Понсе (док. № 265), Державного секретаря С. Венса з послом СРСР у США Анатолієм Добриніним (док. № 255), Державного секретаря Е. Маскі з радянським Міністром А. Громико (док. № 290) і тим же А. Добриніним (док. № 290). На увагу також заслуговують протоколи переговорів З. Бжезінського з пакистанським послом у США

Султаном Ханом (док. № 144), Секретаря оборони Г. Брауна з віце-прем'єром КНР Ген Бяо (док. № 149) і віце-прем'єром КНР Ден Сяопіном (док. № 150), З. Бжезінського і заступника Державного секретаря Уоррена Кристофера з М. Зією-уль-Хаком (док. № 193), саудівським принцом Саудом (док. № 194), коронним принцом Фахдом (док. № 195), У. Кристофера з послами ФРН, Франції, Великобританії, Канади, Італії і Японії у Вашингтоні (док. № 240), З. Бжезінського з послом А. Добриніним (док. №№ 235, 302) тощо.

Змістовністю й аналітичністю вирізняються документи, підготовлені в Бюро розвідки і досліджень (Bureau of Intelligence and Research), інформаційному управлінні Державного департаменту США. Зокрема, це меморандуми, які надсилали Державному секретареві та його заступнику директори Бюро Девід Марк (док. №№ 88, 117) та Рональд Спірс (док. №№ 225, 244, 254, 267). Окрім цього, це “Аналітичні документи” (“Analysis Paper Prepared in the Bureau of Intelligence and Research”, док. № 215), “Звіти” (“Report Paper Prepared in the Bureau of Intelligence and Research”, док. №№ 282, 314), “Поточні аналітичні звіти” (“Current Analysis Report Prepared in the Bureau of Intelligence and Research”, док. № 332).

Ситуація в Афганістані та навколо нього була предметом прискіпливої уваги силових відомств США – Міністерства оборони та Центрального розвідувального управління. У кабінетах Пентагону народжені “Оцінка розвідки” (“Intelligence Appraisal Prepared in the Department of Defense”, док. № 93), “Зведені розвідувальні дані” (“Intelligence Summary Cable Prepared in the Department of Defense”, док. № 93) та “Інформаційне повідомлення” (“Information Cable Prepared in the Department of Defense”, док. № 325).

Куди більше афганська проблема непокоїла ЦРУ. Вже йшлося про чисельні меморандуми за авторством Директора ЦРУ С. Тернера. У збірнику також міститься велике число документів цього відомства, які містять як фактичну, так і аналітичну інформацію. Це уривки з “Національної щоденної газети розвідки” (“National Intelligence Daily”, док. №№ 92, 155, 157, 166, 170, 184, 188, 313, 331), Меморандуми ЦРУ (док. №№ 47, 77, 85, 153, 233, 262, 288, 309, 324), “Розвідувальні меморандуми” (“Intelligence Memorandum Prepared in the Central Intelligence Agency”, док. №№ 13, 125, 148, 245, 247, 280, 295, 312), “Попереджувальні меморандуми” (“Alert Memorandum Prepared in the Central Intelligence Agency”, док. №№ 62, 89), “Міжвідомчі розвідувальні меморандуми” (“Interagency Intelligence Memorandum Prepared in the Central Intelligence Agency”, док. № 24, 67, 323), “Звіти” (“Report Prepared in the Central Intelligence Agency”, док. № 59), “Розвідувальні інформаційні повідомлення” (“Intelligence Information Cable Prepared in the Central Intelligence Agency”, док. №№ 19, 40, 52, 69, 84, 118, 138, 178, 182, 205, 206, 232, 278), “Оцінки розвідки” (“Intelligence Assessment Prepared in the Central Intelligence Agency”, док. №№ 32, 124, 147, 157, 158, 167, 189, 231, 294, 300), “Документи”, “Аналітичні документи” та “Спеціальні аналітичні документи” (“Paper/Analysis Paper/Special Analysis Paper Prepared in the Central Intelligence Agency”, док. №№ 39, 45, 50, 54, 119, 248, 256, 261, 266, 296, 316) та ін. (док. №№ 83, 161, 191, 201, 246, 342).

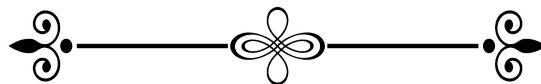
Варті уваги дослідника протоколи та резюме засідань Ради Національної Безпеки (National Security Council, док. №№ 135, 238), Координаційного комітету (Special Coordination Committee, док. №№ 48, 53, 76, 95, 107, 130, 172, 198, 220, 228, 236, 257, 271), Комітету з огляду політики (Policy Review Committee, док. №№ 281, 303), Президентської ревізійної комісії (Presidential Review Committee, док. №№ 102, 103).

Документи, вміщені у збірнику, охоплюють складний і суперечливий період не лише в історії Афганістану й американсько-афганських відносин, але й торкаються складного вузла геополітичних протиріч, спричинених афганською кризою. Документи, які охоплюють період від Квітневого перевороту 1978 р. у Кабулі до радянського вторгнення до ДРА у грудні 1979 р., дають змогу простежити еволюцію політики Вашингтона щодо нового кабульського режиму. Очевидними є сумніви і вагання американської влади, небажання згортати свою економічну присутність в Афганістані і віддавати цю країну “на відкуп Москві”, вичікувальна позиція, які були відкинуті на початку 1979 р. Інцидент з американським послом Адольфом Дабсом 14 лютого 1979 р., а також посилення радянської присутності в ДРА (ці сюжети доволі детально відображені у документах) остаточно схилили Адміністрацію Картера до більш активної підтримки афганського Опору.

Різноманітні документи засвідчують обережність та боязкість допомоги повстанцям, складність пошуків маршрутів цієї допомоги, її переважно не мілітарний характер на цьому етапі. Джерела різного походження уможливають простежити еволюцію зовнішньої політики США в регіоні, спричинену названими обставинами. Складний пошук між законодавчо обумовленими обмеженнями у зв'язку із “ядерною програмою” щодо Пакистану і нагальна потреба співпраці з урядом М. Зія-уль-Хака в афганському питанні, спроби схилити до цього Саудівську Аравію, Китай детально відображені на сторінках збірника.

Радянській інтервенції в Афганістан у грудні 1979 р., що природно, була приділена величезна увага різних відомств і служб США. Хід вторгнення, зміна влади в Кабулі, реакція афганців на ці події детально відтворені в документах посольства США в ДРА і у зведеннях ЦРУ. Довгий ряд аналітичних документів присвячені пошуку мотивів радянських дій у регіоні, тактичним і стратегічним прогнозам подальшого розвитку подій. Усе це, з одного боку, суттєво доповнює обмежені радянські джерела, а з іншого – пояснює повне несприйняття американською стороною радянської версії подій. Документи ілюструють американську і міжнародну реакцію на радянську агресію в Афганістані. Вони дають змогу відтворити тривалу дискусію навколо питання запровадження санкцій щодо СРСР, формування антирадянської коаліції (за визначенням Дж. Картера “Консорціуму”) за участю союзників по НАТО, Пакистану, КНР, Саудівської Аравії, Єгипту. Взяття за основу формули З. Бжезінського про програму-максимум (повне виведення радянських військ і нейтралізація Афганістану) і програму-мінімум (зробити радянську авантюру Кремля якомога більш дорогою) мало наслідком докорінний перегляд Прихованої програми підтримки афганського опору. Відбувся перехід від переважання невійськових (гуманітарних, фінансових, пропагандистських) форм допомоги до надання летальних засобів. Документи дають змогу ознайомитися з номенклатурою озброєння, яке поставлялося, з маршрутами доправлення вантажів тощо. Документи остаточно руйнують фейк радянської (і значною мірою російської) історіографії про те, що вже в цей час повстанці отримували сучасне західне озброєння. З документів видно, що американці закуповували на різних ринках (наприклад, Єгипет) застаріле радянське “спеціальне майно”, що спричиняло незадоволення як самих моджахедів і пакистанців, так і залучених до Програми американців. Заходи Адміністрації Картера в цьому питанні виглядають обмеженими, непослідовними і надто обережними, щоб говорити про їх вагомий вплив на хід подій в ДРА.

Загалом же XII том FRUS є зібранням різноманітних і цінних документів з історії афганської кризи на її початковому етапі. Це особливо важливо з огляду на обмеженість радянських джерел з цієї проблеми. Документи, вміщені у збірнику, можуть стати суттєвим поповненням джерельної бази для вивчення історії Афганістану, американсько-афганських, радянсько-афганських та радянсько-американських відносин, а також початку нового етапу “холодної війни”, спричиненого радянською інтервенцією до Демократичної республіки Афганістан, загалом.

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

№ 2. 2021

Відповідальний за випуск
Масненко В. В.

Відповідальний секретар
Івангородський К. В.

Підписано до друку 26.10.2021. Формат 84x108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 15, 8. Тираж 300 пр.

**Бізнес-інноваційний центр Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького**
18000, Україна, м. Черкаси, бул. Шевченка, 205
тел.: (0472) 32-93-05

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.